

Bevezetés

1. A magyar nyelvtudományban nagy hagyományai vannak azoknak a kutatásoknak, melyek a szókincs egy jól körülhatárolható részét veszik nagyító alá. Ezek a kutatások többféle tanulsággal járhatnak, mivel egy jól meghatározott, szemantikailag homogén szócsoporthoz kiváló terepet nyújt különböző nyelvi vizsgálatokhoz. Alaktani szempontból áttekinthetővé válik, hogy elsősorban mely képzők és milyen összetételi módok játszanak szerepet új szavak létrejöttében, és ezekben a különféle megoldásokban tükröződik-e valamiféle területiség. A választott szókinccsoport mindig a közszókincs szerves részét képezi és a körükben megfigyelhető jelentéstani kapcsolatok bemutatására használhatjuk a köznévi jelentéskategóriák szokásos fogalmait (ehhez KÁROLY 1970a, SZENDE 1996a). Ezt abban az esetben is megtehetjük, ha a köznevek különféle jelentései földrajzilag eltérő helyen fordulnak elő. A magyar szakirodalom jelentéstani vizsgálatával foglalkozó írásai közül elsősorban MURÁDIN LÁSZLÓ tanulmányait emelhetjük ki. MURÁDIN *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* hatalmas anyagának összegyűjtésével párhuzamosan mintegy ötven cikket publikált a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények hasábjain. Közülük a következők érdemelnek külön említést: A jelentésmező tagolása és a nyelvjárási izoglosszák (1969a), módszerében pedig jól hasznosítható A *'burgonya'* és *'csicsóka'* erdélyi elnevezéseinek szóföldrajzi és jelentésbeli összefüggéséhez (1975a) című dolgozata.

Másrészt egy szókinccsoport alkalmas lehet etimológiai vizsgálatokra is: mely nyelv(ek)ből, mikor és hogyan bővült a szókincs ezen rétege. Remek példát nyújt az efféle vizsgálatra VELCSOV MÁRTONNÉ, aki a magyar antropometrikus mértékneveket gyűjtötte össze, majd az egyes szavak (*öl, könyök, láb, hüvelyk* stb.) jelentését, etimológiáját, származékait szedi sorba (1974a). Állat- és növénynevek feldolgozásával több nyelvészeti munkában is találkozunk. KISS JENŐ a szőlőnevekkel – nyelvi szempontból – több tanulmányában is foglalkozik (1980a, 1991a). KISS JENŐ a szőlészeti nevezéktan kérdéseit a mai névadást segítő céllal tekinti át, elsősorban gyakorlati kérdések és feladatok megfogalmazásával (1991a). RÁCZ JÁNOS népi növényneveink vizsgálata kapcsán megállapítja, hogy már az 1590-es évektől vannak feljegyzések a témában, és ezek az első

perctől összekapcsolódtak néprajzi megfigyelésekkel. A szerző a növénynevek morfológiai, szemantikai, etimológiai elemzése mellett a művelődéstörténeti szempontot sem hagyja figyelmen kívül (2001a). KISS JENŐ az európai madarak történetét és eredetét mutatja be (1984a). Hasonló felépítésű KISS JENŐnek az egzotikus madarak magyar neveinek elnevezését tárgyaló munkája is (1985a) VÖRÖS ÉVA meghatározott növénytani, orvosi, gasztronómiai, nyelvészeti és egyéb források feldolgozásával az egzotikus gyümölcsök magyar nevének történetét tárgyalja (1996a).

Említhetünk ebből a körből azonban olyan munkákat is, melyek elsősorban az adatok összegyűjtésére helyezik a hangsúlyt, elemzése viszont nem tárgya a dolgozatoknak. CSAPODY VERA és PRISZTER SZANISZLÓ a magyar növénynevek szótárát készítette el, ám a szótár inkább a latin és a magyar megfelelők felsorolására korlátozódik (1966a). PÁVÓ ELEMÉR a gazdasági és kereskedelmi növényeink latin–magyar és magyar–latin szótárát állította össze (1940a). RÁCZ JÁNOS a magyar halnevek (1996a) mellett kétszáz magyar szőlőnév listáját is közreadja (1997a). A szerző felsorolja a halneveket, megadva első írásos előfordulásukat és a hal egyéb magyar elnevezéseit. Olykor etimológiai fejtegetésekre is kísérletet tesz. A szőlőneveket tárgyaló kötete hasonló felépítésű.

2. Dolgozatom témájául a magyar földrajzi köznevek vizsgálatát választottam. Ennek a nyelvi rétegnek a vizsgálatát azért tartom lényeges feladatnak, mert olyan területen végez nyelvészeti kutatást, melyen ilyen jellegű, rendszeres vizsgálatok alig folytak. Ez különösen annak ismeretében feltűnő, hogy a magyar nyelv helynévállományában is igen fontos szerepet játszanak, valamint nyelvünk első írásos forrásaiban is bőségesen találunk földrajzi közneveket (*utu, kutu, azo* stb.).

A földrajzi köznevek máig szerves részét képezik a hétköznapi szókincsnek. A mindennapi kommunikáció során is gyakran használjuk őket, hiszen beszélhetünk hegyről, tóról vagy patakról, amit például egy kiránduláson láttunk, vagy éppen utcákról, terekről, ahol nap mint nap megfordulunk. Ha a beszélő úgy véli, beszédpartnere nem ismeri a szóban forgó helyet, akkor földrajzi köznév hozzáfűzésével pontosíthatja mondanivalóját, pl. Amstel *follyó*, Pääijänne *tó*. Ezzel az eljárással gyakran találkozhatunk útleírásokban és útikönyvekben egyaránt. Nehezen képzelhetjük el tehát nyelvünket földrajzi köznevek nélkül, ahogy helynevek nélkül is igen nehezen boldogulnánk. Ezek a szavak nemcsak a magyarban, hanem

minden nyelv szókincsében, különösen pedig a helynévrendszerében fontos szerepet játszanak.

A földrajzi köznevek lényeges szerepet töltenek be a névadásban is: földrajzi köznév a helyneveknek az a szerkezeti része, amelyből megtudjuk, milyen típusú a kérdéses hely, legyen az *hegy*, *völgy*, *erdő* vagy más természeti képződmény. Azokba a nevekbe, amelyekből valamilyen oknál fogva hiányzik ez a névrész, szerkezeti változás útján be is kerülhetnek (HOFFMANN 1993a: 34). A *Rakaca*, *Ida* típusú egyrészes, földrajzi köznevet eredetileg nem tartalmazó helynevek egy része másodlagosan *Rakaca pataka*, *Ida vize* szerkezetűvé válhat, azaz kiegészülhet a helyfajta megjelölő földrajzi köznévi lexémával. Ettől függetlenül azonban minden helynév alkothat alkalmi minőség- (néha formálisan birtokos) jelzős szerkezetet a denotátum objektumosztályát jelölő közszavakkal, pl. *Szamos folyó*, *Debrecen városa*. Az ilyen alkalmi névalkotások létrejöttét az magyarázza, hogy a valóságra vonatkozásuk alapján neveinket logikai osztályokba soroljuk be: pl. a *Szamos*-ról tudjuk, hogy folyó, s ezt földrajzi köznév hozzáfűzésével ki is fejezhetjük. A földrajzi köznevek alapformaként előfordulhatnak többes számban (*kertek*, *táblák* → *Pipó-kertek*, *Tibori-táblák*) is: a *kertek*, *táblák* az ilyen nevekben olyan területet jelölnek, melyek kisebb részekre vannak osztva.

Magyarországon még nem történt meg a földrajzi köznevek rendszeres feldolgozása, pedig aligha van nyelvünknek olyan szócsoportja, melynek első adatai már a legkorábbi nyelvemlékeinkben jelen lennének és felvehetnék a versenyt a helyfajta megjelölő földrajzi köznevekkel: ezek adatolhatósága nyelvünk történetében ugyanis egészen a szórványemlékek korára nyúlik vissza (vö. HOFFMANN 1996a). A huszadik század magyar helynévgyűjteményei pedig bármilyen nyelvatlasznál sűrűbb dokumentálást jelentenek e szócsoport esetében. Ennek fényében különösen feltűnő, hogy a nyelvészeti figyelem kevésbé méltatta komolyabb vizsgálatra ezt a szócsoportot. Kevés olyan tudományos munka született a témában, amelyben kiemelt hangsúlyt kap a földrajzi köznevek feldolgozása. A kutatások hiányának fő oka talán abban keresendő, hogy a legutóbbi időkig nem álltak rendelkezésre a megfelelő gyűjtések és adattárak.

2. 1. A földrajzi köznevek kutatása sem a magyar, sem a nemzetközi névtannak nem kiemelt területe. A névtudomány kezdetén a tulajdonnevek, ezen belül a helynevek kutatása

szinte kizárólagos volt, a helynevekben szereplő földrajzi közneveknek kevesebb figyelem jutott. Ez összefüggésbe hozható a kutatások történeti irányultságával is. A helyzet megváltozását a rendszeres helynévgyűjtés megindulásával, így az élőnyelvi adatok felhalmozásával hozhatjuk összefüggésbe. Végigtekintve a földrajzi köznevek nemzetközi kutatásának folyamatán megállapítható, hogy a legmeghatározóbb forrástípust a nagy adatbázisok jelentik. Nagy mennyiségű adat elemzésére vállalkoztak amerikai, belga és finn kutatók is.

A földrajzi különbségek következetes figyelembevétele és a földrajzi köznév választását befolyásoló nyelvi tényezők sokaságának felismerése egyre árnyaltabbá tette a kérdéskör megközelítését. Egy terület névanyagának alapos ismerete több esetben is igen jó háttérnek bizonyult általános eredmények bemutatásához, így például a Rhode Island-i földrajzi köznevek elemzése alapként szolgált univerzális jegyeik megfogalmazásához (MILLWARD 1972a). A földrajzi köznevek kutatásának alakulása tehát az általános érvényűnek gondolt értelmezések felől egyre inkább az egyes részterületeket bemutató leírások felé halad. Ez nem jelenti azonban azt, hogy a kutatók lemondanának a földrajziköznév-rendszer általános leírásának igényéről.

A magyar névkutatásban az 1960-as években meginduló országos gyűjtés adta meg azt a lendületet, amely a földrajzi köznevek kutatását elősegítette, és a földrajzi köznevek egyre inkább elfoglalhatták az őket megillető helyet a kutatók figyelmében. A földrajzi köznevek vizsgálatának egyik lényeges terepét alkotják a csoportosításukra tett kísérletek. A másik fontos terület a jelentéstani és a hozzá kapcsolódó szóföldrajzi vizsgálat.

3. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén 1997-ben számítógépes névtani adatbázis kiépítése indult meg. A Magyar Névarchívum olyan elektronikus gyűjtemény, melynek egyik részterülete a magyar nyelvterület 20. századi, élő földrajzi közneveinek feldolgozása. A kutatás megalapozásaként összegyűjtöttük és adatbázisba rendeztük az *Új magyar tájszótár*-ban (I-IV. kötet) közölt földrajzi közneveket. A forrásokat tovább bővítettem a hetvenes évek közepétől megjelenő azon helynévtárak feldolgozásával, amelyek a területre jellemző földrajzi köznevek jegyzékét is közlik. Ezt követően beépítettem az 1960-as évektől megjelent tájszótárak és regionális szótárak vonatkozó anyagát is. Mindezt azzal a céllal tettem, hogy elkészítsem a doktori értekezésem alapjául szolgáló

földrajziköznév-szótárt. A szótár jelenleg mintegy 2600 földrajzi köznév jelentéseit területi változatosságban tárja elénk. A *Mutatvány földrajzi közneveink szótárból* című publikáció is ennek az előmunkálatnak az eredménye (HOFFMANN–NEMES 2000a). Az adatbázis és a szótár egyaránt számítógéppel készül, így az újonnan megjelenő adattárak anyaga könnyedén beépíthető és beépítendő a szócikkekbe.

Vizsgálatom a teljes magyar nyelvterületre irányul, tekintet nélkül a mai országhatárokra. A felhasznált forrásokban közölt adatokat ellenőrizték a kutatók, így azokat hitelesnek tekinthetjük. Magam épp ezért a megbízható tényeken alapuló szabály- és törvényszerűségek feltárását tekintem céloknak. A feldolgozás során különböző módszertani eljárásokat és irányokat használok, mert úgy vélem, ennek a szócsoporthoz az elemzése alkalmassá válhat eltérő nyelvészeti iskolák bizonyos kérdésekben eltérő felfogásának összevetésére, ütköztetésére is.

4. A földrajzi köznevek szótárának összeállítása után céloim e szókincsréteg nyelvi elemzése. A szókincs e rétege iránt a magyar szakirodalomban kisebb érdeklődés mutatkozik, ami talán a csoport heterogenitásával magyarázható, amely nem biztat a földrajzi köznevek egységes szemléletére. Első látásra vizsgálatuk valóban nem kecsegtet olyan látványos eredményekkel, mint a tulajdonnevek (pl. településnevek, tájnevek) elemzése. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a kategória egyes altípusairól több, jól hasznosítható részletkutatással rendelkezünk, s néhány alcsoporttal kapcsolatban más tudományágak képviselői is véleményt nyilvánítottak (néprajz, történettudomány). A földrajzi köznevek fogalmával kapcsolatos nézetek áttekintéséről külön fejezetben szólok. A tárgyalandó szócsoporthoz összegyűjtéséről, valamint a szókincs egészében elfoglalt helyükről és számukról önálló fejezetekben írok.

A jelentés és ezen belül a szójelentés fogalma a nyelvtudomány egyik legösszetettebb és talán az egyik legkevésbé megoldott kérdése. A szó mint jel három olyan összetevő kapcsolata, amelyeknek egymáshoz való viszonya adhatja a jelentés meghatározásait. E három összetevő: a jelölő (hangalak vagy betűsor), a jelölt (jeltárgy, denotátum) és a beszélő (megértő). A szemantikai vizsgálat kiindulópontja maga a nyelvi jel, amit hozzárendelünk egy denotátumhoz. A jelentésben a fogalom – a “tárgyak, jelenségek lényeges jegyeiből a tudatban kialakított gondolati tartalom” (ÉrtSz.) – már aktualizáltan jelenik meg nyelvtani és szóhasználati tényezőktől meghatározottan. A hangalak és a jelentés kapcsolatának egyik

lehetősége az, amikor egy hangalakhoz több jelentés társul. A jelentéstani fejezetben ebben az összefüggésben mutatom be a homonímia és a polisziémia eseteit. A hangalak és a jelentés összefüggésének másik fontos aspektusa az egy jelentéshez tartozó több hangalak: ennek keretében a szinonímia és az alakváltozatok eseteivel foglalkozom. Arra is van példa, hogy a jelentés ellenkező tartományba kerül, ezt a jelenségeket az antonimák körében tárgyalom. Végezetül a denotációjuk alapján egymással alá-fölérendeltségi viszonyban álló köznevekről szólok.

A jelentésbeli szóalkotás a közszavak gyarapodásának egyik leggyakoribb módja (KÁROLY 1970a: 218). A jelentésváltozások központi területe a lexikai egységek változása. E fogalomkör alatt többféle jelenséget kell tárgyalnunk. A jelentésváltozást a földrajzi köznevek körében elsősorban a kommunikációs igények változása idézi elő, köztük a metafora és a metonímia, az érzelmi összetevők változása, és az egyértelműségekre való törekvés, azaz a homonímia elkerülése. A földrajzi köznevek lehetőséget nyújtanak arra, hogy a legtipikusabban használt metaforikus formákat befolyásoló jelentéstani tényezőket is feltárjuk. Szemantikailag közvetve motiváltak a metaforikus elnevezések, mint a *láb*. A láb, mint a test alsó része azonosítható a hegy alsó részével. Az azonosítás eseteiben a hasonlítás szintaktikai eszközét is felhasználhatjuk, pl. *a hegy alsó része olyan, mint a láb* (KÁROLY 1970a: 163). A hegy alsó részének jelölésére alkalmas azonban mind a *láb*, mind a *talp*. A kettő közötti választást a szavak polisziemiája, mezőösszefüggései egyaránt befolyásolják, de szerepet játszhat a választásban a véletlen is. A földrajzi köznevek alaktani és jelentéstani leírása mellett a területiség aspektusa is helyet kapott ebben a vizsgálatban. Röviden tárgyalom a szakirodalomban *jelentéshasadás*nak nevezett jelenséget is.

A földrajzi köznevek nyelvi elemzése során alaktani vizsgálatokat is végzek, külön bemutattva az összetétellel és a képzéssel alakult közneveket. A vizsgálat során figyelembe veszek szóföldrajzi szempontokat is, arra keresve a választ, vannak-e eltérések az egyes területek földrajziköznév-állományai között. Szempontom az alaktani fejezet megírásában az volt, hogy többféle nézőpontból, belső összefüggéseiben, kapcsolataiban láttassam a földrajzi köznevek állományát. A feldolgozás elsősorban az *Új magyar nyelvtan* és a *Magyar grammatika* eredményeire támaszkodik. E helyütt azonban nem a magyar közszavak általános jellemzését adom, hanem az adott szóanyagban megfigyelhető jellemzőket veszem vizsgálat alá.

Dolgozatom utolsó fejezete a földrajzi köznevek eredetbeli rétegeit vázolja, elkülönítve a finnugor, szláv, német, román stb. közneveket, valamint a tükörszókat és a mesterséges szóalkotás termékeit. Szükségesnek tartottam bemutatni, hogyan bővült ez a szókincsréteg az eltelt évszázadok folyamán.

5. A magyar földrajzi köznevekkel a Debreceni Egyetem magyar nyelvtudományi programjának keretében kezdtem el foglalkozni. A disszertációm készítése során nyújtott segítségért köszönettel tartozom témavezetőmnek, Hoffmann Istvánnak, aki mind a gyűjtött nyelvi anyag feldolgozása során, mind a szótár szerkesztési elveinek és módszereinek kidolgozásában segítette munkámat. 2001-ben fél évet töltöttem a Helsinki Egyetem Finnugor Tanszékén, ahol az egyetemi könyvtárban lehetőségem volt a témához tartozó idegen nyelvű szakirodalmat tanulmányozni. A Debrecen—Jyväskylä Testvérvárosi Ösztöndíj hónapjai is jelentősen hozzájárultak munkám megírásához. Rendszeresen használtam a helsinki Honi Nyelvek Intézetének (KOTUS) könyvtárát is, valamint konzultálhattam Ritva Liisa Pitkänen professzor asszonnyal. Az ő javaslatára jelentkeztem a 21. Nemzetközi Névtudományi Kongresszusra, majd tartottam angol nyelvű előadást a földrajzi köznevekről 2002-ben Uppsalában.

1. A földrajzi köznevek a nemzetközi nyelvtudományban ¹

1. A földrajzi objektumok jelölésére szolgáló nyelvi elemek vizsgálata nemcsak a magyar nyelvészet történetében mutatkozik termékeny területnek, hanem a nemzetközi névkutatásban is. A földrajzi köznevekkel foglalkozó idegen nyelvű munkák eredményei és a bennük alkalmazott módszerek áttekintése során az alábbiakban az időrenden kívül figyelembe veszem azt is, hogy milyen nézőpontból vizsgálják ezt a szócsoportot. Az egyes munkák bemutatása alapján fény derülhet a magyar földrajzi köznevek vizsgálatában elvégzendő feladatokra is, ezért bizonyos kérdések kapcsán a hazai kutatások eredményeire is kitérek.

Az 1950-es évektől kezdve Európa-szerte számos munka született az egyes nyelvek földrajzi közneveivel, elsősorban azok etimológiájával, történetével kapcsolatban.² Ezeknek az írásoknak az áttekintését nehezíti, hogy a földrajzi köznevek elnevezésére egymással párhuzamosan – akár egy-egy munkán belül is – többféle terminust használnak. Az angolban leggyakoribb a *generic element* és a *generic term* használata, melyek *generic* eleme a földrajzi köznevek azon tulajdonságára utal, hogy bennük valamiféle általános jelentéstartalmat fedezhetünk fel. Nem ritka az sem, hogy az *appellative* kifejezéssel találkozunk. Ez latinos formában a magyarban sem ismeretlen (*appellativum*), és megfelelői a németben (*Appellativum*) és az oroszban (*аппелятив*) egyaránt megvannak. Az angol nyelvű irodalomban ritkán ugyan, de felbukkan a *common geographical noun* terminus is, amely a legközelebb áll a magyar *földrajzi köznév* elnevezéshez. Az oroszban – és más szláv nyelvekben is – több szerzőnél találkozhatunk a *детерминатив*, valamint a (*местный*) *географический термин* megnevezéssel. A nagy hagyományokkal rendelkező finn névtanban a *paikannimen appellatiivi* terminust használják a földrajzi köznevek jelölésére.

2. Az angol nyelvű irodalomban viszonylag gyakran foglalkoznak a földrajzi köznevek kérdéseivel, az egyes szerzők különböző módszerekkel igyekeznek megragadni a földrajzi köznév fogalmát. CELIA M. MILLWARD a hetvenes évek elején fejtette ki a témával

¹ A fejezet tulajdonképpen kitekintést nyújt a nemzetközi eredményekre, mivel a téma óriási szakirodalmából az általam hozzáférhetőek közül csak a legfontosabbakat tekintem át.

² A német nyelvű szövegek fordításáért Dudás Györgyinek és Póczos Ritának tartozom köszönettel, az orosz nyelvű szövegek olvasásában Loós Andrea, a finn nyelvűek esetében Sanna Lähde volt segítségemre.

kapcsolatos nézeteit, amelyek a kutatónő Rhode Island-i vizsgálatára épültek (1972a). A terület földrajzi közneveinek bemutatásából kiindulva a földrajzi közneveknek hat, általa univerzálisnak vélt jegyét fogalmazta meg. MILLWARD véleménye szerint egy földrajzi köznevet sohasem szabad elszigetelten vizsgálni, mert csak a körülötte levő más nyelvi jelenségekkel való kapcsolatában töltheti be azonosító szerepét, vagyis egyidejűleg a terület teljes földrajzi szókincsét nagyító alá kell venni. MILLWARD megfigyelései szerint a környék vizeinek jelenléte a helynevekben aránytalanul nagy teret kap, amely valószínűleg a vizeknek a közösség életében betöltött kiemelkedő szerepére utal. A helynevek elemzésére is építve megállapítja, hogy adott időben egy meghatározott területen a legkedveltebb földrajzi köznevek lefedik a megnevezett földrajzi objektumok többségét. A szerző megfigyelései szerint egy terület nyelve vagy nyelvjárása általában nagyszámú szókinccsel rendelkezik a földrajzi jelenségek megjelölésére, melyekből azonban számos elem egyáltalán nem jelenik meg helynevek utótagjaként.

A továbbiakban MILLWARD megjegyzi, hogy a földrajzi köznevek közötti jelentésbeli eltéréseket néhány szemantikai komponenssel jól le lehet írni. A nagy tekintélyű névkutató, W. F. H. NICOLAISEN a *Words As Names* című írásában (1977a: 159) vitatkozik MILLWARD e felfogásával. NICOLAISEN elismeri, hogy vannak megkülönböztető jegyek, melyek szerepet játszanak az egyes földrajzi köznevek elkülönítésében, pl. sós vagy édes vizet jelöl-e a köznév, természetes vagy mesterséges úton alakult-e ki a kérdéses hely, időszakosan vagy állandóan van-e a mederben víz stb. Hangsúlyozza azonban, hogy minden úgynevezett "kedvelt" földrajzi köznév különbözik is legalább egy jegyben a többitől: a *patak* méretében tér el a *folyótól*, a *zuhatag* a vízfolyás sebességében stb., ezért minden egyes szemantikai komponensnek nagy szerepet tulajdonít.

MILLWARD szerint a megnevezett földrajzi objektum és a felhasznált földrajzi köznév minden területen nagymértékben függ az adott terület kultúrájától, azaz a földrajzi köznevek nem szeszélyes összevisszaságban fordulnak elő (KÁLMÁN BÉLA Zala megye helynévanyaga alapján jutott hasonló megállapításra: 1967a). Rhode Island-i vizsgálatait alapján a földrajzi köznevek belső kapcsolatait hálózatként (*network*) képzei el. Ezzel a megállapítással NICOLAISEN is egyetért (i. m.), ám úgy véli, a földrajzi köznevek használata egy-egy területen rendszert alkot, amely szemantikai mezőt alakít ki. Ez a gondolat nem ismeretlen a magyar

olvasók számára sem, rokonítható a *névjárások* létének feltételezésével. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a rendelkezésünkre álló helynévgyűjtemények és a helynévföldrajzi szempontok következetes érvényesítésével a magyar helynévföldrajzi területek leírhatóak lesznek. A nevekben rejlő táji különbségek alapján kirajzolódhatnak – HOFFMANN ISTVÁN terminusával – a névjárások (1993a: 29). JUHÁSZ DEZSŐ elfogadja, hogy a nevekben táji különbség rajzolódik ki, azonban legfeljebb jelenséghatárok kimutatását tartja elképzelhetőnek (1994a: 112). A kérdéskör kapcsán HAJDÚ MIHÁLY arra hívja fel a figyelmet, hogy a névföldrajzi különbségek nem esnek egybe a nyelvjárási határokkal (2002a: 105).

MILLWARD és NICOLAISEN munkája elsősorban abban a tekintetben jelentős, hogy mindketten felhívják a figyelmet a földrajzi köznevek olyan tulajdonságaira, melyek nem kötődnek egyes nyelvekhez, azaz univerzális jegyeknek számítanak.

A 21. nemzetközi névtani kongresszuson (Uppsala, 2002.) DAVID BLAIR egy olyan ausztráliai kutatási programról tartott előadást, melynek célja a különféle földrajzi jelenségek elnevezéseinek összegyűjtése és rendszerezése (2002a). Fő módszerük a számítógépes és térképes adatfeldolgozás. Kutatásuk első fázisában a földrajzi közneveket hét szemantikai csoportba sorolták (pl. tengerparti, növényzeti, jéggel kapcsolatos szavak stb.), majd az egyes elemeket szemantikai komponensekkel jellemzik (pl. mély, állandó, izolált, független, széles stb.). A földrajzi köznevek rendszerén belüli eltéréseket alapvetően a 14 szemantikai komponens megléte vagy hiánya határozza meg.

3. A földrajzi köznevek univerzális jegyeinek elemzéséhez járult hozzá PETAR ŠIMUNOVIČ tanulmánya, amely a horvát nyelvre vonatkozó kutatásai alapján készült (1982a). ŠIMUNOVIČ a földrajzi köznevek és a helynevek nyelvi viselkedése között több lényeges különbséget figyelt meg. A szerző által bemutatott szabályszerűségek azonban nem tekinthetők teljes egészében érvényesnek a magyar nyelvre nézve is, így szándékának univerzális jellege eleve sérül, ám említésük mindenképpen indokolt. ŠIMUNOVIČ megfigyelései szerint a tulajdonnevek és a földrajzi köznevek ragozása eltérő. Ez áll egyes, magyar nyelvi jelenségekre is, hiszen például a magyar *vár* közszóhoz a tárgyrag előhangzóval, míg a *Sárvár* helynévhez előhangzó nélkül kapcsolódik, így lesz belőle *Sárvárt*. ŠIMUNOVIČ szerint a tulajdonnévnek nincs többes száma, azonban a magyarból és más nyelvekből is idézhetünk példákat erre a jelenségre: *Kispalád* és *Nagypalád* neve együtt *Paládok*. A franciából a *Les*

Andelys nevű várost említhetjük, melynek egyes városrészei *Grand Andely* és *Petit Andely* néven ismertek (J. SOLTÉSZ 1979a: 15).

ŠIMUNOVIČ kiemeli, hogy azonos alapszóból többféle képzéssel hozhatók létre újabb földrajzi köznevek. A földrajzi köznevek a magyarban is népes szócsaládot alkothatnak, hiszen sokféle képzős és összetett szó alkotható egy-egy alapszóból. A *domb* földrajzi köznévnek például létezik a *dombika* és a *dombocska* kicsinyítő képzős formája. Emellett szerepel összetett szavakban is: a *domboldal*, *dombhát*, *dombköz*; *disznódomb* összetételekben elő-, illetve utótagként vesz részt a szóalkotásban. A szerző szerint a tulajdonnevek becenévvé válhatnak, míg a földrajzi köznevek kicsinyítő képzője valódi kicsinyítő funkciót fejez ki. ŠIMUNOVIČ ezen tételére könnyen idézhetünk magyar példát is: *Hajdúböszörmény* neve a közösségi névhasználatban *Böszörmény* vagy egyszerűen *Böszö*, ami tekinthető – a keresztnévek mintájára – becenévvé. A kicsinyítő képző nem ritka a földrajzi köznevek körében sem, és ezek az alakok valóban a megnevezett objektum kis méretére utalnak: *folyóka* 'kis folyó', *falucska* 'kis falu' stb. Végezetül ŠIMUNOVIČ kifejti, hogy a tulajdonnevek más szavakból nem vezethetők le és nem képezhetők tovább. Ez azt jelenti, hogy a horvát *most* 'híd' szóból kialakulhat kicsinyítő képzővel a *mostić* 'hidacska' forma, de a *Mostar* településnév már nem vezethető le belőle, mert háttérben többféle névalkotási mozzanat állhat. A magyarban ilyen pl. a *Váracska*, *Várad* ~ *Várda*.

4. ŠIMUNOVIČ horvát példákkal mutatja be, hogy a tulajdonnevek és a földrajzi köznevek kiejtésében eltérő hangsúlyviszonyok érvényesülnek. ŠIMUNOVIČ utal arra is, hogy a helynévnek lehet regionális formája, míg a földrajzi köznevek inkább sztenderdizáltak. ŠIMUNOVIČnak igaza van abban, hogy a helynévnek is lehet nyelvjárási formája, amit alátámasztanak a hivatalos helységnevek használatával kapcsolatos kutatások is. MEZŐ ANDRÁS szerint a hivatalos és a népi, továbbá a közösségi és a népi névhasználat a helynevek szintjén igen bonyolult összefüggéseket mutat (1982a: 38–42). Úgy vélem, mind a tulajdonnévnek, mind a földrajzi köznévnek nemcsak lehet nyelvjárási formája, hanem többnyire igen gazdag változatokban létezik is.

A szláv földrajzi köznevek tanulmányozásában újabb lépést jelentett R. N. MALKO 1974-ben megjelent munkája, amely a cseh és szlovák nyelv földrajzi terminológiáját mutatja be. A kötet anyagát nyelvjárási szótárakból és gyűjtésekből, valamint az irodalmi nyelvből

származó adatok alkotják. A nyelvjáráskutatás eredményeinek felhasználása korábban is jelen volt a földrajzi köznevek vizsgálatában, de mindig csak más forrásokból származó adatok kiegészítőjeként. A szótár anyagának területi megoszlásában számottevő különbségek érzékelhetők, mert bizonyos területekről csak hiányosan álltak rendelkezésre az adatok, ennek következtében belőlük nem vonhatunk le nyelvföldrajzi következtetéseket sem (MALKO 1974a: 5).

5. A magyar névkutatók is gyakran szembekerülnek azzal a problémával, hogy a tulajdonneveket – olykor még élőnyelvi anyag esetén is – igen nehéz elkülöníteni a földrajzi köznevektől. A 12. Nemzetközi Névtani Kongresszus Krakkóban részletesen foglalkozott tulajdonnévnév — köznév problémával, de megnyugtató megoldás ott sem született, azaz nem sikerült egy olyan kritériumot találni, amely megkülönböztetné tulajdonnevet a köznévtől. Történetileg is csupán annyit lehet megállapítani, hogy a tulajdonnevek megmerevedett főnevek vagy főnevesült szavak, amelyek vagy egy olyan régebbi nyelvállapotból vagy egy olyan másik nyelvrétegből származnak, amelyben még közszóként működtek (UDOLPH 1979a: 15).

A helynév és a földrajzi köznév elkülönítésének a nehézségeivel a külföldi kutatók is gyakran találkozhatnak, és eltérő megoldásokat kínálnak rá. A formáns nélkül alakult helynevek megítélését az is nehezíti, hogy az adattárak nem közölnek szöveges anyagot, csupán az egyes neveket és lokalizációjukat sorolják fel, ezért sokszor szinte lehetetlen eldönteni, hogy a kérdéses szót valóban tulajdonnévi vagy köznévi értékben használta-e az adatközlő. A kérdéshez elméleti igényű munkában szólt hozzá JOHN ALGEO, aki az angol névanyag alapján a földrajzi köznevek és a tulajdonnevek megkülönböztetésére többszintű elhatárolást ajánl (1973a: 13). ALGEO szerint helyesírási szinten a nagybetűs tulajdonnevek szemben állnak a kisbetűs közszókkal. Úgy véli továbbá, hogy morfoszintaktikai szinten a tulajdonfőnevek és köznevek állnak szemben egymással. ALGEO harmadik tétele értelmében referenciális szinten az egyéni terminusok különböznek az általánostól. Megállapítja továbbá azt is, hogy szemantikai szinten a tulajdonnevek és földrajzi köznevek (apellatívumok) képviselik a két szélső pontot. Úgy vélem, ALGEO leszűkíti a kérdést a jelentés és a funkció vizsgálatára, mert kizárólag szemantikai különbséget lát a földrajzi köznév és a helynév (tulajdonnév) között.

A névtanon belül sajátos probléma a földrajzi köznévből formáns nélkül alakult helynevek kérdése. Ez a magyar és az európai kutatók számára is élő feladat. THORSTEN ANDERSSON (1973a: 152) azokat a neveket, melyeknek nemcsak a közsői absztrakciójuk van meg, hanem a névvel ténylegesen is a megnevezett objektumot jelölik, féljelölőknek tartja (*semi-apellativai names*). (Ilyenek a magyar *Kenderáztató, Hegy, Tó* típusú nevek, amelyek valóban kenderáztatót, hegyet, tavat jelölnek.) ANDERSSON véleményét többen vitatják. VIBEKE DALBERG elismeri, hogy konkrét beszédshituációban nehéz helyzet elé kerülhet a kutató: vajon tulajdonnévi vagy köznévi szerepben használták-e a kérdéses szót (1985a: 127). Ennek különösen a helynévgyűjtés közben van jelentősége, amikor a gyűjtőnek azonnal állást kell foglalnia: *Hegy* vagy *hegy* formában kerül-e az adat a gyűjtőívre. DALBERG fontosnak tartja azt is, hogy a szinkron és diakron szempontokat, továbbá az etimológiai vizsgálatokat a kutatás során el kell egymástól választani. TERHI AINIALA – egyetértve DALBERGgel – a finn helynevek vizsgálatára építve úgy véli, nincs értelme féljelölőkről beszélni, mivel egy kifejezés vagy tulajdonnév, vagy köznévi, kettős szerepe nem lehet. AINIALA úgy látja, hogy a helynevek a névadás pillanatában azonnal létrejöhetnek, nem pedig fokozatosan válnak a közsavak tulajdonnévvé (1996a: 44–46).

Az orosz szakirodalomból is idézhetünk olyan munkákat, amelyek részben vagy egészben a földrajzi köznevek kérdésével foglalkoznak. PODOLSKAJA orosz névtani terminológiai szótára (1988a) szerint a *geograficsaeszka termin* [földrajzi köznévi] olyan szó, amely meghatározott földrajzi reáliát jelöl, pl. *mocsár, fok, fennsík, város, falu* stb. A földrajzi köznévből formáns nélkül alakult tulajdonnevekről szólva PODOLSKAJA megállapítja, hogy ezek a szavak gyakran toponimizálódnak, azaz közvetlenül helynévvé válnak (1988a: 47). NICOLAISEN azonos véleményen van PODOLSKAJÁval, amikor a földrajzi köznevek körében gyakori szemantikai váltásról ír. NICOLAISEN véleményét, mely szerint a földrajzi köznévi egyfajta szemantikai váltáson (*semantic split*) mehet át (1985a: 60), így helynévvé válhat, sokan elfogadják (pl. AINIALA i. h., ŠIMUNOVIČ i. m. 499).

6. Még 1957-ben jelent meg a szerbhorvát nyelv földrajzi közneveit feldolgozó munka, amely a szláv őshaza meghatározását tűzte ki célul (SCHÜTZ 1957a). A további kutatásoknak is irányt adó kötet szerzője a vizsgált szómezőt kisebb fogalmi csoportokra osztva mutatja be. A szerző úgy véli, egy-egy fogalmi kör szavai rivalizálnak egymással, míg az egyik legyőzi a

másikat, és elfoglalja helyét a csoportban. Megfigyelései szerint a szavak azonban átkerülhetnek másik szómezőbe is, ahol az ott lévőkhez kell igazodniuk. A földrajzi köznevekhez SCHÜTZ etimológiai megjegyzéseket is fűz.

Módszerében és problémafelvetésében SCHÜTZÉHEZ HASONLÓ PETER NITSCHÉNEK a lengyel földrajzi közneveket tárgyaló kötete (1964a). NITSCHÉ a földrajzi szókincs vizsgálatával szintén a szláv őshaza kutatásához kíván hozzájárulni. A szómező szavait négy csoportra osztva tárgyalja. Az elsőbe a szárazföldi formák elnevezései kerülnek (hegy, csúcs, orom, völgy stb.). A második csoportot a felszíni takaró elnevezései alkotják (szántó, parlag, erdő, bozót stb.). A harmadik nagy csoportba a vizekkel kapcsolatos elnevezéseket sorolja (folyó, patak, forrás, vízesés, tenger stb.). Viszonylag kisebb csoportot alkotnak a tengerrel kapcsolatos kifejezések (zátony, szirt, tengerszoros, sziget, félsziget stb.). NITSCHÉ az azonos szómezőhöz tartozó, etimológiailag összefüggő szavakat egy közös tő alatt mutatja be. A címszót a német nyelvű jelentés követi, majd az adatok és a források sorakoznak. A szócikket mindig a feltételezett etimológia zárja. A lengyel nyelv földrajzi közneveinek vizsgálata alapján NITSCHÉ azt a következtetést vonja le, hogy a kölcsönszavak nagy része a németből került a lengyelbe, de van mellettük néhány görög, latin, török és litván eredetű is.

R. N. MALKO véleménye szerint az általa összegyűjtött mintegy 1500 cseh és szlovák földrajzi köznév a lexika ősi rétegébe tartozik, ezért különösen alkalmas az ősszláv nyelv és a szlávközi kapcsolatok vizsgálatára, és lehetővé teszi a szláv őshaza közelebbi meghatározására irányuló következtetéseket. A földrajzi szókészlet segíthet továbbá az időben és jellegükben új kapcsolatok feltárásában a szláv és a nem szláv nyelvek és dialektusok között (MALKO 1974a: 5).

UDOLPH JÜRGEN a szláv víznevekről és vizet jelentő közszókról írott tanulmányaiban kísérlet tesz arra, hogy a vízjelölő közszók és az azokból származó víznevek segítségével állást foglaljon a sokat vitatott kérdésben: a szlávok legrégebbi szálláshelyének kutatásában (1979a). A kérdés megválaszolásához az összehasonlító-történeti nyelvtudomány, közelebbről a névkutatás módszereit hívja segítségül. A szláv őshaza kérdésével számos más tudományágak képviselői is foglalkoztak, de tudományterülettől függetlenül nagyon különböző eredményekre jutottak, biztosan elfogadott megoldás pedig mindmáig nincs. Mindenképp érdekes, hogy csak azt lehet a tudomány mai állása szerint többé-kevésbé nagy biztonsággal megmondani, hogy melyek azok a földrajzi területek, amelyek valószínűleg nem

lehetek a szlávok őshazája, de hogy ténylegesen hol volt, azt csak nagyon nagy vonalakban lehet meghatározni.

UDOLPH feltételezi, hogy az őshazakérdést továbblendítené a holtpontra, ha az ősi vizet jelentő szavak (*Wasserwörter*) és a belőlük képzett nevek lehető legteljesebb gyűjteményét összeállítanák, és ennek segítségével a problémát újra megvizsgálnák. Munkájának az a célja, hogy összegyűjtse és etimológiailag felülvizsgálja a legrégebbi szláv vizet jelentő közszavak köznévi és tulajdonnévi adatait, majd pedig ezeket térképen is ábrázolja. (Külön térképeken ábrázolja nemcsak az egyes közneveket, de azok különféle képzett alakulatait is.) Összesen kb. 80 vízrajzi köznév és ezek képzett származékai kerültek be az adattárba. A közneveket a rekonstruált összláv alakjukban közli. Jó néhány olyan rekonstruált formát is lehet találni, amelyek eltérnek az eddig elfogadottól, ezek a változtatások éppen az összeállított adattár tanulságaiból adódtak.

7. A földrajzi köznevek elméleti kérdései mellett a nemzetközi szakirodalomban nagy teret kapott az egyes nyelvek földrajziköznév-állományának összegyűjtése, kiadása is. A negyedik hazai névtani kongresszuson KISS LAJOS arról számolt be, hogy több szláv nyelv földrajziköznév-szótára is elkészült (1989a). Ezek a munkák átfogó, az egész nyelvközösségre érvényes képet kívánnak nyújtani, ezért a lehetséges nyelvi formák mindegyikét igyekeznek figyelembe venni, valamint gyakran etimológiai magyarázatot is adnak.

A földrajzi köznevek összegyűjtése kapcsán vetődött fel az a kérdés, hogy hány földrajzi köznév van az egy nyelvben. A kérdésre többféle módszerrel, de közel azonos eredményre jutottak a kutatók. E kérdést részletesen *A földrajzi köznevek száma* fejezetben tárgyalom.

Finnországban 1915-től működik a Finn Névtani Archívum, mely ma már több mint két és fél millió névről tartalmaz névcédulát (NÄRHI 1990a: 12). Az ország különböző részeiről azonos módszerrel gyűjtött adatok egyrészt lehetővé teszik az egyes tájegységek földrajzi közneveinek tüzetes vizsgálatát, másrészt a korábbi kutatásokénál jóval nagyobb számú adat feldolgozása alapján más természetű, általános következtetéseket is levonatunk e gazdag helynévanyagból. A kutatók aprólékos munkával, táblázatos formában az adatokat számítógépen is rögzítették, ezáltal könnyen szerezhetünk információt a finn helynevek elő- és utótagjairól egyaránt. Az adatbázis a földrajzi köznevek értelmezését is tartalmazza (MIIKKULAINEN 1996a).

8. A földrajzi köznevek összegyűjtése, rendszerezése haszonnal járhat nemcsak a nyelvészet, hanem a térképészet és a fordítástudomány számára is. Kanadában 1987-ben jelent meg egy kötet, mely az ország földrajzi neveiben szereplő mintegy 600 földrajzi köznevet tartalmazza (*Generic Terms in Canada's Geographical Names*). A gyűjtemény a gyakorlati felhasználás lehetőségét azzal bővítette tovább, hogy az angol és a francia kifejezéseket egyszerre tárta fel. A glosszárium fő célja, hogy bemutassa az egyes földrajzi jelenségek Kanadában használatos elnevezéseit, valamint hogy megbízható forrásul szolgáljon a két hivatalos nyelv közötti információcseréhez. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a gyűjtemény tartalmazza a mesterséges alakulatok ritkább nevét (pl. *cutoff* 'folyókanyart átvágó folyómeder', *dugway* 'bevágásba épült út'), kimaradtak azonban a széles körben használt köznevek (pl. *road* 'út', *barrage* 'gát'). A kétnyelvű kötetnek a földrajzi köznevek használatáról tett megállapításai hasznosak lehetnek a fordítók számára is. A glosszárium összeállítói utalnak az azonos vagy hasonló jelentésű címszavakra, és azt is jelzik, ha még nem találták meg a pontos angol vagy francia megfelelőt. Az utóbbi évek változásaival újabb földrajzi köznevek terjedtek el. A tolmácsok, fordítók, valamint a nyelvészek munkájának elősegítése érdekében 2001-ben közel hatvan szót tartalmazó kiegészítő kötetet adtak ki, mely az utóbbi évtizedben gyakorivá vált földrajzi közneveket tartalmazza (*Additions 2001*).

A tulajdonnevek és azon belül a helynevek használata nemcsak a térképészetben és a fordításban játszik fontos szerepet. Különösen azoknak a neveknek van jelentősége, melyek többnemzetiségű területen levő objektumot neveznek meg, illetve amelyek gazdasági-politikai okok miatt kerülnek az érdeklődés középpontjába. A neveket fel kell tüntetni világatlászokon, térképeken, és ezeknek lehetőleg egyértelműnek kell lenniük. A helyes névalak megállapításához azonban sajátos nyelvi ismeretekre és a szakszerűséget biztosító eljárásokra egyaránt szükség van. Az ENSZ egyik törekvése az, hogy egységesítse a nemzetközi használatú földrajzi nevek írását. 1960 óta folyik az ENSZ keretében az a munka, melynek során a földrajzi nevek nemzeti és a nemzetközi egységesítésére ajánlásokat fogalmaznak meg. A bizottság azt javasolja, hogy az országok tartsák meg az eredetiben latin betűs neveket a mellékjelekkel együtt. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a *Channel Islands* brit szigeteknek ez legyen a magyar neve is, ne pedig *Csatorna-szigetek*-nek írják a térképeken. A minden

névelemükben lefordított vagy az illetékes terület hivatalos nyelvétől teljesen eltérő formákat (pl. *Bécs*, *Krakkó*, *Varsó*) valódi exonimáknak nevezzük. A *Hudson-öböl* típusú, azaz csak utótagjában lefordított nevek ún. nem valódi exonimák. Ám az átlagos térképhasználó joggal igényli legalább a földrajzi köznevek lefordítását, hiszen számára az *islands* utótag semmiféle információt nem árul el a megnevezett objektumról (MÁRTON 1989a: 141). MÁRTON felívja a figyelmet arra is, hogy a magyarban meghonosodott formákat sem érdemes megváltoztatni, az új formák kialakítása pedig nagy óvatosságot és körültekintést igényel.

A nemzetközi adatrendszerekhez tartozik a névtárak ügye is. Külön ajánlás határozza meg, mit kell egy névtárnak tartalmaznia: a névvel jelölt rész típusát, pontos helyzetét, az igazgatási egységet stb. A földrajzi köznevekkel foglalkozó ajánlás azt javasolja, hogy “minden névtár adjon teljes jegyzéket a típusjelölő szavakról, a nevekben előforduló földrajzi köznevekről a jelentésükkel és területi előfordulásukkal együtt, a rövidítésekről, esetleg a gyakran előforduló egyéb névelemekről” (FÖLDI 1992a: 28).

2. A földrajzi köznév fogalma

A nemzetközi és a magyar szakirodalomban egyaránt sokat foglalkoztak a helynevek és a földrajzi köznevek különbségének kérdéseivel, ennek ellenére a földrajzi köznév ma sem tekinthető a névtudomány egyértelműen definiált terminusának. Intuitív módon viszonylag könnyen elkülöníthető e két kategória, ám elméleti síkon annál nehezebb megragadni a különbségüket. Ebből adódóan a földrajzi köznevek kérdését elméleti szempontból nyelvészek és – főleg újabban –, névtannal foglalkozó szakemberek egyaránt vizsgálták.

A földrajzi köznevek kérdése beletartozik a földrajztudomány érdeklődési körébe is, ám semmiképpen nem utalható kizárólag oda, hiszen az, hogy mit neveznek *patak*-nak, *ér*-nek vagy *folyó*-nak, nemcsak a földrajzi környezeten múlik, hanem szoros összefüggést mutat a nyelv szemantikai struktúrájával is. A nyelvészt a helynévfajták leírása foglalkoztatja, és nyilvánvaló, hogy helyneveink jellegzetességeit nem írhatjuk le a bennük gyakran használt földrajzi köznevek nélkül. Feltehető, hogy a földrajzi köznevek – éppúgy, mint más szómezők – valamiféle rendszert alkotnak, melynek feltárásával helyneveink megismeréséhez is közelebb juthatunk.

A helyesírás természetesen nem befolyásolhat bennünket a tulajdonnév, illetve a földrajzi köznév meghatározásában, hiszen először azt kell eldöntenünk, hogy helynévként vagy köznévként használunk-e egy szót, s csak e döntés értelmében írjuk kis vagy nagy kezdőbetűvel (*erdő* ~ *Erdő*).

A strukturalista nyelvszemlélet a közszoói vagy tulajdonnévi jelleg megítélésében javasolja a névelő használatának vizsgálatát. A földrajzi köznevek esetében ez azonban nem sokat segít, hiszen szinte mindig kaphatnak névelőt (Felment *a dombra*. Lemegyek *a partra*. *A tó* vízszintje alacsony. stb.), ugyanúgy, ahogyan a tulajdonnevek is (pl. *a Vár* [Budán], *az Ér* [az Ady-féle]).

Hiába keressük a *földrajzi köznév* címszót értelmező szótárainkban is, mivel a terminus nem része a köznyelvnek, nem találunk rá definíciót.

A *földrajzi köznév* terminust azért használom a megszokottnál gyakrabban, mert a magyar szakirodalomban nem született megfelelő és egyértelmű szinonim szakkifejezés, csak ez a fogalom látszik alkalmasnak ennek a nyelvi jelenségnek a jelölésére, és ennek a terminusnak vannak előzményei a magyar nyelvészetben. HÁRI GYULA – elsősorban stiláris okokból –

szinonim kifejezésnek tekinti a *fajtajelölő elem* és a *típusjelölő elem* formákat is (2002a: 103), ám e fogalmak csak a helynevek szerkezeti elemeként jelölhetik a kérdéses formákat.

Bár az utóbbi évtizedekben jó néhány helynévgyűjtemény jelent meg, melyek önálló földrajziköznév-gyűjteményeket is tartalmaztak, kevésbé kapott hangsúlyt az ide kapcsolható elméleti kérdések tisztázása. A kutatókat inkább a gyűjtés, az adatmentés szándéka vezérelte, a szócsoport pontos körülhatárolása háttérbe szorult.

1. A továbbiakban a földrajzi köznév fogalmának a magyar szakirodalomban való megjelenését, értelmezését mutatom be tudománytörténeti keretben. A témakör magyar nyelvű szakirodalma kevésbé gazdag, ezért a fogalom bemutatását és a tudománytörténeti áttekintést egymással párhuzamosan végzem el.

MELICH JÁNOS a magyar helyneveket alkotó közszói szókinsnek kevesebb figyelmet szentelt ugyan, ám a *Honfoglaláskori Magyarország* című munkájában e szócsoporttal kapcsolatban arra a következtetésre jutott, hogy a “földrajzi elnevezésekben levő térszíni formák nevei közt az eredeti magyar szavak nagy túlsúlyban vannak” (1925a: 10).

Az alábbiakban csak azokat a magyar vonatkozású írásokat emelem ki, melyek a földrajzi köznevek fogalmával közvetlenül is foglalkoznak. Erre azért van szükség, mert ennek a gyakran használt szakkifejezésnek a pontos körülhatárolása a magyar nyelvészeti irodalomban máig sem történt meg, s az egyes szerzők földrajziköznév-felfogása lényeges pontokon tér el egymástól.

Az első munka, mely a földrajzi köznevek megismerését tűzte ki célul, HEFTY GYULA ANDOR írása volt (1931a). A szerző ebben közel háromszáz térszíni forma nevét gyűjtötte csokorba. Néhány év múltán ÁRVAY JÓZSEF, aki dolgozatában hivatkozik is HEFTYre, a barcasági Hétfalu helyneveiben szereplő térszíni formákat mutatta be. ÁRVAY térszíni formák nevein azokat a szavakat érti, “amelyek a talaj, a földkéreg kiemelkedéseinek és mélyedéseinek alakját, részeit jelölik” (1942a: 3).

A nyelvészeti célú munkák között kell megemlítenünk a névélettani irány képviselőit. LŐRINCZE LAJOS *Földrajzineveink élete* című munkájában elsőként használta a földrajzi köznév terminust, mely ettől kezdve vált általánossá a magyar szakirodalomban (1947a). A földrajzi köznevek LŐRINCZE szerint: “a szókins azon részei, melyeket egy közösség a földrajzinév-alkotásban elsődlegesen használ fel egy-egy tájrész jelölésére, azaz földrajzi

fogalmat jelölő főnevek” (i. m. 6). Ezek szerint a helynevek kialakulásának is egyik igen gyakori módja az, hogy a földfelszín bizonyos részének megjelölésére használt köznév – hosszú fejlődés eredményeként – válik tulajdonnévvé (*Domb, Folyó*). Ez a felfogás, amely a tulajdonnevek mögött feltétlenül közszoói előzményt lát, általánosnak számított az elmúlt fél évszázad névtani szakirodalmában, és a nemzetközi irodalomnak is fontos vonulata foglalkozik a problémával.

Említhetünk olyan, a földrajzi közneveket tüzetesebben tárgyaló munkát is, mely nem nyelvésztől, hanem térképésztől származik. Ez talán nem is annyira meglepő, és mutatja, hogy a nevekkel nemcsak a nyelvészek, hanem más tudományágak kutatói is foglalkoznak. MAÁ CZ ENDRE 1953-ban megjelent könyvében hangsúlyozza, hogy a térképész nem nyelvész, de tudnia kell a térképeken előforduló szavak értelmét. Baj lenne például, ha a *verő*-t az északi oldalra írná, mert az mindig a hegy déli oldalát jelöli. MAÁ CZ felsorolásszerű definícióban határolja körül a földrajzi közneveket, bár ő földrajzi fogalmat jelölő szavakról beszél: ezen a térszíni formák (*hegy, domb, csúcs*), a vízrajzi fogalmak (*tó, mocsár, láp*), valamint a növényzet és a területek (*erdő, rét, kaszáló, tér, köz*) meghatározására szolgáló szavakat érti (i. m. 15).

KÁZMÉR MIKLÓS Lőrincze földrajziköznév-értelmezése alapján s a névadás, a névkeletkezés felől közelítve alkotta meg saját definícióját: “Földrajzi köznévnek nevezem a közszo-kincsnek azt a csoportját, amelyet a közösség a szemlélet alapján működő földrajzinév-alkotásnál elsődlegesen használ fel egy-egy tájrész jelölésére. Ugyanezt a tájismeret és a munkaterület bővülésével csak differenciáló elemekkel ellátott földrajzi nevek által tudja csak megoldani” (1949a: 301). KÁZMÉR nem fejt ki, milyen szemléletre utal, továbbá másokhoz hasonlóan feltételezi azt, hogy a helynevek egy “ősi” korszakban *Ér, Erdő, Domb* típusúak voltak, s csak egy későbbi névadási szakaszban jöttek létre a *Fekete-ér, Kőris-erdő, Homokos-domb* jellegű nevek. Joggal feltételezhetjük azonban, hogy a maihoz hasonló helynévrendszer létezett (több)ezer évvel ezelőtt is, és az újonnan keletkező helynevek mindig a meglevő helynévmintákhoz igazodnak.

Egy másik munkájában KÁZMÉR a nevekben rejlő szerkezeti kategóriákat különíti el, s e szerint beszél *alapelem*-ekről és *megkülönböztető elem*-ekről. Alapelemnek azokat a névszerkezeti egységeket tekinti, melyeket “a közösség elsődlegesen használ fel tájékozási igényeinek kielégítésére”, bennük a földrajzinév-alkotás eszközét látja (1957a: 6). Az

alapelemek közé KÁZMÉR a tulajdonnevek mellett (*Köper, Lajma*) olyan szavakat is felvesz, melyek önmagukban, determináns nélkül is alkalmasak földrajzi névi funkció betöltésére: a földrajzi közneveket (*Legelő, Folyó*). KÁZMÉRNál az alapelemek között szerepel például a *Zsidókalap* név is, melynek azonban közszóként nincs 'hely' jelentésű absztrakciója. A helynévgyűjtemények bevezetőjében található földrajziköznév-gyűjteményekben gyakran szerepelnek hasonló típusú szavak, (pl. *halesz*) melyeknek nincs közszói jelentésük. Ezért – HOFFMANNnal (2000a: 68) egyetértve – az efféle közszókat kizárom a földrajzi köznevek köréből. Nem tekintem földrajzi köznévként a helynevekben szereplő, ám csak metaforikusan helymegjelölő közszókat sem, mint *fecskefarok, békaváros*. Ezek a szavak nem szerepelnek a dolgozat alapját jelentő földrajziköznév-szótárban sem, noha a forrásmunkákban (helynévtárak, tájszótárak stb.) ezek az adatok is megtalálhatók. Nem tagadom azonban a földrajzi köznevek körében igen gyakori – elsősorban testrésznévi – metaforák létét (*hegy láb, hegy hát* stb.)

KÁZMÉR megkülönböztető elemeknek azokat a névalkotó eszközöket mondja, melyeket a meglevő tulajdonnevek differenciálására használnak fel (*kis, alsó*). Ezek között értelemszerűen nincsenek földrajzi köznevek. A szerző szükségesnek látja a kettős funkciójú elemek felvételét is: ezek a helynevekben alapelemként és megkülönböztető elemként egyaránt jelentkeznek. Ebbe a csoportba tartoznak az -s képzős alakok, melyek között számos földrajzi köznév is megtalálható (*nádas, bükkös, málnás*).

Az önelvű névtan másik jelentős alakja, INCZEFI GÉZA (1970a) nem definiálja a földrajzi közneveket, csupán szempontokat állapít meg a földrajzi neveket alkotó szókincs vizsgálatához. Az efféle köznevek tárgykörük szerint többfélék. Tartalmuk sokszor a természethez kapcsolódik (pl. *tó, árok*), máskor közvetve vonatkoztathatók a földre (pl. *csősz*), ám olykor csak lazán kapcsolódnak ahhoz (pl. *tyúkól, vaskapu, külső*). A földrajzi neveket alkotó köznevek tehát lehetnek 1) földrajzi fogalmak nevei, 2) földdel kapcsolatos fogalmak nevei s – ritkábban – 3) más fogalmak jelölői. Eszerint az első csoportba sorolható közszavakat – melyeket INCZEFI *földrajzi fogalmak nevei*-ként említ – utalhatjuk a földrajzi köznevek közé, a másik két kategória elemei ezen kívül esnek. INCZEFI mindehhez hozzáteszi azt is, hogy az általa elsőnek említett szócsoporthoz nagy súlya van a névadásban.

BALOGH LÁSZLÓ (LŐRINCZE és KÁZMÉR nyomán, de már strukturális szempontokat is figyelembe véve) a bázisnév műszó használatát javasolja azokra a köznevekre, melyek

sajátos funkciója a jelölt földrajzi tárgy fogalmi tartalmának jelölése (BALOGH 1970a). A bázisnevek mindig a földrajzi név utolsó tagjaként szerepelnek, és ezáltal jelölik a névvel jelölt tárgy fogalmi tartalmát. Kiemeli, hogy a *-kert*, *-telek*, *-tag* önmagában képtelen lokalizálásra, de határozottan utal az egész névvel nevezett tárgy valóságos földrajzi fogalmára (i. m. 100). A *Fácános-erdő* névből leválasztható az *erdő* elem, amely jelöli a földrajzi fogalmat, míg a *fácános* közszói jelentésével a terület legjellemzőbb állatára utal, és így vesz részt a lokalizálásban. Ehhez hozzá kell azonban azt is tenni, hogy a bázisnév félrevezető is lehet, mert például a *Kaposfő* és a *Kardoskút* nem forrást és kutat, hanem településeket jelölnek, azaz egyáltalán nem fejezik ki a fogalmi tartalmat. BALOGH megemlíti azt is, hogy az egyrészes, áttetsző etimológiájú nevek nem képesek pontosan lokalizálni (uo.). Ennek a megállapításnak is ellentmond azonban a mindennapi nyelvhasználat, hiszen a *Nádas*, *Hegy*, *Erdő* nevek adott esetben tökéletesen betöltik az identifikáló szerepüket. BALOGH elfogadja LŐRINCZE kategóriáit (természeti földrajzi névalaprétég és a műveltségi földrajzi névalaprétég), csupán a terminológia egységesítése érdekében javasolja a természeti és műveltségi bázisnév műszavakat. Az előbbibe sorolja az emberi beavatkozástól függetlenül létrejövő alakulatokat (*folyó*, *völgy*), az utóbbiba pedig az emberi tevékenység eredményeként létrejövőket (*falu*, *hid*, *út*; *irtás*, *szántó*). Gazdaságtörténeti vonatkozásai miatt ide sorolja a *forduló*, *nyilas*, *járás* stb. szavakat is. Hozzá kell azonban tennünk, hogy olykor nehéz ezeket a fő kategóriákat egymástól elválasztani: egy tó létrejöhet természetes és mesterséges úton egyaránt, erdő is kialakulhat magától vagy telepítéssel stb.

ÁGOSTON MIHÁLY meghatározása szintén a névben való előfordulás felől közelít. Eszerint “földrajzi köznév a földrajzi fogalmak fajtát jelölő műszó, mely földrajzi nevek utótagjaként szokott szerepelni” (1985a: 13). Ez a megállapítás magában foglalja azt is, hogy ez nem mindig van így, hiszen az előtag is lehet földrajzi köznév (pl. *Ér-oldal*, *Sziget-domb*). A földrajzi köznévi utótag megléte nem kötelező a nevekben: bizonyos nevekbe utólag is bekerülhet ez az elem (*Csali* > *Csali-tag*), vagy ki is eshet onnan (*Bodonoskút* > *Bodonos*).

A tulajdonnevek, így a helynevek vizsgálata nem csupán a névtanósok “belügye”, a nevek kérdései jelentéstani munkáknak is szerves részét képezik. Ebből adódóan többször szóba kerül a helynevekben szereplő közszavak megítélése is. BALÁZS JÁNOS a tulajdonnevek természetét tárgyalva szól a mellettük gyakran szereplő köznevekről: “A tulajdonnév elsődleges funkciójában azonosító jellegű egyedi megjelölésre használt nyelvi jel, amely a

köznevek mellett kialakult külön megjelölési rendszernek vagy e név egyik elemétől megnevezett, vagy e név mellé tett értelmezővel megnevezhető csoportjába tartozik” (1963a: 52). Az első típusba tartozónak említi a *Szent Mihály-hegy*, *Szőkeforrás-völgy* szerkezetű neveket, ahol a tulajdonnév közszói elemmel kombinálódott. Ezekben a nevekben az osztályjelölő elem része a névnek. A második típusba a *Duna folyó*, *Dömös városa* szintagmákat sorolja, melyekben az egyedítő *Duna*, *Dömös* mellett általános szemantikai tartalmú közszó (*folyó*, *városa*) áll, melyek használata az említett példákban fakultatív. A csoportmegjelölő közneveket BALÁZS a tulajdonnév értelmezőjének nevezi (i. m. 45). Az “értelmező” valóban találó volna, de – mint J. SOLTÉSZ KATALIN hangsúlyozza – nyelvészeti terminusként a szó már le van foglalva mondattani fogalom jelölésére, ezért újabb jelentésben való használata nem tűnik célszerű megoldásnak. A közszói tag – noha logikailag valóban értelmező – nyelvtanilag jelzett szó, amelynek a tulajdonnév a kijelölő jelzője (1979a: 112).

J. SOLTÉSZ KATALIN éppen BALÁZS JÁNOS nyomán a tulajdonnév mellett álló, fajfogalmat megnevező közszót *determinativum*-nak nevezi (1979a: 112), ez a terminus azonban nem terjedt el a magyar szakirodalomban, bizonyára azért, mert a *determináns* általánosabb fogalmi tartalommal használt mondattani szakszóként szerepel a magyar nyelvészeti terminológiában. J. SOLTÉSZ megállapítja továbbá, hogy a tulajdonnevek alaktani tekintetben is különböznek a közszavaktól. A helynevek leggyakoribb formánsai a képzők, valamint a “szerves elemüket alkotó földrajzi köznevek”, azaz névformánsnak tekinti őket (i. m. 20). A földrajzi köznevek leginkább a helynevek alaptagjaként jelennek meg: *Újfalú*, *Rám-szakadék*, *Mester utca*. J. SOLTÉSZ hangsúlyozza, hogy a tulajdonnév-formánsok megléte vagy hiánya, ritkasága vagy éppen gyakorisága fontos információs értéket képvisel (i. m. 21).

A földrajzi köznevek nevekben betöltött szerepének nagy jelentőséget tulajdonít munkáiban HOFFMANN ISTVÁN. Egyik munkájában így ír: “A hely fajtájának megjelölésére bármilyen, általánosabb vagy speciális jelentésű közszót felhasználhatunk. Ezeket gyűjtőnévvel földrajzi köznévnek szokás nevezni” (1993a: 47). Felfogása szerint a földrajzi köznevek a helynevek névrészeként, illetve névelemeiként fordulnak elő. Egyrészes nevekként a *Patak*, *Rét* típusú nevekben, valamint kétrészes nevek helyfajtajelölő második névrészeként (*Körtvélyes-hegy*, *Magas-halom*). Ez utóbbi nevekben a bővítményrészhez – mely a hely valamilyen sajátosságát fejezi ki – kapcsolódik alaprészként a hely fajtáját jelölő földrajzi köznév. A kétrészes nevek között találhatók olyanok is, melyeknek első névrésze

vagy e névrész valamelyik eleme is földrajzi köznév (pl. *Tó-rét, Szék-kút-gyep, Hármashatár-hegy*). HOFFMANN szerint a helynévalkotó jelleg alapján kizárólag azokat a helyjelölő szavakat célszerű földrajzi köznévnek tekinteni, melyek “helynévvel mint tulajdonnévvel is megjelölhető helyfajtákat jelentenek” (2000a: 68).

Az utóbbi évek szakirodalmában gyarapodott azoknak az írásoknak a száma, amelyeknek a középpontjában a földrajzi köznevek állnak. VÖRÖS OTTÓ egyik munkájában Vas megye vízrajzi közneveit vizsgálja. Úgy véli, a “földrajzi köznév a nyelv szókészletének az a része, amely a földfelszín térszinformáit, felszíni és felszín alatti vizeit, a felszínt borító növényzet jellegét (fajtát, egyedet) és alakzatait, az emberi beavatkozás által keletkezett új térszíni formákat és tereptárgyakat, a birtoklás és a politikai területfelosztás által kialakított felszíni egységeket nevezi meg” (1999a: 26). VÖRÖS maga is elismeri, hogy meghatározása a közszavak igen széles sávját fedi le, és kevésbé tekinthető definíciónak. Határozottan kizárja a földrajzi köznevek köréből az elsődlegesen nem ’hely’ jelentésű (*ház, szobor, fa* stb.) közneveket, bár ezek is használatosak helynevekben a hely fajtájának megjelölésére. VÖRÖS OTTÓval egyetértve kizárom a földrajzi köznevek köréből a kisebb építmények neveit (*szobor, fa, kereszt, kemence* stb.) is (1999a: 26), melyeket HOFFMANN “lokálisan kötött tárgyak nevei”-nek tart (1993a: 40). HOFFMANN és VÖRÖS úgy véli, az intézménynevek (*iskola, kocsmá* stb.) elsődleges fogalmi tartalma elsősorban más típusú szavakhoz közelít, s nem kapcsolódnak szorosan a földrajzi köznevekhez. Nem földrajzi köznevek HOFFMANN szerint az olyan szintagmatikus szerkezetek sem, mint a *nagy árok, nagy utca* stb.

A legtöbb földrajzi köznevet tartalmazó gyűjteményeket helyesírási céllal állították össze. Elsőként a *Földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai* (FÖNMÍSz.) jelent meg, ezt követte a *Földrajzi nevek helyesírása*. A földrajzi nevek helyesírásával részletesen foglalkozik a legújabb, Helyesírás című munka is (LACZKÓ-MÁRTONFI 2004a). Egyik munka sem adja meghatározását a földrajzi köznévnek, csupán a helynevekben előforduló névszerkezeti egységként azonosítja: “a több tagból álló földrajzi neveknek és megjelöléseknek utolsó eleme gyakran egy földrajzi fogalmat jelölő főnév, úgynevezett földrajzi köznév” (FÁBIÁN-FÖLDI-HÖNYI 1998a: 16). A meghatározásból az következik, hogy a földrajzi közneveknek igazából nincs jelentőségük a földfelszín részleteinek azonosításában. A földrajzi fogalmat jelölő főnév lehet egyszerű (*domb, patak, völgy, hát*) és összetett szó is (*dombvidék, fennsík, holtág, szőlőhegy*) (uo.). A földrajzi köznév a névben gyakorlatilag bárhol megjelenhet, de

csak utótagként, azaz alaprészként helyfajtajelölő szerepű (pl. Szőkeforrás-völgy, Szikfarhegy).

DEME LÁSZLÓ a névterjedelem, valamint a szokatlan alaki szerkezetű nevek kapcsán foglalkozik a földrajzi köznevek kérdésével: azt vizsgálja, milyen a földrajzi köznevek státusa a nevekben. DEME úgy véli, a *Sárga-folyó* névben a *folyó* része a névnek, mert nélküle a név nem lenne név. A *Duna folyó* esetében viszont más a helyzet, ugyanis a *folyó* nem része a névnek, mivel egyszerűen *Duna* formában funkcionál. DEME ez utóbbi esetre a névtartozék terminus használatát javasolja, melyet szintaktikai szempontból leginkább utójelzőnek minősít (1989a), ám egyik szakszó sem terjedt el a magyar névtani irodalomban. Hasonló gondolat már J. SOLTÉSZ KATALINNál is megjelent, aki szerint szerves szerkezeti része a névnek az az elem, melynek elhagyásával a név funkciója megváltozik. A *Sziklás-hegység*ben a *hegység* szerves elem, mert a *Sziklás* önmagában nem tulajdonnév, a *Mátra hegység* név *hegység* eleme azonban csak járulékos elem, hiszen a *Mátra* önállóan is funkcionál. J. SOLTÉSZ szerint nem szerves szerkezeti eleme a névnek a magyarban bizonyos helynevek előtt kötelezően meglévő névelő (*a Duna*) sem (1979a: 17).

2. BALOGH LAJOS (1997a) a földrajzi köznév fogalmát tágabban értelmezi, mivel azt tekinti vizsgálati alapnak, hogy a közsónak a jelentése mennyire tekinthető szorosan véve földrajzi jellegűnek. Ezek alapján a földrajzi köznévi elemeket szemantikai alapon három kategóriába sorolja, és – mintegy definíció helyett – kritériumokat ad a szócsoporthatárolásához:

a) hagyományos értelemben vett földrajzi köznevek, amelyek jelentése elsődlegesen földrajzi jellegű: *domb, patak, apadás, csurgó, dombhát, dűlő* stb.

b) alapjelentése nem földrajzi, de (főként) előtaggal földrajzi névvé válhat: *birtok* 'egy gazda tulajdonában levő nagyobb terület': *Jékey-birtok, Kovács-birtok* stb.; *híd* 'a folyó vagy patak partját áthidaló építmény': *Hodászi-híd, Fehér-híd*;

c) viszonyító elemként szerepelnek a névszerkezetben: *kis, nagy, új, belső* stb. (*Kis-mező, Nagy-lapos, Belső-udvar* stb.) és intézménynevekből lett földrajzi köznevek (*templom, iskola*).

Az a) csoportba sorolt szavak mások felfogása szerint is egyértelműen földrajzi köznevek. A b) csoportba sorolt, elsődleges jelentésében nem 'hely' kifejezésére használt közsavak a földrajziköznév-rendszer peremén foglalnak helyet. Úgy vélem, ezeket is fel kell azonban

vennünk a földrajzi köznevek közé, mert egy bizonyos jelentésükben helyet jelölő közszavak. A c) csoportba sorolt lexémák egy része azonban semmiképp sem földrajzi köznév, hiszen nem is főnév. Van köztük melléknév (*kis, nagy, öreg* stb.), más részük úgynevezett földrajzi jellegű jelző (*görbe, alsó, belső* stb.; vö. FÖNMÍSz.), a többi pedig intézménynév. Ezek – úgy vélem – nem tartoznak a földrajzi köznevek közé. BALOGH maga is felhívja a figyelmet a b) és a c) kategória pontosabb elhatárolásának fontosságára, de elvi fogódzókat nem ad ehhez. További problémát jelent, hogy a c) csoport elemeiben semmi közös nincs, hacsak az nem, hogy helynevekben fordulnak elő, és kívül esnek mind az a), mind a b) csoporton.

A BALOGHÉVAL több ponton érintkezik BÍRÓ FERENC véleménye (2002a). BÍRÓ szerint az elsődlegesen nem 'hely' jelentésű közneveknek (pl. *gyár, üzlet, bolt* stb.) is helye van a földrajzi köznevek között, mert második vagy harmadik jelentésük 'épület, tereptárgy', s mint ilyenek, helymegjelölőként használatosak a beszélőközösség tagjai körében. A továbbiakban BÍRÓ a földrajzi közneveket a személynevekben levő, nemet is jelző keresztnemekhez hasonlítja: ahogyan a keresztnév utal a névviselő nemére, úgy a földrajzi köznevek a hely fajtájára utalnak, másoktól elkülönítő szerepük van (i. m. 55). A keresztnév és a földrajzi köznév használata között azonban jelentős különbség mutatkozik. A keresztnév nem fejez ki fogalmi tartalmat, legfeljebb csak információtartalma van: például az *Éva* név viselőjéről tudjuk, hogy nő, az *Ádám*-éről, hogy férfi. A földrajzi köznév azonban mindig valamilyen fogalmi tartalmat is kifejez, és ez asszociálódik akkor is, ha a szó helynévben szerepel. Ha valaki például soha nem hallotta a *Keleti-főcsatorna* nevet, annak számára a név alaptagja akkor is jelzi, hogy mesterséges vízfolyást jelölnek a megnevezéssel.

3. A fenti áttekintés során azt is láthatjuk, hogy, igen gyakran nemcsak főneveket, hanem mellékneveket (*alsó, felső, kis, nagy* stb.) is e csoporthoz sorolnak, bár magában a kifejezésben is szerepel a köznév szó, s a vizsgált szócsoporthoz a főnevek egy sajátos típusát képviseli. Ennek magyarázata talán az lehet, hogy a *nagy tó, kis út* típusú szintagmák szinte minden településen gyakran előfordulnak a nyelvhasználat során. Emellett élhetnek a *nagytó, sóstó*-féle összetételek is. Léteznek azonban *Nagy-tó, Sós-tó* típusú szintagmatikus helynevek is, melyeknek utótagja a földrajzi köznév. A szintagmák és az összetételek kapcsán olykor az adattárak is ellentmondásosak: *nagy tó* és *nagytó* formára egyaránt találunk példákat. A

szintagma és a szóösszetétel elhatárolása valóban nem mindig könnyű. A földrajzi köznevek kapcsán a legtöbb problémát a melléknévből (ADJ) és főnévből (N) álló szókapcsolatok (ADJ N: *nagy tó*) és az ADJ+N szerkezetű összetételek (*nagytó*) megítélése jelenti. A *nagy tó* szó szerkezet tagjai – a hagyományos nyelvtani felfogás szerint – a mondat különböző szintjén helyezkednek el (BALOGH J. 2000a: 444). A *Megyünk egy nagy tóhoz.* mondatban a *tó* főnévi alaptag alárendelt minőségjelzője a *nagy* bővítmény. Ebből a szintaktikai szerkezetből alakulhatott ki a *nagytó* összetétel, melynek elemei megőrzik a tagok eredeti, minőségjelzői szintaktikai viszonyát. A *Megyünk a nagytóhoz.* mondatban a *nagytó* – alárendelő minőségjelzős — összetételt használjuk. A szintagma és az összetétel között nemcsak helyesírási, hanem jelentős szemantikai eltérés is mutatkozik. A *nagy tó* szintagma egy tetszőleges, nagy méretű állóvizet jelöl, a *tó* szónak ebben az esetben általános vonatkozása van. A *nagytó* összetétel viszont jelentéstöbbletet hordoz, a település legnagyobb kiterjedésű állóvizét jelöli, ezáltal a szó vonatkozása határozottá válik (ÚMNY 262).³

Az összetétellel valamilyen szempontból fontos, kitüntetett helyet neveznek meg. Egy település határában több, régi telepítésű szőlő lehet (*öreg szőlő*), ám közülük az *öregszőlő* a legrégebbi. Az alapelemhez kapcsolódó bővítmény utalhat a hely alakjára (*kerekerdő*), a színére (*fehértó*), méretére (*kiskút*), korára (*újszőlő*) vagy helyzetére (*alsófalu*) stb. A szintagma és az összetétel között hangsúlybeli különbség is mutatkozik. A szintagma mindkét eleme hangsúlyos ('nagy 'tó), ám az összetételnek csak az első szótagja kap hangsúlyt ('nagytó). A melléknév és a főnév kapcsolatából létrejött szintagmák nem földrajzi köznevek, az összetételek viszont igen, mert az ADJ+N szerkezet sajátos lexikalizált jelentést vesz fel (ehhez lásd KIEFER 2000a: 536). Az ADJ+N típusú összetett földrajzi köznevek helynevekben az egyszerű földrajzi köznevekhez hasonlóan az alaptag szerepét töltik be (*Kúti-birkásház*, *Folyási-kiskút*, *Felső-vadlegelő*, *Szőlősi-határpatak*, *Vashegyi-malomgát* stb.).

A szintagmához képest az összetett szó jelentése egészen más is lehet. Ennek az az oka, hogy az összetételek gyakran lexikalizálódnak, azaz önálló jelként élnek tovább (ÚMNY. 262). A *hidegkút* nemcsak hideg (vizű) kutat, hanem forrást is jelölhet. A *mélyér* összetétel 'hajdan vízjárta hely' jelentésű, a *kerekzug* az ártér megnevezésére szolgál Kunszentmártonban.

³ A képzéssel és az összetétellel alakult szavak részletes bemutatását az alaktani fejezet tartalmazza.

A fentiek alapján úgy vélem, a szintagmáknak nincs, míg az összetételeknek van helyük a földrajzi köznevek között, hiszen jelentésük más, mint a velük azonos elemekből álló szintagmáé. Nincs helyük a földrajzi köznevek körében továbbá az olyan jelzős szerkezeteknek sem, mint *háztartási bolt*, *katolikus temető*, *községi rét*, *szociális otthon* stb.

A földrajzi köznevek között feltétlenül helyük van a többes számúaknak is, melyek nem kis számban fordulnak elő a magyar helynévrendszerben (J. SOLTÉSZ 1986a). Bizonyos földrajzi köznevek egyes és többes számban is szerepelnek (*tanya*: *tanyák*, *kert*: *kertek*). Az utóbbi, többes számú köznevek speciális jelentést hordoznak. Egyrészt a denotátum több kisebb, hasonló részre oszlását jelzik: az egyes részek neve többes számban, összefoglaló névként áll, például *földek*, amelynek kisebb része *föld*. A többes számú földrajzi köznevek másik része azokat a szavakat foglalja magában, amelyek önálló részt alkotó elemek együttesét jelölik (pl. *dombok*, *források*, *hegyek*). A körösladányi *tanyák* egymáshoz közel, sűrűn elhelyezkedő, egységnek tekintett több tanyát jelent, a *kertek* pedig 'sok hasonló nagyságú tagból álló, zöldség- és növénytermesztésre használt terület'-et jelölnek (BÍRÓ 2002a). FARKAS FERENC (1980a: 25) írja, hogy Jászszentandrás névanyagában a *-tanyák* utótagú neveknek új funkciója alakult ki, ugyanis a többes számú alakok az egymás közelében tanyát építő családokra utalnak. A többes számú földrajzi köznevek az egyes számúakhoz hasonlóan szerepelnek helynevek névrészeiként (Déli-dombok, Kis-hegy-aljai-rétek, Fügedi-földek, Kihi-kertek, Borók-tanyák), így feltétlenül helyük van a földrajzi köznevek között.

A helynevek között is sajátos csoportot képviselnek az *-s* képzősök (*Nádas*, *Pisztrángos*), és a képzővel gyakran találkozunk földrajzi köznevek körében is (*akácos*, *bükkös*, *békás*, *árendás*, *árkos* stb.). Az *-s* képzős földrajzi köznevek megítélése a szakirodalomban valószínűleg azért nem egységes, mert kialakulásuk is többféle módon képzelhető el. A *bükkös* földrajzi köznév létrejöhet a *bükkös terület* jelzős szerkezetből tapadással, vagy a *bükköserdő*-ből is ellipszissel. Azonban más irányú változást is feltételezhetünk: *bükk*-ből közvetlen főnévképzéssel is kialakulhatott. A képző termékeny a földrajzi köznevek körében, és a fenti módok bármelyikével létrejött szavak kész panelként épülnek be a rendszerbe, így felvételük a földrajziköznév-szótárba feltétlenül indokolt.

4. KISS LAJOS a helynév és a földrajzi köznév szembeállításával mutat rá a két kategória eltéréseire, ekképp határozva meg a földrajzi közneveket: “Földrajzi köznévnek az a főnév tekintendő, amely földrajzi fogalmat fejez ki, és a földfelszín kisebb-nagyobb darabját, természetes vagy mesterséges részletét jelöli” (1972a: 250). Rámutat arra is, hogy kizárólag földrajzi köznevek használatával (*hegy, folyó, falu, völgy*) is jellemezni tudunk egy tájat úgy, hogy nem használunk egyetlen tulajdonnevet sem, s ilyenkor az általános felől utalunk az egyedire. Ám az ilyen tereptájékoztató csak akkor lesz konkrét és félreérthetetlen, ha saját nevükön nevezzük a látottakat (*Szent Mihály-hegy, Duna [folyó], Dömös [város], Szőkeforrás-völgy*). Az első példák tulajdonképpen a világ bármely, szemantikailag megfelelő darabjára vonatkozhatnak, míg az utóbbiak a Visegrádi-hegységhez tartoznak. Ez esetben valójában a szituáció, a kontextus, a grammatika teszi egyértelművé a leírást.

HEGEDŰS ATTILA úgy véli, nem határozható meg egyértelműen a földrajzi köznév fogalma, amit – véleménye szerint – a szakirodalomban olvasható eltérő közelítések is igazolnak. HEGEDŰS a földrajzi köznév kommunikatív, azaz közlésben betöltött szerepe alapján az egyedi névalkotó funkcióban látja a földrajzi köznév megragadásának lehetőségét (1999a). Ezen HEGEDŰS azt érti, hogy – bizonyos feltételek teljesülése esetén – bármely szó válhat földrajzi köznévvé, illetőleg földrajzi jellegű jelzővé, ha nélküle a név nem lenne név. Az, hogy szerinte a földrajzi köznevek elkülönítésében a közszói jelentés nem játszik elsődleges szerepet, azt eredményezi, hogy a helyneveket alkotó összes szófajta különbsége összemosódik nála, noha a tanulmány további részében csakis olyan szavakról szól – területi elterjedtségüket illetően – amelyeket földrajzi köznévnek szokás tekinteni.

TÓTH LÁSZLÓ a földrajzi köznevek elhatárolásához arra keres példákat, hogy van-e a névhasználatban ugyanarra az alapelemre vonatkozóan több meghatározó elem (1999a). A *templom* eszerint kizárólag akkor lehet földrajzi köznév, ha a településen legalább két, eltérő felekezetű templom van (*Katolikus templom ~ Református templom*). Ha nincs több meghatározó elem, akkor az alapelem értelmezése szerint nem földrajzi köznév. TÓTH nem talált példát sem az *alszeg*, sem a *felszeg* alapelemként való használatára, ezért szerinte önálló földrajzi névnek kell őket felfognunk (*Alszeg, Felszeg*), de feltételezhetjük, hogy bennük a *szeg* alapelemként él. Az *alszeg* azonban földrajzi köznévként is szerepelhet, erre példa a kémeri *Alsó-felszeg* helynév. A név azt a településrészt jelöli, amely alacsonyabban fekszik és korábban benépesedett, mint a Felszeg (BUBOLY 2004a: 16).

Ha a földrajzi köznevet egy-egy adott névrendszeren belül kíséreljük megragadni, mint ahogy ezt a tanulmány szerzője teszi, lemondunk arról, hogy a fogalomnak általánosabb meghatározását adjuk. A továbbiakban TÓTH ekként definiálja a földrajzi közneveket: “több tagból álló földrajzi nevek utótagként megjelenő, adott jelentéssel rendelkező, köznévi jegyeket mutató alapeleme, amely mindig földrajzi fogalmat, a földfelszín kisebb-nagyobb darabját vagy tájékozódási pontként működő emberi létesítményt jelöl. A beszélők elsődleges, primer szókincsébe tartozik, lehet egyszerű vagy összetett szó” (i.m. ???). Mint látjuk, e meghatározás már nincs tekintettel a fönt jelzett előfordulási jellegzetességekre.

Úgy vélem, érdemes a köznévi jegyeket leszűkíteni – ahogyan ezt más, fönt bemutatott munkákkal összefüggésben is hangsúlyoztuk – a ’hely’ jelentésű közszókra. Hozzá kell még tennünk, hogy a földrajzi köznévi nem csak utótagként állhat a helynevekben, ahogy erre példákat is láttunk az előzőekben. Azt gondolom, nem egyértelmű, mit ért TÓTH LÁSZLÓ az *adott jelentés*-en. Az *emberi létesítmény* a szavak tág körét öleli fel, s talán érdemes lehet egy kissé szűkíteni a tartalmát. Feltétlenül igaza van viszont TÓTHnak abban, hogy rendszertani szempontból csak a primer szókincs vizsgálata szükséges, és a magyar helynévrendszer szempontjából szekunder szókincsé (*dzsungel, óceán, tenger*) elmaradhat.

A kognitív szemantikai szempontú névvizsgálatok is foglalkoznak a helynevek és a földrajzi köznevek kérdéseivel. Kizárólag földrajzi köznevekkel is le lehet írni egy tájat, mert a földrajzi köznevek kategóriákba sorolnak és “megértésükhöz nem szükséges térbeli aktivitáson alapuló tapasztalat” (HEINRICH 2000a: 14). A kommunikáló feleknek csak magyarul kell tudniuk, és ismerniük kell a különbséget a *hegy* és a *domb* jelentése között, és e feltételek teljesülése után egy terület efféle közszavakkal, fontos attribútumaival leírható. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a magyarul (vagy akár más nyelven való) tudás éppen azt jelenti, hogy vannak tapasztalataink a valóságról, azaz tudjuk mi a *domb* és a *hegy*. Ezt a tudásunkat azonban nem szótárakból, hanem a mindennapi élet során szerezzük. HEINRICH hozzáteszi, hogy az általa vizsgált vidéken csak a fontosabb helyek kapnak nevet, a többit körülírással határolják be (uo.). Hasonlót tapasztalt HEGEDŰS ATTILA is Gyöngyössolymoson, ahol nem a Mátra vonulatai, hanem a völgyei kaptak nevet, a földterületek helyett pedig a dűlőutakat nevezték el, azok váltak tájékozódási pontokká (1992a).

A névtannak, legalábbis a földrajzi köznevekkel foglalkozó területein, az egyik legalapvetőbb feladata abban áll, hogy ezeket a nyelvi struktúrákat valamilyen módon összefüggésbe hozza azokkal a nyelven kívüli tényezőkkel, amelyek a földrajzi köznevek használatában, a tényleges kommunikációs eseményekben meghatározó szerepet játszanak. Rá kell mutatnia, milyen funkcióban használhatóak a földrajzi köznevek a verbális kommunikációban, hogyan jelennek meg a felek szándékai és céljai.

A földrajzi köznevek vizsgálata azért is lényeges, mert a közszói szókincs részét képezik, azaz a mindennapi kommunikációban is igen gyakran használatosak, hiszen pusztán földrajzi közneveket említve beszélhetünk hegyről, tóról vagy patakról, amit például egy kiránduláson láttunk, vagy éppen utcákról, terekről, ahol nap mint nap megfordulunk. A földrajzi köznév mindig a világ jelenségeinek leírására szolgál, feladata a nyelven kívüli világ tényeinek megállapítása, konstatálása. Amikor például azt mondjuk, hogy *“Megmásztam a hegyet.”* elsődlegesen azt a tényt írjuk le, hogy a beszélő felment és lejtött egy magas helyről. Az ilyen megnyilatkozások mindig megfelelnek a nyelven kívüli tényeknek.

A megnyilatkozások másik – és meglehetősen gyakori – esete, amikor magyarázatként használjuk a földrajzi köznevet. Amikor például azt mondja valaki, hogy *“Ez a kép az Iijoki folyó mellett készült.”*, akkor nem állapít meg semmiféle tényt, hanem megmondja, hogy az Iijoki egy *folyó* neve. Ha valakitől ezt a megnyilatkozást halljuk, általában arra gondolunk, hogy az illető feltételezi, hogy nem tudjuk, mi az Iijoki, ezért mintegy magyarázatként használta a földrajzi köznevet. Az ilyen és hasonló helyzetekben a tulajdonnév jelentését az explicit földrajzi köznév teszi egyértelművé. Ezzel az eljárással gyakran találkozhatunk útleírásokban és útikönyvekben egyaránt (pl. *Severn folyó*, *Pielinen tó*).

Látnunk kell azonban, hogy egy tulajdonnév mellé a földrajzi köznév más esetben is kitehető. Így például *A pápa Debrecen városba látogatott.* megnyilatkozás *városba* alakja a megfelelő helyzetben kimondva éppúgy magyarázatnak minősül, mint az Iijoki folyó esetében a *folyó* földrajzi köznév. Normális körülmények között nem valószínű, hogy *A Tisza folyó mellett nyaraltam.* megnyilatkozásban a *folyó* földrajzi köznevet azért mondanánk ki, hogy legyen egy nyelvi képünk egy nyelven kívüli tényről, sokkal inkább azért, hogy valakit felvilágosítsunk (= Tudomásodra hozom, hogy a Tisza egy folyó.)

Ha most továbbhaladunk ezen az úton, beláthatjuk, hogy tulajdonképpen nincs is olyan egyelemű tulajdonnevünk, amelyhez ne tehetnénk hozzá a fajtajelölő földrajzi köznevet. A

mindennapi beszédtevékenységben gyakorlatilag minden helynév alkothat alkalmi minőség- (néha formálisan birtokos) jelzős szerkezetet a denotátum objektumosztályát jelölő közszavakkal, pl. *Szamos folyó, Debrecen városa*. Az ilyen alkalmi szintagmák létrejötte úgy képzelhető el, hogy a valóságra vonatkozásuk alapján neveinket logikai osztályokba soroljuk be: pl. a *Szamos*-ról tudjuk, hogy folyó, s ezt földrajzi köznév hozzáfűzésével ki is fejezhetjük.

Viszonylag gyakori jelenség az is, hogy egy földrajzi köznév helynévvé válik. A pusztá helynévből bármiféle formáns nélkül alakult helynevek (pl. *Hegy, Tó*) nem egyedülállóak a magyar névrendszerben, s így nemcsak a magyar névtanosoknak okoznak fejtörést. Hangsúlyozzuk azonban, hogy a földrajzi köznév nem feltétlenül válik helynévvé, másrészt ez egy lehetséges, de nem kizárólagos módja a helynevek keletkezésének. Mint már a korábbiakban szóltam arról, KÁZMÉR feltételezi azt, hogy a helynevek egy “ősi” korszakban *Ér, Erdő, Domb* típusúak, s csak egy későbbi (?) névadási szakaszban jönnek létre a *Fekete-ér, Homokos-domb, Kőrös-erdő* jellegű nevek (1957a: 52). Ezzel rokon INCZEFINEK a névközületté válásról vallott felfogása, mely szerint “a földrajzi nevek nagyobb részben eredetileg a föld köznévi megjelölései voltak, és ezért bizonyos határok között a név használójának alkalmi megszerkesztésükre volt lehetősége. A hosszas használat folytán azonban a nevek nagy részének alakja megmerevedett” (1970a: 56). KÁLMÁN BÉLA (1967a: 111) is elfogadja LŐRINCZE vonatkozó gondolatmenetét, s *Derecske, Szikszó, Kunhegyes* nevének magyarázatával alá is támasztja azt.

A kognitív nyelvészet eredményeit a névtanban hasznosítja HEINRICH ANDREA, aki Szaniszló helyneveinek elemzése alapján mutatja be a település földrajzinév-használatát. A tulajdonnevek és a földrajzi köznevek alapvető funkciói Szaniszló település helyneveiben elkülönültek, az adattárban ugyanis meg lehet jelölni azokat az objektumokat, amelyekre mindig tulajdonnévi formákat használnak. Olyan helyek is vannak, amelyekről kizárólag földrajzi köznév használatával beszélnek. Ezen kívül előfordulhat a két forma keverése, valamint jellemző sajátosság a terület jellegének változását jelző névváltozás is. Amennyiben a helynek nincsen helynévi megjelölése, akkor a köznévvel utalnak rá (*domb*). Ez akkor működik jól, ha a beszélő és a hallgatók által egyaránt ismert dombról van szó, mindeki számára egyértelmű, melyik földrajzi objektumról beszélnek.

A földrajzi köznevek használata alapján négyféle viszonylatot mutathattunk ki. Amennyiben a hely rendelkezik helynévvel (azaz van neve), akkor a beszélők a helyről való beszédben használhatják a helynevet (pl. *Tóháti-domb*) vagy mint a kérdés tárgyalásakor láttuk, a földrajzi köznevet is (*domb*).

Végeredményben tehát arra a következtetésre juthatunk, hogy a tényleges és szokásos nyelvhasználatban minden megnyilatkozásban használhatunk földrajzi köznevet. Ám az is nyilvánvaló, hogy azonos tulajdonnevek mellett az explicit földrajzi köznevek megkülönböztető szerepűek, pl. *Lajta folyó* és *Lajta hegység*. (NYIRKOS 1989a).

Éppen ezért egy másféle és sokkal általánosabb megkülönböztetést vezettek be a helyesírásban. A tulajdonnevek között elhatárolják egymástól azokat, amelyekben a földrajzi köznév része a névnek (*Északi-középhegység*) és azokat, amelyekben fakultatív módon kitehető (*Tisza folyó*). Vagyis a szabályzat szerint kötőjellel kapcsoljuk azokat a földrajzi közneveket, amelyek nélkül a név nem név, és külön írjuk azokat a földrajzi közneveket, amelyek szabadon kitehetők a tulajdonnév mellé. Külön írjuk az utcaneveket is, pl. *Kossuth utca*, *Ady Endre tér*, *Hunyadi János körút* stb.

5. A helynévgyűjtés során mindig nehéz kérdésnek bizonyul a puszta helynévből bármiféle formáns nélkül alakult helynevek (pl. *Hegy*, *Tó*) megítélése. Egyáltalán nem mindegy ugyanis, *Hegy* vagy *hegy* formában kerül-e az adat a gyűjtőívre. Bizonyos esetekben azonban szinte lehetetlen eldönteni, hol a határ a földrajzi köznév és a tulajdonnév között, mert a nyelvhasználók mindkét formát használ(hat)ják ugyanannak az objektumnak a megjelölésére. PAPP LÁSZLÓ hosszabb tanulmányt szentelt a szinkron anyagú névtárak szerkesztési kérdéseinek (1964a), és ebben azt javasolja, hogy a helynévgyűjtemények és az adattárak összeállítói minden olyan esetben, amikor bizonytalanok, hogy köznévnek vagy tulajdonnévnek tekintsenek-e egy adatot, vegyék fel azt, de a bizonytalanságot feltétlenül tüntessék fel. Hozzá kell tennünk, hogy ez nem ad konkrét segítséget a gyűjtőknek.

Utólag, kizárólag az adattárakból lehetetlen megítélni egy szó tulajdonnévi, ill. köznévi értékét, ehhez a gyűjtés során készült szövegek szükségeltetnének (vö. TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1997a: 603). Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a gyűjtés során az adatközlő számára szokatlan helyzetben találja magát, s ettől bizonytalanná válhat, így olykor nem a valóságos használatot tükröző névadatot adja meg a gyűjtőnek. A helynévgyűjtés során is

rendkívül lényeges a szituáció és a szociokulturális körülmények szerepének figyelembevétele (ehhez lásd KISS JENŐ 1995a: 278).

6. Az adattárakban szereplő földrajziköznév-listákat többnyire gyakorlott kutatók készítették el, így ezeket az adatokat hitelesnek fogadhatjuk el. A földrajzi köznév fogalmának tisztázatlansága lehet a fő oka annak, hogy a gyűjtések mégsem teljesen egységesek: az egyes szerkesztők nem ugyanazt tekintették földrajzi köznévnek.

Elsősorban azoknak az objektumoknak a megítélése jelentett gondot, melyek épületet vagy építményt neveznek meg (pl. *iskola, patika, posta, malom*), és fontos szerepet töltenek be a közösségek életében. A kérdéses elemek gyakran előfordulnak a mindennapi nyelvhasználatban közszói (*malom*) és tulajdonnévi (*Malom*) formában, valamint helynévalkotóként (*Kastély-iskola, Csőke-patika, Merán-malom*) egyaránt. Valószínűleg a fogalmak tisztázatlansága is hozzájárul ahhoz, hogy az egyes névkutatók véleménye között lényeges különbség mutatkozik a kérdésben.

BALOGH LAJOS és BÍRÓ FERENC tágabban értelmezi a földrajzi köznév fogalmát, ezeket az elsődlegesen nem 'hely' jelentésű közneveket is odatartozónak tekinti. Az épületet, mesterséges objektumot (tárgyat, építményt stb.) jelentő közszavakat (pl. *kereszt, ház, kocsma, temető, templom* stb.) PENAVIN OLGA is földrajzi közneveknek tartja (1975a: 541).

Az intézmények helyjelölő köznévi részét a FÖNMÍSz. *földrajzi megjelölés*nek nevezi (FÁBIÁN–FÖLDI–HÖNYI 1998. 15). E szerint a *földrajzi megjelölés* a névkutatásban *földrajzi köznév* elnevezés alatt összefogott szócsoporthoz tartozó tagjainak önálló, köznévi használata (*csárda, főapátság*), s így nevezi a tulajdonnevek azon csoportját, amelyek "nem csupán vagy nem teljesen a földfelszín részleteinek azonosítására szolgálnak". Ezek a tulajdonnevek részben intézményeket (*múzeum, könyvtár*), részben intézményszerű létesítményeket (*fürdő, temető, pályaudvar*) vagy egyéb mesterséges létesítményeket (*szobor, malom*) jelöl ki. Ez a besorolás nincs tekintettel a névtudomány legújabb eredményeire, nincs összhangban a tulajdonnevek kategóriáival, és talán ezért sem épült be a névtani munkákba.

KÁLNÁSI ÁRPÁD szerint a belterületen található egyedi objektumoknak (általában) nincs helye az adattárakban sem (1996a: 182). Mivel a nyelvészekon kívül más tudományágak művelői is használják az adattárakat, ő maga is rugalmasan kezeli ezt az elvet, s olykor bekerültek a szatmári kötetekbe ilyen jellegű adatok is (vö. csupán 11 iskola, ám 53

vasútállomás szerepel a szatmári gyűjésekben). Vitathatatlan, hogy egy közösségben az ilyenfajta neveknek is lehet identifikáló szerepük, de ezek igen közel állnak az intézménynevek, épületnevek csoportjához. Lexikális szempontból éppen ezek jelentik az összekötő kapcsot a helynevek és az intézménynevek között (ANTALNÉ 1983a: 4).

VARGA MÁRIA a földrajziköznév-gyűjtések kapcsán hívta fel a figyelmet a belterületi nevek között az építménynevek fontosságára: “A jövőben, névtani vizsgálatokhoz adatokat elsősorban ebből a csoportból várhatunk.” (VARGA 1985a: 95). Ebből adódóan VARGA MÁRIA a Veszprém megyei kötetek kis földrajziköznév-szótáraiba például az *autóbuszállomás* ~ *buszállomás*, *mentőállomás*, *iskola* stb. közszavakat is felvette. Léteznek azonban olyan gyűjtések is, melyekbe ezek a szavak nem kerültek be: FARKAS FERENC és VÖRÖS OTTÓ szűkebben értelmezte a fogalmat, és az intézmény- és épületnevek kívül maradtak az összeállításokon.

A földrajzi köznevek körének megvonási nehezései fokozottan jelentkeznek a – HÁRI GYULA terminusával élve – a létesítménynevek körében. HÁRI létesítménynévnek tekinti az olyan helynevet vagy helynévként értelmezhető tulajdonnevet, “melynek denotátuma (annak teljes egésze) emberi munka eredményeként vagy annak következtében jött létre. Lehet egyetlen objektum vagy objektumok csoportja is; utóbbi esetben lakóépületet csak korlátozott számban (négy-öt) tartalmazhat. Noha mezőgazdasági (növénytermesztési, állattenyésztési, halgazdálkodási stb.) funkciót is hordozhat, nem kizárólag annak alakító hatása következtében alakult ki” (2002a: 12). HÁRI létesítménynek tekinti azokat a helyeket is, amelyeket nem az építés, hanem a használat tett azzá (pl. ki nem épített buszmegálló) (2002a: 11).

Felfogásom e kérdést illetően leginkább HOFFMANN ISTVÁN-éhoz áll közel, aki úgy véli, hogy az intézménynévből alakult ’hely’ jelentésű közszók nem tartoznak a földrajzi köznevek közé (2000a: 68). Ezek a szavak szinte minden településen megtalálható intézmények, gazdasági célú építmények és (köz)épületek megnevezései, és csak másodlagosan, közszóként funkcionálnak ’hely’ jelentésben. J. SOLTÉSZ KATALIN is leszögezi, hogy ezek a típusok csak átvitt használatban jelölik az épületet, elsődlegesen intézménynevek (J. SOLTÉSZ 1979a: 97).

7. A földrajzi köznevek definiálása kapcsán láthatjuk, hogy a kutatók különféle alapállásból közelítenek a tárgyhöz. Egyesek a helynevekben betöltött szerepüket, mások

inkább a jelentésüket tartják fontosnak. Abban egyetértés mutatkozik, hogy a földrajzi köznevek közszók (főnevek), melyek leginkább abban térnek el a tulajdonnevektől, hogy nincs egyedi vonatkozásuk, nem identifikálnak. A közszók nem konkrét, egyedi dolgot azonosítanak, hanem azok osztályát jelölik, vonatkoztatásukhoz más, elsősorban pragmatikai, szintaktikai feltételeknek is teljesülniük kell, míg a tulajdonnév erre önmagában, lexikális úton is képes. Azt is mondhatjuk, hogy a tulajdonnevek konkretizálnak, a földrajzi köznevek pedig inkább absztrahálnak, bennük az azonos funkciójú egyedek közös tulajdonságaira való utalás alakul ki. NYÍRKOS ISTVÁN úgy véli, a földrajzi köznevek a kommunikációs folyamatban a bizonytalansági tényezőt kevésbé csökkentik, mint a tulajdonnevek. Ám a *Lajta hegység* és a *Lajta folyó* névpárban éppen a földrajzi köznevek hordozzák a lényeges információt, s különítik el a két egyedet egymástól (1989a).

Úgy vélem, akkor jutunk közelebb a földrajzi köznévi meghatározásához, ha szemantikai irányból közelítjük meg a kérdést. Ennek során elsődlegesen azt kell megvizsgálnunk, van-e az adott főnévnek 'hely' jelentése. A *hely* szó jelentésére az ÉKsz. tíznél több jelentést sorol fel, közülük kettő visz bennünket közelebb a földrajzi köznévi meghatározásához: 'a térnek meghatározott célra használt része'; 'valamilyen vidék, táj'. A földrajzi köznevek a nevekben az adott hely fajtáját jelölik meg, s más nyelvi elem nem is alkalmas e funkció betöltésére. Ugyanez a nyelvi szerepük a közszóként való használatukban is. A földrajzi köznevek meghatározásakor a kutatók kiemelik továbbá, hogy helyfogalmat fejeznek ki, elsődleges jelentésük ez. A közös jelentéstartalmat megszorító jegyek tehetik specifikussá (*erdő*: *bükkerdő*, *tölgyerdő*, *akácerdő* 'bizonyos fából álló erdő' stb.). Sokszor azonban a földrajzi köznévi maga is tartalmaz több-kevesebb megszorító jegyet. A *patak* szó vízfolyást jelöl, melynek vízhozama kicsi. Hasonló szemantikai tartalommal bír az *ér* és a *séd* is. A *patak*, a *séd*, és az *ér* közötti választást motiválja a természeti környezet, ám a névhasználók bizonyos fókuszra önkényesen választják egyik vagy másik formát. Természetesen azt is figyelembe kell vennünk, hogy az egyes vidékek vízrajzi szókinccse bizonyos mértékben eltér egymástól. Mindez összefügg azzal is, hogy helyfogalmaink relatívak, nincsenek egységes kategóriák arra nézve, mit nevezhetünk *ér*-nek, *patak*-nak vagy *séd*-nek (HOFFMANN 1993: 34).

Bizonyos esetekben a szó 'hely' jelentése szükséges, de nem elégséges feltétele a vizsgált szócsoporthoz tartozásnak. Az *ágyás* 'a kertben tavasszal beültetett kis rész' nem kap nevet így – ebben a jelentésében egyértelműen – kívül kerül a földrajzi köznevek csoportján. Létezik

azonban a szónak más jelentése is. Az *Új magyar tájszótár* tanúsága szerint Baja környékén ezzel a szóval is jelölik a rönkökkel borított, kivágott erdőrészt, ami földrajzi köznévi. Az *Okányi tájszótár* egyik adata mutatja, hogy a szónak 'rendetlen szérűskert' jelentése szintén ismert (HÁZI 13), s ez újabb földrajzi köznévvvel gyarapítja a földrajziköznév-szótárunkat. Az *ágyás* köznévi tehát lehet, de nem minden esetben van – tulajdonnévvvel is megjelölhető – 'hely' jelentése.

Vizsgálatomban a közvetlenül a földrajzi objektumra utaló elemek mindegyikét földrajzi könévként értelmezem tehát, az egyéb helymegjelölésre használt formák közül csak azokat, amelyek nem közösségi funkciójú intézmények megjelölései. Földrajzi könévi tekintem az emberek, állatok befogadására, ott-tartózkodására vagy különféle anyagok tárolására szolgáló szilárd anyagból készült, zárt vagy részben zárt állandó jellegű, rendszerint külterületen található építményeket (*bikaakol, sertésszállás, juhhodály* stb.). Nem földrajzi könevek a termelő létesítmények megnevezései (*bánya, malom, vágóhíd* stb.), a szolgáltató létesítmények, így a vendéglátó egységek, a közigazgatási, szociális és vallási létesítmények megjelölései sem.

Hasonlóképpen kizárom a földrajzi könevek köréből a közlekedési eszközök megállóinak és állomásainak a megnevezéseit (*pályaudvar, megálló, forduló, elágazás* stb.). Az általam követett értelmezés szerint földrajzi könevek a kisebb területet jelölő közigazgatási nevek (*falu, község, alsóváros* stb.).

A közlekedésre szolgáló bel- és külterület kisebb- nagyobb útjainak (*csapás, nyiladék, ösvény*), utcáinak és a dűlőutak megjelöléseit azonban figyelembe veszem. Az *udvar, piac, vásártér* és *park* köznévi használatos utcanévként is (HAJDÚ 1975a: 11, 1994a: 63), így ezek a szavak ebben a jelentésben mindenképpen felveendők a földrajzi könévi-szótárba. A közlekedéshez kapcsolódóan, a fentiekkel párhuzamosan földrajzi könévi tekintem a hidak elnevezéseit is (*betonhíd, kishíd, öreghíd* stb.).

A földrajzi könevek speciális eseteként tarthatjuk számon a homok- és agyagvételi helyek megjelöléseit (*homokgödör, agyaggödör*). Az agyagvételi helyek közé csak a nem üzemszerű bányászathoz kapcsolódó létesítményeket sorolom, azokat, amelyeket a lakosság saját szükségletére használ. Ezek ugyanis nem iparszerűen működnek, hanem kisebb mennyiségben hordják el belőlük az ásványkincset. A *bánya* funkciói már eltérnek attól, így azt nem tekintem földrajzi könévi.

A dolgozatom alapját jelentő szótárban nem szerepelnek a lakás céljául szolgáló létesítmények nevei (*cselédház, erdészház, gátőrház, halőrház* stb.) sem. A földrajzi köznév terminust azért használom a megszokottnál szűkebb értelemben, mert úgy vélem, a közösségi funkciót betöltő épületneveknek nincs helyük közöttük. Értelmezésem nem sorolja a földrajzi köznevek közé a középületek (*templom, vár, iskola, hivatal*) és a gazdasági célú építmények (*gyár, üzem, malom*) neveit sem.

A tanyaneveket mint a lakott területek elnevezését földrajzi köznévknek tekintem. A tanyanevek felvételét sajátos átmentetiségük indokolja. A tanyanév nemcsak épülete(ke)t jelöl, hanem a körülötte levő területet (szántót, rétet) is. A tanyanevek az 1970-es évektől kerültek az érdeklődés középpontjába, számos tanulmányban foglalkoztak a *tanya* szó jelentésével, hiszen az vidékenként eltérő lehet. Az alföldi tanyanevekről általánosságban elmondható, hogy jelentésébe nem csak a tanya épülete, hanem az őket körülvevő földterület, az egész gazdaság is beletartozik (PELLÉNÉ 1980: 100, BOGNÁR 1983: 30, HOFFMANN 1993a: 40). PELLE BÉLÁNÉ egy konferencián tartott előadásában így fogalmaz: “e nevek egyszerre voltak építménynevek és földrajzi nevek” (1981a: 141). KÁLNÁSI ÁRPÁD azonban a tanyanév alatt csak lakóházat és gazdasági épületet értett, együtt tárgyalta a őket a majorokkal (1996a: 158-64). Mint már a földrajzi köznevek tipológiáját bemutató részben említettem, KÁLNÁSI felfogásában a tanyaneveket lehetne akár a termelő létesítmények egy csoportjának is tekinteni. Az sem zárható ki azonban, hogy Szatmárban sajátos jelentése alakult ki a *tanya* szónak. Az alföldi tanyával nem egészen azonos jelenség a dunántúli. Kialakulásával csak a tagosítás után, de döntően az első világháborút követően számolhatunk (HÁRI 2002a: 55).

A továbbiakban földrajzi köznéven azokat a földfelszín kisebb-nagyobb természetes vagy mesterséges darabjait jelölő főneveket értem, melyek helynévvel is megjelölhető földrajzi fogalmat fejeznek ki. Ide tartoznak a térszínformák, a vizek, a vízparti helyek nevei, a domborzati nevek, a tájnevek és a határnevek. Nem sorolom ide az intézmény- és építményneveket, melyeknek kétségtelenül van ’hely’ jelentése, és a tájékozódásban is fontos szerepük van, ám nyelvi szerepük alapján más típusú szavakhoz állnak közel. Leíró szempontból csak az a köznév tekinthető földrajzi köznévknek, ami közszoói mivoltában olyan helyfajtaát jelöl, mely tulajdonnévvel is megjelölhető.

3. A földrajzi köznevek kutatásának forrásai

1. Minden nyelvi, és ezen belül névtani vizsgálatához, helyhez és időhöz köthető forrásanyagra van szükség. A földrajzi köznevek kutatója közvetlen forrásként azokat a nyelvi elemeket használhatja fel, amelyek tartalmazzák a vizsgált nyelvi produktumokat, például mai helyneveket vagy régi helyneveink szórványemlékekben fennmaradt formáit. Ezeket a közvetlen forrásokat azonban nem lehet alapul venni egy általam követett feldolgozáshoz, ezért közvetett forrásokat alkalmaztam, olyanokat, amelyek koncentráltan, nagy számban tartalmazzák földrajzi közneveket. Mivel a mai földrajzi köznevek rendszere nehezen feltérképezhető terület, többféle forrásanyagot is felhasználtam a kutatási folyamaton belül.

A földrajzi köznevekről elsősorban a helynévtárak és a tájszótárak alapján kaphatunk képet. A vizsgált korszakból a két fő forrástípuson belül számos munka áll rendelkezésre. A helynévgyűjtemények kétségtelenül legfőbb előnye a tájszótárakkal szemben az, hogy azokat a nyelvi elemeket tartalmazza, melyek a vizsgált területen helynevekben helyfajtajelölő névrészként is szerepelnek. A tájszótárak ezzel szemben a terület tájszavait tartalmazzák, melyek között szép számmal találunk földrajzi közneveket is. A tájszótárak, bár nem névtani célú munkák, megbízható forrásként állnak a névkutatók rendelkezésére is. Joggal feltételezhetjük, hogy a tájszótárakban szereplő földrajzi köznevek a helynevekben is megjelennek. Hozzá kell azonban tennünk, hogy az egyes tájszótárakban szereplő tájszavakon kívül is él(het)nek földrajzi köznevek az adott területen, bár ezeket – céljából adódóan – a tájszótár nem tartalmazza. Az adatok nagy mennyisége ugyanakkor feltétlenül ellensúlyozza e forráscsoport említett névtani felhasználhatóságának a korlátait.

A feldolgozáshoz mind a helynévgyűjtések, mind a tájszótárak anyagát egyformán figyelembe vettem. Az adatgyűjtési módszerek kombinálását szükségessé tette a kutatásnak az a célkitűzése is, hogy a magyar nyelvterület minél szélesebb területén vizsgálja a földrajzi

közneveket, ám ez külső okok miatt csak többféle forrástípus bevonásával valósítható meg, valamint az egyes területek földrajzi köznevei csak eltérő módon közelíthetők meg.

A továbbiakban arra vállalkozom, hogy a 19. század végétől napjainkig a földrajzi köznevek összegyűjtésére irányuló munkákat számba vegyem. Ezt az indokolja, hogy – a helynévgyűjtemények adatain túl – jelentős mennyiségű gyűjtés szótárakban, atlaszokban látott napvilágot.

A könnyebb feldolgozhatóság érdekében a földrajzi közneveket számítógépes adatbázisban rögzítettem. A címszó mellett feltüntettem az ejtésváltozatokat, törekedtem a nyelvjárási formák pontos lejegyzésére. Közlöm a címszó jelentését – a forrással egyező módon –, valamint az adat(ok) pontos forrását. A dolgozat szövegében az egyes forrásokra vagy az adattár (pl. SMFN), vagy a terület megjelölésével (pl. Vajdaság) hivatkozom. A szótár rövidítési rendszerét a megfelelő helyen közlöm.

2. A magyar földrajzi köznevek iránti tudományos érdeklődés kezdete óta több mint egy évszázad telt el. Már a 19. század második feléből is vannak írások, melyek azt mutatják, hogy a földrajzi köznevek kérdése felkeltette a tudósok és a műkedvelők érdeklődését.

Az első tanulmány, amely a földrajzi köznevek iránt való érdeklődésre mutat, a 19. század második feléből HÖKE LAJOS tollából maradt ránk (SZABÓ T. ATTILA 1944a: 15). A szerző amellet, hogy figyelemmel kísérte a magyar helynevek gyűjtését célzó törekvéseket, olyan cikkeket is közölt, amelyek külön helynévcsoportokat dolgoztak fel, köztük a helynevek köznévi szókincsét betűrendbe szedve (*ág, árok, aszó, berek, egyház, fa, falu, fok, fő, fej, földe, halom, hegy, domb, hágó, part, hát* stb.). HÖKE közleményei elsősorban azért érdekesek, mert elsőként kísérlétezik a helynevek köznévi elemeinek csoportosításával, másrészt azt is mutatja, hogy a szélesebb olvasóközönség is érdeklődik ilyesfajta kérdések iránt.

A talaj domborzati viszonyainak, kiemelkedéseinek és bemélyedéseinek alakját és részeit ezt követően RÉVÉSZ SAMU vizsgálta (1879a és 1879b). Írásait kísérletnek is alig tekinthetjük, mert saját elképzeléseit tekinti alapnak. Következetlennek tartotta az egyes térszínformanevek használatát, és ki akarta jelölni a különböző alakú hegyek és völgyek neveit. A szavak jelentését jobbára önkényesen határozza meg, és ő maga is alkot elnevezéseket. RÉVÉSZ

mintegy száz szót sorol fel, de elhanyagolja, hogy mely területről való az adat, és a jelentés-meghatározásai sem megbízhatóak.

Újabb lépést jelentett 1931-ben HEFTY GYULA ANDOR munkája, aki a térszíni formák neveit szedte sorba (1931a). Anyagát tájszó- és helynévgyűjteményekből merítette, melyek nem tartalmazzák a vidékek teljes szókincsét. Az összegyűlt 270 szó mindegyike mellett feltünteti, hogy a magyar nyelvterület általa elkülönített tíz része közül melyiken fordul elő (pl. drávai, tiszai, dunántúli, királyhágón túli stb.). Ezzel a módszerrel – tulajdonképpen a névföldrajz egyik előfutáraként – képet ad a térszíni formákat jelölő szavak területiségéről. Megállapítja, hogy a térszíni formák elnevezéseit tekintve az ország keleti része a leggazdagabb 172 közszóval, a legszegényebb pedig az Alföld 47-tel. HEFTY azonban nem közli, hogy az egyes szavak mit jelentenek, így eredményei inkább csak tájékoztató jellegűek.

GYÖRFFY ISTVÁN a karcagi határban (1922a), NYÍRI ANTAL pedig a szentesi halászok körében használatos térszínformaneveket gyűjtötte össze (1941a), azonban ez utóbbi munka – címe ellenére – valójában csakis vízrajzi közneveket tartalmaz.

Az erdélyi földrajzi köznevek használatának kérdéseit többen is elemezték, hiszen azon túl, hogy a földrajzi köznevek rendszere mindig a használó közösség földrajzi környezetének nyelvi vetülete, a különböző formáknak kétségkívül közvetlen nyelvi vonatkozása is van.

Az újabb mérőkövet a földrajzi köznevek, azon belül a vízrajzi köznevek kutatásában SZABÓ T. ATTILA “A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse” (1942a) című tanulmánya jelenti. A szerző nem az egész magyar nyelvterület, hanem annak egy kis részletének vízrajzi szókincsét akarja feltérképezni. Úgy véli, a gyűjtést csak lépésről lépésre, területegységenként érdemes elvégezni, hogy később, az eredmények összevetése után teljes képet kaphassunk. SZABÓ T. ATTILA felfogásában “nem elég a helynevekből kielemezhető vízrajzi köznevek pusztán összegyűjtése, hanem 1. bizonyos területhez, sőt meghatározott települési egységhez kell rögzíteni a kérdéses vízrajzi nevet, 2. meg kell határozni a vízrajzi név élő vagy elavult voltát, és 3. meg kell határozni a vizsgált terület vagy települési egység nyelvében élő jelentését” (1942a: 2). Felfogása szerint az országosan ismert és a csak helyileg élő neveket egyaránt számba kell venni.

ÁRVAY JÓZSEF a barcasági Hétfalu helyneveit történeti forrásokból és terepmunkával gyűjtötte össze (1942a), a térszíni formák nevét betűrendben sorolja fel. A 86 szócikk felépítése a következő: a köznyelvi alakot és a népnyelvi alakokat a jelentés követi, ezt

követően pedig azokat a helyneveket mutatja be, amelyekben az illető földrajzi köznév szerepel. Néha – leginkább nyelvhasználati – megjegyzéseket is fűz a szavakhoz (ritka, gyakran használt, eredete ismeretlen). Azonos módszerrel ÁRVAY egy másik tájegység, Kalotaszeg 41 településéről gyűjtött térszíni formák neveit is közreadja 1942-ben (1942b). A dolgozat felépítése is megegyezik korábbi munkájával: egyenként veszi vizsgálat alá a helynévkincsben előforduló szavakat. ÁRVAY közleményeit a mai mutató és adattár kombinációjának tarthatjuk. A kiadványok nagy előnye, hogy könnyen áttekinthetők és jól használhatók.

BENKŐ LORÁND a Nyárádmente földrajzi neveit elemezve a területre jellemző élő vízrajzi közneveket – mintegy harminc szót – külön, a többi kategóriától (határnevek, idegen eredetű nevek stb.) elválasztva is feldolgozza (1947a). Listájában elkülöníti azokat, melyek már kihaltak a nyelvhasználatból.

A földrajztudomány és a térképészet szempontjait is érvényesítő, a földrajzi objektum nyelvi megjelölésének lehetőségeit a földrajzi hely típusa szerint elkülönítő közelítésre is találunk kísérleteket.

E tekintetben úttörő jelentőségű STRÖMPL GÁBORNak az a kísérlete, amellyel az egész magyar nyelvterület vízrajzi közneveit próbálta összegyűjteni. Az összegyűjtött anyag korántsem teljes, ezt ő maga is elismeri. STRÖMPL rövid magyarázatot is fűzött az általa bemutatott szavakhoz, pl. *kutas* 'lápi kút', *öntés* 'ártér', *padmaly* 'kimagasodó part'. Jegyzékébe azok a formák is bekerültek, melyek már nem élnek közszőként, pl. *jó* 'folyó', mely a Sajó, Hejő stb. nevekben őrződött meg (STRÖMPL 1929). Gyűjtésébe nem vette fel az idegen származású szavakat, holott ezek is szerves részét alkotják vízrajzi szókincsünknek. STRÖMPL adatait térképekről, irattárakból gyűjtötte, de egyszer sem tünteti fel a pontos forrást, így a szavak területi elhelyezkedéséről semmiféle információt nem kapunk. STRÖMPL megállapításai nem mindig helytállóak, gyűjteménye hibás magyarázatoktól sem mentes, szándéka azonban példamutató jellegű.

Néhány évtizeddel később készült el térképészeti segédanyagként MAÁ CZ ENDRE Földrajzi tájszótár című munkája (1953b), amelyben a szerző a népnyelvben és a nyelvjárásokban a földrajzi fogalmak jelölésére használt szavakat – melyek a köz- vagy irodalmi nyelvben ismeretlenek vagy eltérő jelentésűek – ábécérendbe rendezve adja közre. MAÁ CZ a jelentés- és

alakváltozatokat mindig feltünteti, pl. *döng* (*döngölet*, *döngör*) 1. 'kis földdomborulat' 2. 'halmos, hullámos föld' 3. 'csomó, rakás'. Nem jelöli azonban, hogy mely területről származik az adat, s milyen forrásból került elő, így munkája nem alkalmas az egyes területek jellemző sajátosságainak összehasonlítására. MAÁ CZ gyűjtésében növény- és állatnevek, melléknevek és jelzős szerkezetek is helyet kapnak.

3. Az "Új magyar tájszótár" (I.–IV. Bp., 1978., 1988., 1992., 2002.)⁴ a magyar szótárírás egyik legnagyobb vállalkozása, várhatóan 120.000 szócikket tartalmaz majd. Előzményként épít korábbi nyelvjárási szótárak eredményeire, de mind terjedelmében, mind teljességében jócskán meghaladja azokat. Az első igazi tájszótár – a *Magyar Tájszótár* – 1838-ban készült, szerkesztője VÖRÖSMARTY MIHÁLY volt. A szótár legfőbb erénye, hogy közli az adatok pontos lelőhelyét, hibája viszont, hogy valójában csak két tájegység, a Dunántúl és a Székelyföld adatait tartalmazza. A másik munka két kötetben, 1893 és 1901 között jelent meg, (SZINNYEI JÓZSEF szerkesztésében) és fenntartás nélkül megfelel egy tájszótár mai követelményeinek: tartalmaz a teljes magyar nyelvterületről minden olyan szót, amely nem része a köznyelvnek. Nem véletlen, hogy koncepciója még a legmodernebb, "Új magyar tájszótár"-nak is kiindulópontja lehetett. Az "Új magyar tájszótár" tartalmazza az 1890 és 1960 között nyomtatásban megjelent, valamint a kéziratban levő nyelvészeti, néprajzi stb. források adatait, és magában foglalja a határon túli magyarság vonatkozó szókincsét is. A térképmellékletek jól mutatják, hogy a kárpát-medencei magyar nyelvterületnek szinte minden településéről gyűjtöttek adatokat. A szótár anyagának gyűjtésekor közel 2500 forrást dolgoztak fel, melyek minősége jellegükből adódóan heterogén: egyes anyagok nyelvészekről, néprajzosoktól származnak, következésképpen pontosabbak is, mások önkéntes gyűjtők munkái. (Ez azonban egyáltalán nem kérdőjelezi meg a munka hitelességét.) A módszerek és az eredmények különböző színvonala ellenére is értékes és felhasználható az összeállított szótári anyag. Az egyes szócsoportokat, köztük a földrajzi közneveket tekintve pedig azért tartható hasznosnak a mű, mert felmenti a kutatót az 1960 előtti források áttekintésével: a szótár használata elegendő, olyan, mintha a munkát maga ténylegesen elvégezte volna. A szótár koncepciója az 1950-es években született, és hosszas előkészítés után jelentek meg a

⁴ A szótár szerkesztése befejezéshez közeledik, jelenleg az utolsó, ötödik kötetben dolgoznak, amely várhatóan 2005-ben jelenik meg.

kötetek. Az öt kötetesre tervezett szótárnak eddig az első négy darabja (A-tól S-ig) látott napvilágot, összesen mintegy százezer címszóval. Az “Új magyar tájszótár” – mely a szélesebb értelemben vett huszadik századi magyar nyelvet reprezentálja – földrajzi köznevek százait is tartalmazza, amelyeket beépítettem a dolgozatom alapjául szolgáló adatbázisba.

4. Az *Új magyar tájszótár* adatgyűjtési munkálatai 1960 végén lezárultak, azonban számos tájszógyűjtemény jelent meg ezt követően is. A tájnyelvi adatok kiegészítésére egy másik módszert is alkalmaztam: összegyűjtöttem a tájszótárakban, regionális szótárakban közölt földrajzi közneveket is. Az adatgyűjtési munka során ez a módszer látszott a legalkalmasabbnak arra, hogy a különböző regionális és táji változatok is felszínre kerüljenek, noha még ez a forrásanyag sem képes feltárni a nyelvjárási formák teljességét, hiszen számos területről nem jelent meg tájszógyűjtemény.

A tájszótárak egy-egy kisebb területen folytatott, tervszerű gyűjtés eredményeit adják közre szócikkenkénti elrendezésben, ezek azonban nem egységes elvek alapján készültek, szerkesztési gyakorlatuk is különböző, ebből adódóan értékük is eltérő. Bizonyos munkák kitűnően használhatóak, mások kevésbé adatgazdagok. A nyelvjárási területeken végzett, alapos tájszógyűjtések nagymértékben hozzájárulnak földrajzi köznevek árnyalatainak megismeréséhez. IMRE SAMU szülőhelye, Felsőőr (ma: Oberwart, Ausztria) tájszóanyagát foglalta egybe, több mint 4000 szócikkben. Felsőőr német környezetben nyelvszigetté vált, és helyzeténél fogva sok régiséget őrzött meg, valamint több olyan vonás kifejlődött benne, mely más nyelvjárásokban alig, vagy egyáltalán nem ismeretes. IMRE SAMU *Felsőőri tájszótára* csak a nyelvjárás tájszavait közli, közöttük ötvennél több földrajzi köznévre is lelhetünk (IMRE 1973a, FTsz.).

Kalotaszeg tulajdonképpen és jelentés szerinti tájszavait mutatja be GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA közös munkájában (1965a). A kötetben található mintegy 150 földrajzi köznév elsősorban Kalotaszeg középpontját reprezentálja (Bánffyhunrad, Nádasdarác), de a peremvidékekről (Lóna, Szászfenes, Zsombor) is közöl adatokat. A tájszógyűjtemény rámutat arra is, hogy a román nyelv hatása a földrajzi környezet megnevezésében is érezteti hatását (*cilhoj* ’apró fenyves’, *pojána* ’erdei tisztás’ stb). A földrajzi helyek megjelölésére használatos román eredetű tájszavakat a Fekete-Körös völgyéről is idézhetünk: *gyál* ’domb’, *sztina* ’havasi juhászszállás’ (KUN 1993a).

PENAVIN OLGA másfél évtizedes gyűjtőmunkájának eredménye a Szlavóniai (Kórógyi) szótár (1968a). A szerző Szlavóniában, Eszék táján négy magyar községben (Kórógy, Szentlászló, Haraszti és Hétfalu) gyűjtötte anyagát. A szerző forrása a beszélt magyar nyelv volt, alaprétege a mindennapi élet szókincs- és kifejezőkészlete. Gyűjtésében kétszáznál valamivel több földrajzi köznevet olvashatunk, melyek között horvát nyelvből átvett szavak is találhatók: *lábo* 'ingovány, láp', *réka* 'patak, folyó', *pasnyák* 'legelő'.

KISS JENŐ egy falusi közösség, a rábaközi Mihályi tájszavait mutatja be szótárában (KISS 1979a). KISS JENŐ tizenöt éven keresztül (1961–76), aktív és passzív módon egyaránt gyűjtötte a nyelvjárási adatokat, melyek közül szinte mindegyik valódi tájszó, de alaki tájszókat is szép számmal talált. A Mihályi tájszótár szavai között a szerző harmincnál több földrajzi köznevet is be tudott mutatni.

A Csúry Bálint nevével fémjelzett néprnyelvkutató hagyományok folytatójaként MARKÓ IMRE LEHEL Kiskanizsa tájszóanyagát mutatja be (1981a). Markó munkája a középen áll a regionális teljes szótár és a szorosan vett tájszótár között. Kiskanizsa Nagykanizsa része, azonban nyelvjárásilag attól elkülönült egység. Markónak nem anyanyelve a vizsgált nyelvjárás, ennek ellenére néhány év alatt jelentős tájszóanyagot gyűjtött össze, melyek között szép számmal akadnak földrajzi köznevek is.

A nyelvjáráskutatás hagyományának folytatójaként HEGEDÜS ATTILA a Pest megyei Kisméneden végzett gyűjtőmunkát. HEGEDÜS 1977-ben kezdte a gyűjtést, mely során a valódi tájszavakra koncentrált. A település tájszóanyagában 40 földrajzi köznevet számolhatunk meg (1992a).

A dél-baranyai Hosszúhetény község mai beszélt nyelvének szókincsét mutatja be Dallos Nándor gyűjtését folytatva PESTI JÁNOS (DALLOS–PESTI 1999a). Kiss Géza Ormánsági szótára adta az ösztönzést Dallos Nándor hosszúhetényi tanárnak is, hogy gyűjteni kezdje a hagyományos paraszti élet kifejezéseit, valamint a helyi földrajzi neveket egyaránt. Adatait passzív megfigyeléssel, a spontán beszédből jegyezte le, de olykor rákérdezéssel tisztázta a szójelentések árnyalatait (HhSz. 9). A szótár tartalmazza a községbe települt németek által hozott, de a magyar családok által is ismert német szavakat is. A hosszúhetényi szótár mintegy 300 szót tartalmazza földrajzi köznevek köréből is.

SZABÓ JÓZSEF és SZ. BOZÓKI MARGIT mintaértékű rendszerességgel igyekszik megragadni három külső-somogyi község (Értény, Koppányszántó és Nagykónyi) tájszavait (2000a). A

szerzőpáros 1960-tól folyamatosan, passzív megfigyeléssel gyűjtötte az adatokat, melyek között ötven földrajzi köznév is található (pl. *lapság* 'lapály', *zselic* 'ritkítatlan, fiatal erdő'). Az adatok megbízhatóságához nagyban hozzájárult, hogy általuk ismert környezetben gyűjtöttek, és a megfigyelést természetes közegben végezték. A Koppány mente nyelvjárását SZABÓ önálló monográfiában is feldolgozta, a *Nagykónyi nyelvjárás* címmel.

1966 és 1983 között a Csongrád megyei Földeákon gyűjtött nyelvi anyagot RÁCZ SÁNDOR, majd erre a gyűjtésre alapozva készítette el Földeák és környéke tájszótárát (RÁCZ 1984a). A munka mintegy ötven földrajzi köznevet is tartalmaz. Szintén az 1960-as évek nyelvállapotát mutatja be RÁCZ SÁNDOR dobozi tájszógyűjteménye (1988a). RÁCZ a Békés megyei településen végzett tanári munkája során, külső megfigyelőként gyűjtött adatokat. Elsősorban a növénytermesztés és az állattenyésztés területét vizsgálja, hiszen ez a legjelentősebb tevékenység a községben. A tájszavak között földrajzi közneveket is olvashatunk.

VILLÁM JUDIT – HEGEDÜS ATTILA és KISS JENŐ nyomán – szülőhelye, Nagykőrös tájszótárát készítette el (VILLÁM 1987a). Nagykőrös szókincsében ritkán szerepel tájszóként valamilyen földrajzi köznév; Villám gyűjtésében ötvenet számolhatunk össze (pl. *burgying* 'valamilyen növénnel beültetett terület', *bügecs* 'magasan fekvő terméketlen homokterület').

VÁRKONYI IMRE (1988a) a Somogy megyei Büssü tájszavait írja le, elsősorban saját családja tapasztalatait idézve fel. Ennek a módszernek a hatékonyságát bizonyítja az is, hogy teljes képet tud adni a falu szókincséről. VÁRKONYI a valódi tájszavakat jegyezte le, köztük számos földrajzi köznevet is.

A huszadik század első felének nyelvállapotát tükrözi TÓTH IMRE Ipoly menti palóc tájszótára (TÓTH 1987a). A szerző a mai Pest megyei Bernecebaráti és vidéke tájnyelvét adja közre, köztük 120 földrajzi köznevet is.

ÁBRAHÁM IMRE alapvetően a nyelvjáráskutatásban használt gyűjtési módszerekkel mutatta be Nyúl község nyelvkincsét (ÁBRAHÁM 1991a). Nyúl község a Pannonhalmi-dombságon, Győrtől délre fekvő település. A földrajzi környezet, a dombság hatását jól mutatja a községben gyűjtött ötven földrajzi köznév is.

A vízrajzi viszonyok nyelvi megjelenítésére összpontosít FEKETE PÉTER tiszaszőlősi gyűjteménye (1991a). A kisebb települések anyagát feldolgozó munkák – köztük FEKETÉÉ is – kutatása tanulságos lehet a teljes nyelvterületre nézve is, hiszen a földrajzi köznevek

elevenységéről, kapcsolataikról csak a kisebb közösségekből kiinduló leírások adhatnak érvényes képet.

NAGY GÉZA a magyarországi Bodroghöz tájszavait dolgozta fel (NAGY 1992a). NAGY GÉZA 1957-től folyamatosan dolgozott a szótár anyagának összegyűjtésén, módszere a hosszútávú megfigyelés volt, hiszen maga is a vizsgált területen élt. A passzív megfigyeléssel nyert adatait az idősebbek körében végzett beszélgetések adataival egészítette ki. A bodroghözi tájszótár mintegy száz földrajzi köznevet is tartalmaz.

HÁZI ALBERT a Békés megyei Sárrét egyik kis településének tájszótárát állította össze néhány év alatt (HÁZI 1995a). Okány a Magyar Nyelvjárások Atlaszának is kutatópontja volt, a szerző ennek a gyűjtésnek az eredményeit is beépítette szótárába. HÁZI tájszótárában körülbelül húsz földrajzi köznevet olvashatunk, és csak innen van adatunk a *farcsa* 'mocsárerdős terület' és az *érhajlat* 'feltöltődött folyóág' földrajzi köznevekre.

A szójegyzékek általában szerényebb mennyiségű anyagot nyújtanak, és anyagközlési módjuk is egyszerűbb. A mai Kovászna megye 6000 lelkes településének, Torjának a szójegyzékét három kutató közösen készítette el (NEMES ZOLTÁNNÉ–GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA 1974a). A gyűjtést 1954 és 1966 folytatták, az adatok megbízhatóságát a többszörös ellenőrzés garantálja. A szójegyzékbe 50 földrajzi köznevet is felvettek.

Székelyföld tájszóanyagát több munkában is megtaláljuk. A szótár és a nyelvjárási atlasz sajátos keveréke a "Székely nyelvföldrajzi szótár" (GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA 1987a). A kizárólag lexikális anyagot tartalmazó munka felöleli a székely nyelvjárás egész területét. A székelyföldi tájszókat GÁLFFY MÓZES önállóan (1987a), a kalotaszegieket MÁRTON GYULÁVAL közösen jelentette meg (1965a). Gálffy Mózes a Székelyföldi tájszók című munkájában közölt 30 földrajzi köznevet is. Értékes anyagot közöl SÁNDOR MIHÁLYNÉ NAGY GABRIELLA is a székely tájszavak köréből (1993a). Gyűjtése nem köthető egyetlen településhez, az adatok a teljes Székelyföldre érvényesnek mondhatók, a szerző a székely tájszavak közé körülbelül 40 földrajzi köznevet is felvett.

Számos tanulmány is tartalmaz földrajzi köznév-gyűjtéseket. FEKETE PÉTER Tiszaszőlős (1991a) földrajzi közneveit, míg BÍRÓ FERENC egy kisebb terület, a Körösök vidékének

vízrajzi közneveit szedte csokorba (1997a). PENAVIN OLGA Észak-Bácska térszíni formáit és vízrajzi közneveit adta ki (1968a).

5. Az ÚMTSz. gyűjtési munkálatai 1960. december 31-én zárultak le, éppen ebben az időben indult az országos földrajzinév-gyűjtés: a Magyar Tudományos Akadémia felhívására megkezdődött az élő helynevek összegyűjtése. A munkába, melyet képzett nyelvészek irányítottak, több száz önkéntes gyűjtő (tanár, egyetemi hallgató stb.) is bekapcsolódott. (Közülük többen a névtan elismert kutatói lettek.) A helynévgyűjtő mozgalom “motorja” VÉGH JÓZSEF volt (ehhez lásd SZÉPE GYÖRGY 2000a, SZABÓ JÓZSEF 2000a), majd ÖRDÖG FERENC folytatta a munkát, PAPP LÁSZLÓ és BALOGH LAJOS segítségével. A gyűjtés tudományos tervét VÉGH JÓZSEF és ÖRDÖG FERENC dolgozta ki, és az irányítást is ők végezték. A lendületes munka eredményeként néhány év alatt egybeállt a “Zala megye földrajzi nevei” (1964) című kötet, amit a sorra megjelenő megyei és járási gyűjtemények követtek. A helynévgyűjtés évekre fontos területe lett a magyar névkutatásnak, és hosszú időre társadalmi üggyé vált.⁵ Eredményei talán nem ok nélkül váltottak ki nemzetközi elismerést is. ÖRDÖG FERENC az ötödik hazai névtani konferencián így jellemezte a helynévgyűjtés országos helyzetét: “hazánkban nincs olyan megye, amelyben ne gyűjtötték volna össze a földrajzi neveket, illetőleg ahol ne foglalkoznának összegyűjtésükkel, vagy legalábbis ne terveznék azok összegyűjtését és kiadását” (ÖRDÖG 1997a).

A lelkes és intenzív munkának köszönhetően viszonylag rövid idő alatt nagy mennyiségű helynévi anyagot hordtak egybe a munkatársak és ennek eredményeképpen mára elkészült számos megyei és járási helynévgyűjtemény. Ezek a kötetek igen jelentősek, mert sokszor olyan közszói adatokat tartalmaznak, melyeket sem az *Új magyar tájszótárban*, sem más forrásokban nem találunk meg. A helynévgyűjtemények felbecsülhetetlen értékű forrásanyagot jelentenek nemcsak a névtan, a nyelvtudomány, hanem a társtudományok (néprajz, történettudomány) művelői számára is, amit a felhasználó és elemző tanulmányok sora bizonyít.

1974-ben, a “Somogy megye földrajzi nevei” című kötetben MARKÓ IMRE LEHEL – először az ilyen jellegű munkák közül – összegyűjtötte és értelmezte a terület földrajziköznév-anyagát is. (A gyűjtés menetéről, a szójegyzékek összeállításáról lásd MARKÓ 1978a). MARKÓ

felismerte azt, hogy a földrajzi köznevek értelmezése segítséget nyújthat az egyes tulajdonnevek megfejtéséhez és ezáltal a terület névanyagának pontosabb megismeréséhez. A földrajzi köznevek kikérdezéséhez MARKÓ apró részletekre kiterjedő kérdőívet készített, s ezt a terület földrajzi és nyelvjárási viszonyait egyaránt reprezentáló kutatóhelyeken kérdezték ki. A megyénként, illetve járásonként, ritkábban kisebb tájegységenként, településenként közreadott helynévtárak 1974 óta általában a területre jellemző földrajzi közneveket is közléteszik. E szójegyzékek színvonala azonban — mint maguknak a helynévgyűjtéseknek is — igen egyenetlen. Lexikográfiaiag pontos, jól szerkesztett, megbízható kis szótárakat éppúgy találunk ezek között, mint olyan listákat, amelyekben érezhető a gyűjtő, a közlétező bizonytalansága, tétovasága. Ebből adódóan az adatok forrásértéke sem egyforma.

A helyszíni kérdőíves vizsgálat során Somogy megye területén közel 450 földrajzi köznevet tudtak felmutatni. Somogyhoz hasonló természeti adottságokkal rendelkező, ám területileg kisebb Baranya megye, ahonnan közel 400 földrajzi köznév került elő. Tolna megyéből hatszáznál több földrajzi köznevet értelmeztek a kötet összeállítói. Tolna megyéhez alapterületében hasonló, ám földrajzi viszonyaiban lényegesen eltérnek Vas megye adottságai, ahonnan szintén mintegy 600 földrajzi köznév került felszínre. Az eddig bemutatott megyéknél kisebb területű Komárom megye, melynek 300 földrajzi köznevet gyűjtötték össze. Feltételezhetjük, hogy a Duna közelsége, a vízrajzi köznevek nagy száma indokolja a földrajzi közneveknek ezt a változatosságát. Az említett gyűjtések MARKÓ IMRE LEHEL munkái, így hasonló módszerrel és azonos szempontok szerint készültek. Azért fontos ezt kiemelni, mert a megyékben használatos földrajzi köznevek közötti mennyiségi eltérés kizárólag a térfelszín különbözőségével magyarázható.

A földrajzi köznevek választása elsősorban a táj természeti viszonyaitól függő jelenség, így ezt a földrajzi köznevek vizsgálata során fokozottan figyelembe kell vennünk. A Bakony hegyei tagolják Veszprém megye egész területét, ezáltal változatos felszín alakul ki a megye minden részén. Ez az izgalmas felszín sokszínű földrajziköznév-állományt eredményezett. A megbízható gyűjtéseknek és ellenőrzéseknek köszönhetően következetesen összevethető nyelvi adatok jelentek meg a terület földrajziköznév-használatát illetően. Veszprém megye helynévanyaga járásonként látott napvilágot, azonban mind a négy kötet tartalmazza a

² A gyűjtés háttéréről, társadalmi támogatottságáról HOFFMANN ISTVÁN ad összefoglalást (2003a).

földrajziköznév-kincset is. A legtöbb, 600 földrajzi köznevet a tapolcai járásban használják az adatközlők. Valamivel kevesebb, 500 élő földrajzi köznév került elő az ajkai, a veszprémi és a pápai járásból egyaránt.

A földrajzi köznevek vizsgálatában is hatékony módszernek számít a kutató szülőföldje névanyagának vizsgálata, mivel jól ismeri a területet és annak nyelvjárását is magáénak mondhatja. Ezért is értékesek KÁLNÁSI ÁRPÁD szatmári és Farkas Ferenc Szolnok megyei gyűjtései. Az említett tiszántúli területek névanyagában egyértelműen dokumentálhatók a víz közelségére utaló nyelvi formák. FARKAS FERENC a jászberényi és a tiszazugi járás területéről 300-350 földrajzi köznevet mutat be, melyek közül több utal a víz jelenlétére az ott élő emberek életében (1994a, 1986a). KÁLNÁSI négy járásban, a matészalkaiban, a fehérgyarmatiban, a csengeriben és a nyírbátoriban végzett kollégáival közösen gyűjtőmunkát (1984a, 1989a, 1993a). A járások elsősorban sík területek anyagát ölelik fel, kisebb részük nyúlik a Nyírség dombos részeire. A földrajzi környezet hatása tükröződik a térség földrajzi közneviben is, mivel igen nagy arányban vannak jelen közöttük a vízrajzi köznevek.

Az utóbbi évtizedben született helynévgyűjtemények általában nem egy teljes megye, hanem egy-egy kisebb közösség névanyagának megragadására törekednek, azonban mindig alapos munka áll ezek mögött is.

A Körösök vidékének helynévanyagát több mint 12 000 név elemzése alapján mutatja be BÍRÓ FERENC dolgozata (1997a). BÍRÓ a Körös vidékének névadási jellegzetességeit számos forrás feldolgozása után tárta fel, és a névalkotó lexémák között 892 földrajzi köznevet különített el (i. m. 96).

Egy település névanyagát átfogóan bemutató, tisztán nyelvészeti szempontokat használó leírás BÍRÓ FERENC másik munkája, melyben Körösladány nagyközség földrajzi neveit mutatja be (2002a: 24-43.). BÍRÓ történeti és 20. századi helynévanyag alapján a helynevek nyelvi viselkedésének szabályszerűségeit igyekezett feltárni, úgy ítélve meg, hogy a vizsgált névanyag eléggé homogén ahhoz, hogy egységben lehessen bemutatni. BÍRÓ jellemzése figyelembe veszi valamennyi helynévfajtát, így az elnevezésükben használt földrajzi közneveket is. A szerző azonban a földrajzi köznév fogalmát tágabban értelmezte, az intézmény- és építményneveket is e kategória alá vonta. Ezzel a módszerrel BÍRÓ 621 névalkotó közszót tudott bemutatni, ám a szorosabb értelemben vett földrajzi köznevek száma ennél kevesebb. BÍRÓ eredménye megegyezik KIVINIEMI karéliei adataival.

A sárospataki múzeum kutatásai között is szerepelnek a névtant érintő kérdések: 1997-ben Sárospatak határának helyneveit adták közre (BALASSA–KOVÁTS 1997a), 2000-ben pedig az abaúji Hegyköz anyaga látott napvilágot (KOVÁTS 2000a). A nevek elemzése alapján összeállt közszói adatbázis Sárospatak határából 850, az abaúji Hegyközből több 900 földrajzi köznevet tartalmaz. Ez az adatbázis azért különösen fontos, mert olyan földrajzi köznevek is vannak közöttük, melyekre más területről nincs tudomásunk: *garbóc* 'gyertyános', *gerendás* 'vastag szálfákból álló erdő', *malomhegy* 'malom közelében levő kiemelkedés', *mogyoróska* 'mogyoróbokrokkal benőtt kisebb terület' stb.

A határon túl is folytak helynévgyűjtő munkálatok. A legtöbb kötetet az újvidéki egyetemen adták közzé, a *Vajdaság földrajzi nevei* címmel 1975-ben indított sorozat darabjaiként. A munkában főleg PENAVIN OLGA és MATIJEVICS LAJOS vett részt, de szerepet vállalt PAPP GYÖRGY is. Elsőként jelent meg a Szabadka és környéke földrajzi nevei (1976), majd Ada és környéke, Zenta és környéke, Szenttamás, Temerin és környéke, Becse és környéke, valamint Gombos anyaga. A kötetek egyforma módszerrel készültek, a nevekben előforduló közszavakat külön is felsorolják, melyek között számos földrajzi köznév is fellelhető.

A *Vajdaság földrajzi nevei* sorozatban megjelent kötetek számos település és környéke (Becse, Gombos, Szabadka, Szenttamás, Zenta) neveit tartalmazzák. Az egyes kötetek száznál több földrajzi köznevet tartalmaznak. Ezekből érvényes képet kaphatunk a vajdasági nyelvhasználatról, ahol a táji környezet jellegén kívül az egyén szűkebb környezetéből hozott nyelvi hagyomány, az egyén nyelvi attitűdje is befolyásolhatja a földrajzi köznév választását. Így lesz a *tó* a Vajdaságban *bara*, a *dinnyeföld* – szerbhorvát eredetű szóval – *bosztan*, a *halom* pedig *humka*.

A Kárpátalja, Szlovákia és Ausztria területéről számottevő gyűjtésről nincs tudomásom.

6. Széleskörű nemzetközi tájékozódás után 1968-ban jelent meg a Magyar Nyelvjárások Atlasza első kötete, melyről – és további darabjairól egyaránt – a kutatók kivétel nélkül elismerően nyilatkoznak (PAPP LÁSZLÓ 1969a, KISS LAJOS 1969a és 1971a). Ez a munka "nemcsak a magyar nyelvföldrajzi kutatások, hanem az egész magyar dialektológia legnagyobb szabású alkotásának ígérkezik" – írja ismertetésében SEBESTYÉN ÁRPÁD (1970a).

A nyelvátlasz 1162 térképe megbízható alapja lehet a szóföldrajzi kutatásoknak, melybe a földrajzi köznevek vizsgálata is beletartozik. Az atlasz térképlapjainak áttekintésével képet kaphatunk *a határ, falu, folyó, völgy, parlag* stb. szavaink hangtani illetve lexikai elterjedtségéről. Joggal képzelhetnénk, hogy ez az alkotás bekerült a magyar nyelvtudomány vérkeringésébe és további kutatások kiindulópontjául szolgált. Valóban megjelentek nyelvátlaszt elemző tanulmányok, bár a földrajzi köznevek kapcsán nem ismerek ilyen irányú feldolgozást. Úgy gondolom, az atlaszban felhalmozott tudás kiaknázásához nagyban hozzájárulhatna anyagának számítógépes feldolgozása, korszerű adathordozón való megjelentetése, mint ahogy efféle szándékról olvashattunk is (BALOGH LAJOS–KISS GÁBOR 1992a)

A klasszikus nyelvföldrajzi módszerek megújulásával és bővülésével előtérbe kerülnek az egyes tájegységekre irányuló kutatások. A Magyar Nyelvjárások Atlaszánál sűrűbb kutatóhálózattal, árnyaltabb módszerekkel dolgoznak a kisebb-nagyobb regionális atlaszok, és ezáltal az egyes jelenségek még pontosabban vizsgálhatók lesznek. Figyelembe vehetnek szociolingvisztikai szempontokat is, így fény derülhet – többek között – a nemzedékek közötti nyelvhasználati különbségekre is.

Elsőként jelent meg az “Őrségi és hetési nyelvátlasz” (1959), mely nem tartalmaz földrajzi közneveket. A “Zselici nyelvátlasz” (RÓNAI 1993a) a Dél-Dunántúl területéről tartalmaz adatokat, Kaposvártól Szigetvárig mintegy 40 kutatópontról. A térképlapok között földrajzi közneveket is fellelhetünk (*gémeskút, cseplesz, kiskút, kút* stb.).

Az erdélyi kutatásoknak mindmáig a kolozsvári egyetem a központja. A tanszék kiemelkedő kutatója, SZABÓ T. ATTILA kollégáival, GÁLFFY MÓZESSzal és MÁRTON GYULÁval közösen gyűjtötte össze a moldvai csángó nyelvjárás atlaszának anyagát, mely azonban csak évekkel később, 1991-ben jelenhetett meg (MNyTK 193.). A kétkötetes atlasz a *Természet* témakörében több földrajzi köznevet is elénk tár: *erdei tisztás* (513. térképlap), *erdő* (508.), *havas* (487.), *irtás* (511). Nagy kár, hogy a térképlapokon a nyelvjárási adatok mellett nem jelölik a települések helyét és sorsszámát, így az atlasz csak igen nehezen kezelhető.

A szilágysági nyelvátlasz anyagát is MÁRTON GYULA gyűjtötte össze 1971 és 1975 között. Címszójegyzéke megegyezik a csángó nyelvátlaszával, s így jó összehasonlító anyagot kínál szóföldrajzi kutatásokhoz (pl. *határ, mező, föld, ösvény*). A MÁRTON cédulaanyagából készült

atlasz azonban csak évekkel később, 2002-ben jelenhetett meg (MÁRTON GYULA–HEGEDŰS ATTILA 2000a).

A romániai magyar nyelvjárások atlasza a csángó és a székely területek anyagát is tartalmazza 136 kutatópontról (szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. Bp. 1995-től). A kötetek anyagának gyűjtője, MURÁDIN LÁSZLÓ teljes egészében felvette a MnyjA. korábban használt kérdésanyagát. MURÁDIN 11 témakörre koncentrálna nagyon aprólékos kérdéssor segítségével dolgozott (közel négyezer kérdést kérdezett a gyűjtés során), így ezt az óriási munkát teljes joggal tekinthetjük a Magyar Nyelvjárások Atlasza kiegészítőjének. Bár még nem jelent meg a tervezett 11 kötet (jelenleg a nyolcadikon dolgoznak a szerkesztők), az atlasz eddig is bőséges anyagot szolgáltat a földrajzi köznevek kutatójának, gondoljunk az olyan térképlapokra, mint a *rét* (I. kötet 176. címszó), *mező* (I/2), *ugar* (I/5), *veteményeskert* (I/244.) stb. Az atlasz *sovány (föld)* térképlapját KATONA KRISZTINA (1999a), az *örvény* megnevezési rendszerét és szóföldrajzi tagoltságát TERBE ERIKA (1999a) elemezte.

A délvidéki gyűjtések közül PENAVIN OLGA munkáit kell megemlítenünk, a muravidéki (1966a) és a szlavóniai (1984a) nyelvjárás atlaszban azonban nem találunk földrajzi közneveket, és a székelytelepek anyagában is csak a *gémeskút* térképlapja van benne (PENAVIN OLGA–MATIJEVICS LAJOS 1978a).

A kárpátaljai magyarok területek nyelvjárásának atlaszát LIZANEC PETRO jelentette meg (I. Bp. 1992., II. Ungvár 1996.). Az atlasz áttekinthető és informatív térképen tárja fel a *mező* (541. térkép), a *határ* (542), a *krumpliföld* (543) és a *kukoricaföld* (546) hangtani és alaktani változatait.

A nyelvjárásterületekhez kötődő földrajzi közneveket nyelvatlaszok is tartalmaznak. A nyelvatlaszok eredményei általában párhuzamba állíthatók a helynévtrárak és a tájszótárak adataival. A források között azonban mégsem vettem figyelembe a nyelvatlaszokat, mivel azok elsősorban hangtani, lexikai, illetve alaktani jelenségeket vizsgálnak, és kevésbé hangsúlyos a jelentéstani kérdések vizsgálata. Az egyes nyelvjárásterületekhez kötődő jelentéstani vizsgálatokhoz olyan nyelvatlaszokra lenne szükség, amelyek egy-egy fogalomkör lexikai térképét minél részletesebben, minél sűrűbb kutatóhálózattal ábrázolja. Ezek a tényezők indokolják azt, hogy a nyelvatlaszokat egyelőre nem építettem be a dolgozatom alapjául szolgáló földrajziköznév-szótárba, de a továbbiakban erre is szükség lehet. Végül, de nem utolsósorban a még kiadatlan tájszógyűjtemények, nyelvatlaszok

megjelenésével egyidejűleg folytatni kell a földrajziköznév-szótár építését, és az arra épülő elemző munkát. A földrajzi köznevek körében a nyelvföldrajzi vizsgálat lehetőségét önálló fejezetben mutatom be.

6. Minden névtani munka alapja a “megbízható és minél teljesebb adattár” (KISS LAJOS 1970: 17). A földrajzi köznevek értékelésében a korábbiakban említett nehézségek mellett további akadályok is lehetnek. A néprajzi, nyelvészeti stb. következtetések alapjául szolgáló forrásanyagnak bizonyíthatóan abból a korból kell származnia és arra az objektumra kell vonatkoznia, amire a forrás szerint szolgál. A helynévgyűjtemények és a tájszótárak adatai jórészt megfelelnek ezeknek az elvárásoknak.

A földrajzi köznevek értéklehetőségének másik fontos kritériuma az adatok tekintélyes száma. Egy földrajzi köznév életéről, változatairól, földrajzi megoszlásáról akkor kaphatunk reális képet, ha lehetőség szerint hosszú adatsorokkal rendelkezünk, valamint minden adatot számba veszünk. Csak így lehet kideríteni – többek között – egy-egy változat földrajzi megoszlását. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a források térbeli eloszlása nagyon egyenetlen, és a helynévgyűjtemények, tájszótárak megjelenése bizonyos értelemben véletlenszerű. Mindezekből adódóan a dolgozatom alapjául szolgáló földrajziköznév-szótárból megbízható számszerű következtetéseket nem lehet levonni, alaposan felmérhető azonban a földrajzi köznevekkel kapcsolatos hétköznapi tudásunk, illetve a földrajzi köznevek szabályaival, jelentésével kapcsolatos stratégiák rendszere.

Torzíthatja a vizsgálat során kapott képet az is, hogy az *Új magyar tájszótár* forrásai között az 1800-as évekből származóak is vannak. A földrajzi köznevek szótára tehát a szélesebb értelemben vett 20. századi nyelvállapotot illusztrálja.⁶

Feltétlenül tekintettel kell arra is lennünk, hogy bizonyos területek a forrásokban jobban vannak reprezentálva (pl. Veszprém, Szabolcs-Szatmár megye), míg mások kevésbé hangsúlyosak. Ez különösen igaz a határon túli magyarok lakta területekre. További nehézséget jelentenek a tájszótári anyagok felhasználásában a lejegyzések következetlenségei. Egyes tájszótárak, regionális gyűjtemények képzett nyelvészek munkái, míg mások önkéntes gyűjtők keze alól kerülnek ki. Előfordul néhány esetben, hogy a kötetek nem tartalmazzak címszót, máskor pontatlan vagy hiányos jelentés-meghatározást adnak, ezt az adatbázisomban az egységes forma érdekében pótoltam.

4. A földrajziköznév-szótár kialakításának elvei

1. A magyar névtani kutatások nagy hiányát érzik annak, hogy a földrajzi köznevek nincsenek egységes szempontú adattárakban feldolgozva. Különösen igaz ez a 20. századi földrajzi köznevekre, melyekből bőséges anyag áll a kutatók rendelkezésére. Pedig a helyneveket sem lehet a földrajzi köznevek nélkül leírni. Helynévgyűjtemények, tájszótárak és más feldolgozások anyaga – mint az előzőekben láttuk – természetesen szolgáltat ehhez nyersanyagot. Más lehetőséget teremtené azonban a teljes forrásanyag nyelvészetileg rendezett formában való közzététele, hiszen ezáltal a vizsgálat horizontja kiszélesedhet, az így bemutatott adatállomány új, eddig nem ismert összefüggésekre hívhatná fel a figyelmet.

Munkám első fázisaként fogtam tehát hozzá a szótár elkészítéséhez, amelynek során az elemzés szempontjai is kialakultak. A földrajzi köznévszótár a magyar nyelvtudományban nem áll előzmény nélkül. Többen rámutattak, hogy e szavak értelmezése számos problémát megoldana a helynévmagyarozatok köréből, s a helyfajtákat bemutató rendszer sem lehet teljes a földrajzi köznevek ismerete nélkül.

A földrajzi köznevek szótárának összeállítása többféle módon képzelhető el. Egyik lehetőségként a nem tulajdonnévi előfordulásukra, használatukra lehetünk tekintettel. A dolgozatom alapját jelentő földrajziköznév-szótárban arra vállalkozom, hogy a közszóként adatolt, élőnyelvi előfordulásokat bemutassam. A földrajzi köznevek szótára tematikus élőnyelvi (táj)szótárként készül. Azokat a (táj)szavakat tartalmazza, amelyeket a mai magyar nyelvhasználatban a beszélők a különböző helyfajták megjelölésére használnak fel. Adatként a feldolgozás e fázisában csakis a nem (tulajdonnévi értékű) helynevekben való előfordulásokat vesszük figyelembe. Erre a korlátozásra annak ellenére szükség van, hogy a helyfajtákat megjelölő szavaknak, a földrajzi közneveknek igen fontos szerepük van a mindenkori helynévadásban. Mivel azonban egy-egy terület élő helynévkincse hosszú történeti fejlődés során alakult olyanná, amilyennek ma ismerjük, az is magától értetődik, hogy bármely helynévrendszer számos olyan földrajzi köznévi elemet tartalmazhat, amely napjainkban már nem él közszóként az adott vidéken. Ezért ha élőnyelvi köznévszótárt kívánunk készíteni, a helyneveket forrásként közvetlenül nem vehetjük figyelembe. (A

⁶ Az Sz–Zs terjedő részt a Magyar Tájszótár anyagával pótoltam.

névgyűjtemények ugyanis természetesen nem adnak tájékoztatást arról, hogy a helynevek egyes nyelvi elemeinek mik a nyelvhasználati jellemzői.)

A földrajzi köznév-szótár legfőbb feladata az Új magyar tájszótárához hasonlóan (vö. 1: 9–10) kétségkívül az lesz, hogy a kutatót számos forrás átnézése alól felmentse, s a szókincs elemeit úgy tárja elé, mintha ezt a munkát saját maga ténylegesen elvégezte volna. Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy a forrásokhoz való hűség a szótárt az adattár vagy a mutató szintjére süllyeszti. A szótár mindig annyit használ fel, amennyit a forrás megenged. Elvon, általánosít és összevon akkor, ha erre az adatok és a források megadják a lehetőséget.

E kettős célkitűzésnek megvannak a nehézségei. Szótáram sajátos lexikográfiai alkotás: nemcsak a forrásokhoz való ragaszkodás tekintetében, hanem abban is, hogy a dialektológia követelményeinek is meg kell felelnie.

2. Szótáram anyagát – mint címe is mutatja – a földrajzi köznevek alkotják. A szócikkek száma 2591. Elhagytam tehát az efféle szótárakban gyakori “földrajzi jelzőket” (*alsó, közép, öreg* stb.) és a szótárakban címszóként nemigen használatos szintagmákat (*nagy állás, nagy árok* stb.). Nem vettem figyelembe azokat — az átvizsgált forrásokban előforduló — szavakat sem, amelyek helynevekben viszonylag gyakoriak ugyan, de közszoói absztrakciójú helyjelentésük nincs (*halesz, kütyü* stb.). Nem kerültek be a közszoóként nem élőnyelvi adatok, valamint azok a szavak, amelyek csak másodlagos használatukban jelölnek helyet (*kereszt, szobor* stb.). Mivel szótáram minden eleme főnév, így szófaji minősítést nem adunk.

A földrajzi köznevek szótára — mint azt már említettük — az ÚMTsz.-hoz igen sok vonatkozásban kapcsolódik, célszerű volt átvennünk annak szerkesztési elveit, a szócikkek kialakításának, felépítésének gyakorlatát, sőt még az ott használt technikai megoldásokat, rövidítési formákat stb. is. Nagyobb változtatásra csupán egy helyen volt szükség: a feldolgozott források jelölésében. Az ÚMTsz. gyakorlatát itt is követjük ugyan, de úgy döntöttünk, hogy az abban feldolgozott 2393 forrásra közvetlenül nem utalunk, hanem a könnyebb áttekinthetőség végett csak az ÚMTsz. megfelelő kötetének lapszámát tüntetjük fel. A tájszótár köteteit mint forrásokat egyjegyű számokkal jelöltük, az 1960 után megjelent, általunk feldolgozott munkákat pedig kétjegyűekkel.

3. A szócikkbe sorolás elvei

3.1 A hangalak szempontja

Közös szócikkbe kerülnek azok a változatok, amelyek címszóvá tett köznyelvi, illetőleg köznyelvi helyesírású formával hangalakilag összefüggnek. Az ettől való eltérések különböző hangváltozásokkal, esetleg ritka vagy szokatlan hangcserével levezethetők (l. pl. *csalános*, *csalit* szócikkeket).

A palatális és veláris alakpárokat általában külön szócikkbe soroljuk (pl. *csorgó* ~ *csörgő*) csak egyes kivételes, jelentéstanilag megindokolt esetben nem bontjuk szét őket (*bodonkút* ~ *bödönkút*).

3.2 A jelentés szempontja

Az azonos vagy hasonló hangalakú változatok összetartozását az azonos jelentés igazolja. Így például a *bűrű*, *börü*, *bűrű* változatoknak a közös **bűrű** címszó alá sorolását az teszi lehetővé, hogy ugyanazon jelentések közül rendeződnek el ('nádkévékből készült híd', 'rönkhíd' stb.). Viszont bizonyos hangalakilag esetleg összekapcsolható változatoknak külön szócikkbe sorolandóságára igen sokszor csak az eltérő jelentés hívja fel a figyelmet (*csuhis* – *csuhus*).

3.3 A szóalkotás szempontja

Anyagunkban alapszókon kívül számolnunk kell nagy számban előforduló képzett és összetett szókkal is, amelyeket új szóegyednek tekintünk, vagyis külön szócikkbe sorolunk.

Így külön szócikkbe kerülnek az olyan azonos tövekből külön képzőkkel alakult változatok, mint például a *csúcs*, *csúcska*, *csúcsos*, *csucskó* vagy a *csonka*, *csonkás*. Ugyanígy a *delelő* – *déllő* típusú alakpárok is. Természetesen külön szócikkbe kerülnek az összetett szavak: *csűr*, *csűrös*, *csűrkert*.

3.4. Szócikktípusok

Szótárunk önálló szócikkekből épül fel. Az önálló szócikkek tartalmazzák a földrajzi köznevek hangalakai és jelentésbeli változatait a földrajzi hely és a forrás megjelölésével, valamint a földrajzi köznév értelmezésével. Példamondatokat szótárunk nem közöl.

3.5. Az önálló szócikkek felépítése

A címszó

3.5.1 Az önálló szócikket a félkövér betűkkel szedett címszó vezeti be. Címszóként helyesírási szempontból osztatlan, egyszerű vagy összetett szó áll (*almás, angolpark*).

3.5.2 A címszók helyesírása általában a köznyelvi helyesírásra érvényes szabályokhoz igazodik, a tájszók kikövetkeztetett címszóit ennek szellemében alakítottuk ki (pl. **csuklyon**).

A földrajzi köznév jelentése, illetőleg jelentései

3.5.3. Az egyjelentésű földrajzi köznevek szócikkében az értelmezés közvetlenül a címszó után áll: **apadagos** fennsíkon levő szántó, legelő *apadagos* (VIGÁNPETERD 21: 16).

Több jelentés esetén az egyes jelentéseket félkövér arab számmal vezetjük be: **1., 2.** stb.

Az egyes jelentéseken belül jelentésárnyalatokat is megkülönböztetünk, ezeket félkövér virgulával és az ábécé félkövéren szedett kisbetűivel emeljük ki: | **a.**, | **b.** stb.

Ha valamely jelentéshez több, egymással egyenrangú jelentésárnyalat kapcsolódik, amelyeknek közös jegyei jól megfoghatóak, összefoglaló jelentést adunk, amelyet a jelentésre utaló arab szám után és az | **a.** jelentésárnyalat közé állítunk: (l. például a **derék** szócikket).

3.5.4 Ha egy szóra köznyelvi és nyelvjárási adataink is vannak, akkor első helyen a köznyelvi jelentés áll, melyet az Értelmező kéziszótárból (ÉKsz.) vagy az Értelmező szótárból (ÉrtSz.) veszünk át (ezekre is forrásként utalunk – l. később). Ezután következnek a nyelvjárási jelentésű adatok, értelmezéssel és jelentések szerint csoportosítva (l. például **átjáró** szócikket).

Arra törekszünk, hogy forrásainkat az adatok jelentése szempontjából is minél hűségesebben tükrözzük. Az olyan adatokat, amelyeket a forrás egyáltalán nem értelmezett ma élő földrajzi köznévként, nem vettünk fel szótárunkba. Ha a forrás bizonytalan, de mégis bejegyezhető jelentést ad, akkor ezt lényegét tekintve változtatás nélkül átvesszük, és utána [!] jelet teszünk (pl. **bércelő**).

Adatainkat köznyelvi szavakkal értelmezzük, időnként azonban kiegészítjük olyan nyelvjárási szinonimával, amely szótárunknak szintén címszava (pl. **berekfás** olyan terület, ahol sok a berekfa; égerfás).

Ha valamely földrajzi köznév jelentése megegyezik egy másik, betűrendben hozzá közel álló köznév jelentésével, akkor csak az egyiknél adjuk meg a jelentést, a másikat pedig vele értelmezzük. Például: az **angolpark** értelmezése: 'természetes erdőt, ligetet, rétet, tisztást sík és dombos vidéket utánzó, ill. ilyen tájelemekből álló park', de a vele azonos jelentésű **angolkert** köznévé már csak ennyi: angolpark. Ezzel a módszerrel azonban csak az egyjelentésű szavak körében élhetünk.

3.6 A földrajzi köznév nyelvjárási előfordulásai

3.6.1 A címszót és a jelentést a köznév nyelvjárási előfordulásai követik, forrásaikból minden változtatás nélkül kiemelve.

Ha egy címszónak csak egyetlen ejtészváltozata van az egész nyelvterületen, akkor az kiemelve, közvetlenül a címszó után áll (pl. **ág, agyaggödör**).

3.6.2 A nyelvjárási előfordulásokat az azonos jelentésbeli kategóriához tartozó hangalakváltozatok adják (pl. *alvég, alvíg, óvíg* az **alvég** szócikken belül). Hangalakváltozatnak tekintjük azokat az adatokat, amelyekben fonematikus jellegű eltérés, illetőleg fonémahiány vagy fonématöbblet van.

A hangalakváltozatokat betűrendben soroljuk fel és virgulával választjuk el egymástól.

3.6.3 Az egyes hangalakváltozatokon belül ejtészváltozatokat különböztetünk meg, amelyek a fonémán belüli hangszínváltozatot mutató szóformák (pl. kettőshangzók). Ilyennek tekintjük a *j ~ ly* megfelelést mutató továbbá a hiátustöltő *j*-t mutató szóalakokat is.

Az ejtészváltozatok felsorolásában a köznyelvi kiejtésű változattól legkevésbé eltérő adatok felől haladunk a nagyobb eltérést mutatók irányába. Az olyan változatok, amelyeket a nyelvállás magasabb vagy alacsonyabb volta választ el a köznyelvi kiejtésű formától, megelőzik a diftongust mutató változatokat.

Az ejtészváltozatokat pontosvesszővel választjuk el egymástól.

3.6.4 Mivel adatainkat grammatikai formájukat tekintve változatlan formában emeljük ki a forrásokból, a paradigmákat is közöljük. Bizonyos esetekben azonban a szótári alapalak is ragozott forma (**szőlők** szőlőtelepítmény).

Első helyen a szótári alapalakban, egyes szám alanyesetben álló adatot közöljük. Ezt követi a tárgyragos, többes számú, majd határozóragos alakok.

A paradigmatis rend az ejtés- és írásváltozatoknál eggyel alacsonyabb szint (pl. **alvég** címszó).

A paradigmatis változatokat a felsorolásban vesszővel választjuk el egymástól.

3.7 A földrajzi köznév lelőhelyének megnevezése

3.7.1 A földrajzi lelőhelyet minden adatunk esetében pontosan megjelöljük. Olyan adatot, amelynek földrajzi hovatartozása a forrásból nem deríthető ki, nem közlünk. Ha a helynév körül valamiféle bizonytalanság van, kérdőjeles megjelölést adunk: Martos[?]. Ha magában a forrásban is kérdőjeles helymegjelölést találunk, akkor így járunk el: ?Martos.

A földrajzi hely megnevezésekor mindig az *Új magyar tájszótár*ban használt jegyzékre támaszkodunk. A szócikkben azonban nem csak olyan nevek fordulnak elő, amelyek ott olvashatóak. Ilyenkor az ÚMTsz. gyakorlata alapján alkottuk meg a név rövidítését.

3.7.2 A földrajzi hely neve a nyelvjárási előfordulás után álló zárójelben áll, csak az Értelmező szótárra és stílusminősítésére, valamint az Értelmező kéziszótárra mint forrásra utalás előzheti meg.

Ha ugyanazon adatot forrásaink több földrajzi helyről közlik, a megnevezéseket ábécérendben haladva adjuk meg.

3.7.3 A földrajzi hely neve és a forrás megjelölése szoros egységet alkot egymással. Az esetek többségére a helységnév és a forrásra utaló szám kettőse a jellemző: *apadás* (VÖRS 11: 16). Ha ugyanazon forrás ugyanazon megyének több helységét is megnevezi, akkor a helységneveket – fekvésüktől eltekintve – ábécérendben soroljuk fel, és vesszővel választjuk egymástól: *árok* (HETYEŐ, KAPOLCS, KÁPTALANTÓTI 21: 16). Ha ugyanazon adat több forrásban is megvan, a források emelkedő számsorrendben követik egymást: *árok* (HETYEŐ, KAPOLCS, KÁPTALANTÓTI 21: 16, CSÉPA, MESTERSZÁLLÁS 48: 11). A földrajzi helyek nevét kis kapitálissal szedjük.

3.8 Az adat forrásának jelölése

3.8.1 Azokat a (kizárólag nyomtatott) forrásokat, amelyekből szótárunk adatai valók, megjelenésük sorrendjében és a pontos bibliográfiai adatokkal közöljük. E jegyzékben

minden egyes monográfia, tájszótár, tanulmány külön számot kapott. Önálló tételként szerepel az Értelmező szótár és az Értelmező kéziszótár, valamint az ÚMTSz. kötetei is. Azért választottuk az időrendi sorrendet, mert így bármely megjelenő munka adatai könnyedén beépíthetők lesznek rendszerünkbe. Ily módon a földrajzi köznévszótár soha nem lesz kész, hiszen mindig bukkannak fel újabb források és újabb adatok.

A forrásokat betűrendes listában is közöljük, mivel így könnyebb a keresés.

A szócikkekben a földrajzi lelőhely után, vele közös zárójelben csupán a jegyzékben viselt megfelelő számot közöljük. Ezt követi a kettőspont után a mű lapszámára való utalás. Ha több kötetes műből való az adat, akkor a kötet számát a forrás száma után / jelt követő arab szám mutatja.

Szemléltetésül bemutatok egy rövid terjedelmű szócikket, majd szövegesen megadom a megfelelő értelmezést.

almáskert almafákból álló gyümölcsös *almáskert* (SÁROSPATAK 57: 255) |
ó máskert (HÚ.HETÉNY 51: 25).

Az **almáskert** földrajzi köznévjelentése: almafákból álló gyümölcsös. A források közül *almáskert* formában adatoz a *Sárospatak határának helynevei* (szerk. BALASSA IVÁN–KOVÁTS DÁNIEL Sátorajújhely, 2000) című munka, amely sorrendben az 57. forrásom. Az adat a kötet 255. lapján található. A címszó *ó máskert* ejtésben Hosszúhetényben használatos. Az adat az általam áttekintett 51-es forrásból való, amely a DALLOS NÁNDOR–PESTI JÁNOS közreadásában megjelent *Hosszúhetényi szótár*. A kérdéses adat a kötet 25. lapján olvasható.

A továbbiakban egy terjedelmesebb szócikket részletesen is bemutatok.

almás 1. almafával beültetett terület, gyümölcsös <i>almás</i> (ÉKSZ., GENCSAPÁTI, DUKA, R.GYARMAT, VELEM 23: 32, BNY.SZTLÁSZLÓ 56: 21, SÁROSPATAK 57: 255, HEGYKÖZ 58: 302); <i>\$lmás</i> (<i>\$lmást</i> ,	<i>\$lmássa</i>) (FGY.J. 29: 495, NYB.J. 35: 424), <i>\$lmás</i> (<i>\$lmást</i> , <i>\$lmása</i> , <i>\$lmássa</i>) (MSZ.J. 39: 593, Cs.J. 46: 539) #más (KAPOLCS, LESENCEISTVÁND, KÁP
---	---

TALANTÓTI 21: 16) | *ó*más (SZAPORCA, HETYEFO, KAPOLCS, LESENCEISTVÁND, KÁPTALANTÓTI 21: 16, SI.TORNYA 22: 37, GY.VÁR 23: 32, M.EGREGY 24: 951, CSÖGLE, VE.GALSA, NYIRÁD 42: 17, BNY.SZTLÁSZLÓ, SZT.GÁL, ASZÓFŐ 56: 21)
2. almafákkal szegélyezett út *almás* (VELEM, GENCSAPÁTI 23: 32); **3.** alma tárolására használt hely, épület *almás* (J.BERÉNY 31: 11).

A szótári módon sűrített, szükségképpen tömör fogalmazást elemeire bontva ekképpen részletezhetem:

Az **almás** földrajzi köznévnél három jelentése van: almafával beültetett terület, gyümölcsös; almákkal szegélyezett út; alma tárolására használt hely, épület.

A legtöbb adat az első jelentéshez kapcsolódik. Az **almás** 'almáskert' jelentése megtalálható az Értelmező kéziszótárban is. A szó *almás* ejtésben használatos Vas megyében (23. forrás 32. lap), valamint Sárospatakon és környékén és a Hegyközben. A Fehérgyarmati és a Nyírbátori járás anyagában az *almás* ragozott alakjai is szerepelnek, melyek azonban eltérnek a Mátészalkai és a Csengeri járás ragos formáitól. Az *almás* különféle ejtésben él a Tapolcai (21. forrás) és az Ajkai járásban (42. forrás). Az *omás* forma Baranyában (19. forrás), Tolnában (22. forrás) és Vas megyében is hallható (23. forrás).

A **almás** 'almákkal szegélyezett út' jelentésére Vas megyéből (23. forrás) és a Csengeri járásból idézhetünk példát (46. forrás). A címszó harmadik jelentését ('alma tárolására használt hely, épület') csak Jászberényből idézhetjük, a 32. forrás 11. szerepelteti a forrásmunkák.

5. A földrajzi köznevek nyelvhasználati kérdései

1. A földrajzi köznevek tanulmányozásához szükséges ismernünk a vizsgálandó korpusz hozzávetőleges nagyságát. Pontos adatokat akkor sem kapnánk, ha a nyelvterület minden mikrotoponimáját szisztematikusan elemeznénk. A helynevekben ugyanis számos olyan földrajzi köznév is megőrződött, amely közsóként már nem él a nyelvben (pl. *jó*). Az 1950-es években amerikai kutatók próbálkoztak hasonló módszerrel, amikor közel 15.000 térképről gyűjtött helyneveket rendeztek adatbázissá. Az amerikai földrajzi köznevek vizsgálatába MEREDITH F. BURRILL azáltal hozott új szempontot, hogy erre a nagy adatbázisra alapozta kutatásait (erről: BURRILL 1956a). BURRILL elemzése szerint a megvizsgált több mint egymillió helynévben kétezernél is több földrajzi köznév fordul elő (1961a: 175). A földrajzi köznevek területi megoszlásának azonban tapasztalatai szerint nincsenek egyértelmű szabályszerűségei. Néhány földrajzi köznév igen gyakori, több ezer térképen szerepel, mások alig néhányszor fordulnak elő. BURRILL részletesebben számol be a vízfolyások megnevezéseivel kapcsolatos kutatási eredményeiről. Megállapította, hogy mindössze húsz földrajzi köznév fordul elő a víznevek 90 %-ában. A gyakori és országszerte ismert földrajzi közneveken kívül azonban igen sok más is kapcsolódik a 'vízfolyás' jelentésű szemantikai csoporthoz. A köznevek többsége azonban csak bizonyos területeken ismert vagy korlátozottan használatos, ezáltal lényeges különbség alakulhat ki az egyes országrészek vízrajzi szókinése között. BURRILL továbbá arra a következtetésre jut, hogy az egyes tájegységekhez köthető szókincs változatossága meglepetéseket tartogat. A BURRILLÉHOZ hasonló eredményre jutott MATICSÁK SÁNDOR is a mordvinföldi víznevek elemzése során. MATICSÁK úgy találta, hogy a korpuszban a négy leggyakrabban előforduló vízrajzi köznév az összes adat mintegy kilencven százalékát adja (2002b: 33).

BURRILLnak az amerikai nevekre vonatkozó eredményeihez lényegében hasonló azok, amiket EERO KIVINIEMI a finn helynevek kapcsán állapított meg. KIVINIEMI a helsinki Honi

Nyelvek Intézete (KOTUS) névarchívumának adatbázisát használta, amikor a finn földrajzi közneveket vizsgálta. KIVINIEMI becslése szerint a szorosabb értelemben vett finn földrajzi köznevek száma ezerre tehető (KIVINIEMI 1990a). Eredményei ismertetése során felhívja a figyelmet arra, hogy az összetett szavakat, a növénynévi alapú szavakat, valamint az épület- és építményneveket, továbbá a nyelvjárási szavakat egyaránt figyelembe véve a kétezret is meghaladná a földrajzi köznevek száma. A szerző részletesen bemutatta – más szócsoportokkal együtt – a mocsarak és a vízesések neveit. A földrajzi köznevek választása elsősorban a földrajzi környezettől függő nyelvhasználati jelenség, így ezt a tényezőt a vizsgálat során figyelembe kell vennünk. A magyar anyanyelvűek számára bizonyára nehezen képzelhető el, hogy a finnben közel 120 szó van a mocsarak és 50 a vízesések elnevezésére (i.m. 53–80). KIVINIEMI hangsúlyozza azonban, hogy egy adott területen mindig csak kis számú földrajzi köznevet használnak. A nagy kiterjedésű Karéliában a földrajzi köznevek száma mintegy 600-ra tehető, míg egy kisebb névközösségben ennél is jóval kevesebb lehet a számuk.

2. Magyarországon még nem készült milliós nagyságrendű szinkron névanyagra alapozott felmérés, mely a földrajzi köznevekre is figyelemmel lenne. A minden szempontból kielégítő kép megrajzolását nehezíti az a helyzet is, hogy nehéz megmondani pontosan hány földrajzi köznevet használnak a beszélők. A földrajzi köznevek rendszerét bemutató munkák gyakran a földrajzi köznevek általános használati szabályait mutatják be és tesznek a rendszer egészét érintő megállapításokat. Arra is találunk példát, hogy az adatgyűjtésre kiválasztott mintát szűkítik le, és egy település vagy egy szemantikai csoport közneveit veszi számba a kutatás.

Az 1950-es években a nyelvtudomány vizsgálódásai között a névtan is egyre nagyobb teret kapott. A magyar névtani irodalomban először történeti igényrel, filológiai adatokra támaszkodva tanulmányozták a tárgykör egy-egy részterületét, a jelenség azonban már ezekben a korai leírásokban is széles körű összefüggéseivel, történeti és földrajzi háttérével együtt jelent meg. Elsőként Benkő Loránd írta le a Nyárádmente földrajzi neveit. A Nyárádmente névanyaga – a korszak nyelvészeti gondolkodásával összhangban – elsősorban mint történeti fejlemény érdekes számára, de a történeti értékelésen túlmutató meglátásokat is találhatunk munkájában. A Nyárádmente földrajzi nevein belül ugyanis megkülönböztetett figyelemmel fordul a földrajzi köznevek felé, ezáltal megelőlegezve a névtannak a neveket egységes rendszerben tárgyaló látásmódját. BENKŐ összesen mintegy 120 élő földrajzi

köznevet tud felmutatni, melynek közel fele (55) domborzati köznév. BENKŐ arra hívta fel a figyelmet, hogy a vizek elnevezése az összes földrajzi név között a legbonyolultabb, ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy a számtalan elnevezés mögött rendszer fedezhető fel (1947a: 14).

2. 1. A földrajzi nevek helyesírása a magyarban igen bonyolult. “A magyar helyesírás szabályai” kiegészítéseképpen a névformák helyes leírásához nyújtott segítséget a *Földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai* (FÖNMÍSz.), majd megújított változata, a *Földrajzi nevek helyesírása* című kiadvány, amely FÁBIÁN PÁL, FÖLDI ERVIN és HÖNYI EDE munkája. Mindkét munka a ritkább helynévfajták helyesírásához nyújt különösen nélkülözhetetlen segítségét. A kötetek 1500-nál is több földrajzi köznevet sorakoztatnak fel, de a szavakhoz nem tartozik leíró értelmezés, csupán arra történik utalás, hogy vízrajzi, domborzati stb. köznévvel van-e dolgunk. Feltételezhetjük, hogy a módszeres gyűjtések alapján ennél jóval árnyaltabb képet kaphatunk a szókincs e területéről.

Ahhoz, hogy érvényes képet kaphassunk a mai földrajzi köznevekről, a magyar nyelv földrajzi közneveinek számáról, megbízható nyelvi adatokra van szükség. A kutatási módszer kiválasztásának, az adatgyűjtés módjának mindig igazodnia kell a vizsgálandó probléma jellegéhez is. A névtan, ezen belül a földrajzi köznevek kérdésköre a nehezen vizsgálható jelenségek közé tartozik, sok tekintetben eltér a nyelvtudományban vizsgált egyéb jelenségektől.

3. A kisebb beszélőközösség földrajziköznév-használatának vizsgálata nagy mértékben járul hozzá a földrajzi közneveinek rendszerének árnyalt megismeréséhez. A kisebb közösségek földrajzi közneveinek feltárására irányuló kutatások azért lennének fontosak, mert a nyelvjárási területeken a köznyelvitől többé-kevésbé eltérő a földrajzi objektumok jelölésére alkalmas nyelvi eszközök rendszere. Arról azonban, hogy egy kisebb területen hány földrajzi köznevet használnak, sajnos nem sok helyről idézhetünk, ezért magam végeztem kisebb felmérést. A földrajzi köznevek vizsgálatában hatékony módszernek számít a helynévgyűjtemények adatainak elemzése. Az egyes települések vizsgálatában azokat a gyűjteményeket vettem figyelembe, amelyek nem csupán a vizsgált terület tájszavait

tartalmazza, hanem a teljes földrajziköznév-kincset. E gyűjtések esetében az összes földrajzi köznév felszínre kerül, nem csupán azok, melyek tájszóként élnek.

A földrajziköznév-rendszer meghatározó része feltérképezhető azáltal, hogy megvizsgáljuk, egyes települések helyneveiben mely földrajzi köznevek vesznek részt. Tulajdonképpen az egy településen használt földrajzi köznevek jelentik az egész földrajziköznév-rendszer alapját, hiszen itt nyílik lehetőség a különféle objektumok, alá-mellé-, és fölérendeltséget megjelenítő nyelvi eszközöknek a kialakulására és használatára. Sorra veszek ezért néhány dunántúli és tiszántúli települést, és a helyi viszonylatokban használt formák elemzése révén mutatom be a közvetlen használatra jellemző változatokat. Vizsgálatomba a következő négy dunántúli és egy tiszántúli települést vontam be: Somogyudvarhely (Somogy megye), Velem (Vas megye), Ozora (Tolna), Hetyefő (Veszprém megye, Tapolcai járás), valamint Cibakháza (Tiszazugi járás). A választás azért esett ezekre a településekre, mert a dunántúliak jobbra hasonló természeti adottsággal rendelkeznek, s a földrajzi különbség feltehetőleg jelentkezik a földrajzi köznevek szintjén is. Az előforduló formákról a kérdőívekben kapott nyelvi adatok, illetve a kiválasztott települések helynévanyaga alapján igyekszem képet adni.

A helynevekben használt és a kötetekben szereplő földrajziköznév-jegyzékekben szereplő szóállomány között többször jelentős eltéréseket fedezhetünk fel. A különbség egyik oka valószínűleg az, hogy a kutatók a mutatókban szereplő földrajzi közneveket kérdezték ki néhány kiválasztott településen, hiszen feltehető, hogy a viszonylag hasonló térfelszínű vidéken sem jelentésben, sem alakilag nincsenek nagy eltérések a földrajzi közszavak között. Az ily módon kiemelt települések egy-egy kisebb tájegységet képviselnek a megyén illetve a járáson belül. A baranyai kötet szerkesztői felhívják a figyelmet, hogy a bemutatott földrajziköznév-állomány nem teljes, mert csak néhány kiválasztott kutatópontot vizsgáltak, a teljes állomány bemutatásához újabb gyűjtések szükségeltetnek (BMFN: 951). A kiválasztott kutatópontokon túl kisebb szerepet kaphatnak a további településekről származó kiegészítő gyűjtések is: például Komárom megyében a megjelölt öt település mellett még néhányat bevontak a gyűjtés egy részébe (KMFN: 23).

A Tolna megyei Ozoráról mintegy 120 földrajzi köznevet sorakoztatnak fel, míg a helynevekben ennek az állománynak mintegy fele jelenik meg. A többi köznév azonban

minden bizonnyal ismert a környező településeken, hiszen – mint már az előzőekben utaltam rá – Ozora egy kisebb tájegységet reprezentál. Érdeemes utalni ugyanakkor arra is, hogy néhány, helynevekben szereplő földrajzi köznevet hiába keresünk a szógyűjteményben. A hiányzó formák azzal magyarázhatók, hogy elsősorban gyakori, általános jelentésű szavak (*ér, hegy*) vagy épp ritkák (*kőhíd, dombél*). A mai névrendszerben e ritka földrajzi köznevek is felbukkannak Ozora anyagában: *Bogárdi-határszél, Hosszi-erdőföld, Szőlőhegyi-érfakadás, Nagy-ménesjárás*.

A Vas megyei Velem néhány száz lakosú, kis határú település, az adattár mindösszesen 78 velemi helynevet sorol fel. A község helyneveiben helyfajta jelölésére használt közszavak száma mintegy húsz. A velemi földrajzi köznevek között elsősorban általános formákkal találkozunk: *domb, forrás, dűlő, gye, kút, part, halastó* stb.

Velemhez hasonló adottságú a veszprém megyei Hetyefő. Határa kicsi, helyneveinek száma 67. A településen helynevekben szerepel néhány tucat földrajzi köznév. A földrajzi köznevek között találunk olyanokat, melyek a hetyefői növényzetre (*diós, akácos*) vagy a talaj anyagára utalnak (*homokgödör*). Emellett mintegy kétszáz földrajzi köznév is felbukkan a tapolcai járás földrajziköznév-kincsét bemutató anyagban, és ezek a köznevek a környékbeli települések helyneveiben lelhetők fel.

A Somogy megyei Somogyudvarhely névkorpusza alapján úgy tűnik, hogy mintegy negyven földrajzi köznév jelenik meg a község közel kétszáz helynevében. A köznyelvvel egyező formák mellett a terület jellegzetes tájszavai is megőrződtek. A *szurdok* 'mély út' domborzati köznévnek több előfordulását is idézhetjük: *Nyubak-szurdék, Barbél-szurdék, Páprángosi-szurdék* stb.

A cibakházi (Szolnok megye, Tiszazugi járás) 300 földrajzi névben harmincnál valamivel több földrajzi köznevet számolhatunk össze. A földrajzi köznevek egy része a gazdálkodásra (*tanya*) és a termesztett növényekre (*szőlő, kenderföld, káposztáskert*) utal. A járás teljes földrajziköznév-állományát tárgyaló jegyzékben Cibakházánál mintegy hatvan földrajzi köznév szerepel, amely tartalmazza a környező falvak közszavait is.

Úgy vélem, az egyes településeken használt földrajzi köznevek számát több tényező is befolyásolja. A legmeghatározóbb hatása a földrajzi környezetnek van, hiszen a hegyek, vizek jelenléte hatással van a közösség földrajziköznév-használatára is. Ezt valószínűsíti az is, hogy

tiszazugi járás anyagában több földrajzi köznév is utal a vizek jelenlétére. A *Telki-ősgyep* (Cibakháza) művelésbe nem vont árterület neve, a *Kavicsfoki-csatorna* és az *Holt-Tisza-gát*, *Sulymos-tó*, *Dórai-híd* egyaránt a Tiszához kapcsolódik.

A földrajzi különbségek hathatnak továbbá a gazdasági környezetre is. Vas megyei települések névanyagában például számos földrajzi köznév utal az állattartás jelenlétére (*disznódelelő*, *disznócsapás*, *disznójárás*, *disznólegelő*, *disznókoplaló*; *marhajárás*, *birkacsapás*, *birkajárás* stb.), míg a többi vizsgált településen ezek száma kevésbé jelentős.

A földrajzi környezet befolyásolja a növényzetet is, s így azt is, mely növénynevek jelennek meg a földrajzi köznevekben. Ezt alátámasztja az is, hogy a *bükkös* földrajzi köznévre nincs tiszazugi adatunk. Cibakházán azonban több földrajzi köznév utal a szőlőtermesztésre: *Jegyző-szőlő*, *Öregszőlő*, *Bánom-szőlő*.

Egyezést tapasztalunk, ha az *erdő* földrajzi köznevet vizsgáljuk. Mind az öt vizsgált településen ismert, összetételek elő- vagy utótagjaként egyaránt szerepel (*parlagerdő*, *faluerdő*, *erdőföld*). Lényegesebb eltérés mutatkozik azonban az egyes erdőfajták megnevezésének jelenlétében: *akácos* (Velem), *diós* (Velem), *somos* (Ozora). Szintén nem figyelhetünk meg lényegesebb eltérést a *kút* földrajzi köznév kapcsán. Ez azzal magyarázható, hogy minden település életében fontos szerepet töltött be a vízvételi hely, sőt a kutakat meg is különböztették egymástól: *nagykút* (Kunszentmárton), *hidegkút* (Velem), *dögkút* (mind az öt településen ismert), *kávaskút* (Gencsapáti), *csordakút* (Kunszentmárton) stb.

A megfigyelések más szempontból is árnyaltabb képet adnak a földrajzi köznevek használatáról. A tulajdonnevek között találhatunk olyan mesterséges alkotásokat, amelyek nem az illető közösségtől erednek, hanem a térképkészítők, hivatalnokok alkotásai. (Ilyen lehet például a cibakházai *Öntöző-tápcsatorna* és az *Öntöző nyomásközpont* név.)

4. A névtani források között nagyon sok helynévgyűjteményt találunk, melyek információval szolgálnak arról, milyen névadási típusok jellemzik a vizsgált területet. Keveset tudunk azonban arról, hogyan épülnek be ezek a nevek a mindennapi nyelvhasználatba. Általában is elmondható, hogy a magyar névtani irodalomban kevés a névszociológiai írások száma. ZSOLNAI JÓZSEF, aki a területen a legtöbb kutatást folytatta, sem foglalkozott a lakosság földrajziköznév-ismeretével.

Szükségesnek látszik továbbá megemlíteni, hogy a szótárunkban bemutatott több ezer földrajzi köznevet bizonyára senki nem ismeri, az egyén ennek a hatalmas szókincsnek csak kis részét ismeri és használja aktívan. A nyelvterület keleti és nyugati részén élők feltehetőleg eltérő földrajziköznév-kinccsel rendelkeznek, bár névszociológiai vizsgálatok híján nem tudjuk még felbecsülni sem az egyes személyek köznév-ismeretét. HAJDÚ MIHÁLY más összefüggésben utal a hódmezővásárhelyi és a dunántúli emberek névismeretére. A Dunántúlon egy ember nagyobb terület névanyagát ismeri, ám a vásárhelyi óriási kiterjedésű puszták összes nevét szinte lehetetlenség ismerni. A gyűjtőnek, ha teljes képet akar alkotni a terület névkincséről, a puszták egyes részeit jól ismerő adatközlőket kell kikérdezni (1973a: 30). Hasonló eredményekről számol be a finn névkutató, RITVA LIISA PITKÄNEN is. PITKÄNEN arra kereste a választ, hogy a foglalkozás milyen mértékben határozza meg az egyéni helynévismeretet. Úgy találta, hogy a foglalkozás az egyik leglényegesebb tényező a névismeret kérdésében. Az általa vizsgált területen a halász a tengerhez, a tengerparthoz kötődő neveket ismerte és használta, azonban nem ismerte a település szárazföldi részének elnevezéseit. A farmer ismeri a mezők, erdők nevét – mindent, ami a mezőgazdasággal kapcsolatos, továbbá a tengerhez vezető út neveit is jól tudja. Azonban ismeretlenek számára a szigetvilág nevei, hiszen ő nem jár arra (1998a: 280).

5. A földrajzi köznevek univerzális tulajdonságai között említettük már korábban, hogy a nagyszámú földrajzi köznév közül nem mindegyik jelenik meg helynevekben. Számos köznév egy területre koncentrálódik, éles határokat vonva ezáltal. Arra is több példát idézhetünk, hogy egy adott területen néhány földrajzi köznév lefedi a megnevezett objektumok többségét. INCZEFI GÉZA nyelvi ökonómiának nevezi azt a jelenséget, melynek alapja az a felismerés, hogy a beszélők a nyelvkincset gazdaságosan használják, s ezzel párhuzamosan a szókincs egy kis része nagy megterheltségű, míg más része csupán szórványosan használatos (1966a: 74). INCZEFI Makó tágabb vidékének névadását vizsgálva megfigyelte, hogy ez a jelenség a helynevek szintjén is érvényesül, s a jelenségre a névadás ökonómiája terminust javasolja (i.m. 79). Úgy tapasztalta, hogy a területen a legtermékenyebb köznevek száma – ezt törzsállománynak nevezi – csekély, s ezek is főleg a terület közvetett vagy közvetlen megjelölései (uo. 79).

PENAVIN OLGA Észak-Bácska és Baranya közel háromezres földrajzinév-anyagát tárgyaló munkájában a két terület földrajzi közneveit a köznévként a nevekben megjelenő gyakorisága szempontjából vizsgálja, bemutatva azokat a nyelven kívüli tényezőket is, amelyek az előforduló térszíni formák neveit is jelentős mértékben meghatározzák. A földrajzi közneveken belül elsősorban a gyakoriakkal foglalkozik, hiszen ezek mutatják leglátványosabban a terület földrajzi viszonyait. PENAVIN megállapítja, hogy a nevek több mint egy tizedében (12%) az *utca* földrajzi köznév szerepel, ezt követi a *dűlő* (9,4), majd az *út* (7,1 %). Ez a három földrajzi köznév (*dűlő, út, utca*) az összes név közel egy harmadában fordul elő. PENAVIN összesen 35, az általa vizsgált területeken gyakori földrajzi köznevet sorol fel (pl. *hát, sor, kút, tó, szőlő*), amelyek között olyanok is vannak, amelyeket mi nem tekintünk földrajzi köznévként (pl. *iskola, piac, csárda, kocsmá* stb.) (1975a: 557).

A földrajzi objektumok jelölésére szolgáló nyelvi elemek között elsőként HARMATTA JÁNOS végzett statisztikai vizsgálatokat, amelyekkel a névadási ökonómia megléte vagy hiánya igazolható. HARMATTA JÁNOS négy terület (Magyaregregy, Makó, Rétköz és Zala megye) névanyagát hasonlította össze statisztikai szempontból (1982a: 21). A szerző megállapította, hogy a leggyakoribb földrajzi köznevek a következők: *völgy, erdő, ér, út, tó, sziget, rét, hegy, dűlő*. Az adatokat több szempontból is értékelve HARMATTA felhívja a figyelmet arra, hogy minél nagyobb a vizsgált területen a helynevek száma, annál kisebb a nevekben felhasznált földrajzi köznevek aránya. Ezzel összefüggésben következtet arra is, hogy egy köznevet annál gyakrabban használnak fel, minél nagyobb a vizsgált terület. A leggyakoribb földrajzi közneveket értékelve HARMATTA úgy látja, az előzőekhez képest fordított arányú azoknak a közneveknek az aránya, amelyeket mindössze egyetlen helynév alkotására használtak fel. Értelmezésében tehát ha a vizsgált területen egy köznevet sokszor használnak, akkor csak néhány olyan földrajzi köznevet találunk, amelyet viszont csak egyszer szerepeltetnek helynévben ily módon. HARMATTA hozzáteszi, hogy a helynevekben fajtajelölő szerepben gyakran használt földrajzi köznevek feltárása alapján a helynévrendszert érintő általános megállapítások levonására is lehetőségünk nyílik (1982a: 20-2). HARMATTA eredményei szerint a névadás ökonómiáján belül a földrajzi köznevek használata is gazdaságosnak bizonyul, vagyis INCZEFI megállapítását újabb nyelvi adatokkal támasztja alá.

HARMATTA a használat szempontját elsődlegesnek tekintve szinte minden lehetséges értékelési lehetőséget felvillant, amelyek a statisztikai adatokból leolvashatók. Sikerül

megtalálnia azokat a rendező és magyarázó elveket, amelyek áttekinthetővé teszik a jelenséget, jól hasznosítható mintát nyújtva ezáltal a további kutatások számára.

A Körös vidékének helyneveiről és földrajzi közneveiről is készültek az elmúlt néhány évben írások. BÍRÓ FERENC felmérése a földrajzi köznevek lehetőségeit vizsgálta körösladányi helynevek esetében. A gyűjtés lehetővé tette, hogy az elérhető legteljesebb adatállományra építve jusson érvényes adatokhoz. Eredményei szerint Körösladányban a leggyakoribb névalkotó lexéma a *tanya*, amely a nevek közel húsz százalékában van jelen. Ezt követi a *dűlő* jóval kisebb aránnyal (7%), majd az *utca* (4%). A leggyakoribb helynévalkotó közzavak között szerepel még a *ház*, *út*, *ér*, *zug*, *gát*, *puszta* valamint a *kert* és a *major*. BÍRÓ eredményei szerint megfigyelhető, hogy a tíz leggyakoribb helynévalkotó közzzó szerepel a nevek közel ötödében (2002a: 43).

A nyelvészetben belül sajátos kutatási területet jelent a történeti forrásanyagok elemzése, amely a magyar névtan számára is élő és feldolgozandó probléma. BOGNÁR ANDRÁS Pesty Frigyes jászkunsági gyűjtése alapján statisztikát állított össze a Jászság földrajzi közneveiből (1982a). A múlt századi jászkunsági helynevekben leggyakrabban alaptagnak a *halom* bizonyult, bár a szót a vizsgált területen nem az országosan ismert jelentésben használják. A leírás tanúsága szerint a következő földrajzi köznevek fordultak még elő Pesty jászkunsági gyűjtésében ötvennél többször: *dűlő*, *puszta*, *ér*, *szállás*, *tó*, *sziget*. BOGNÁR munkájából átfogó képet kaphatunk a Jászság múlt századi földrajziköznév-anyagáról. Hasznos és tanulságos lenne ennek a vizsgálatnak az eredményeit párhuzamba állítani más megyék anyagával, valamint összevetni a mai névanyaggal. Ez a kisebb léptékű vizsgálat is rámutat arra, hogy a földrajziköznév-rendszert külön is vizsgálnunk kell a mai és a történeti anyagok bevonásával.

A kisebb, szorosabb közösségek földrajziköznév-rendszerén végzett alapos felmérések nagymértékben hozzájárulnak a földrajzi köznévrendszer árnyalatainak megismeréséhez. A hasonló kutatások azért lennének igen fontosak, mert a földrajzi objektumok jelölésére alkalmas nyelvi eszközök használata megoszlik az ország különböző vidékei között.

6. A helyesírás tulajdonképpen nem nyelvi kérdés, hanem a nyelvre támaszkodó gyakorlati alkalmazás, ám valamelyest tükrözi is a nyelvet, sőt, esetleg befolyásolhatja is. Mindezek indokolják a kérdéskör ide vonását.

A magyar nyelvben a földrajzi nevek helyesírása nem egyszerű, a kérdés régóta foglalkoztatja nemcsak a nyelvészeket, hanem a földrajztudomány szakembereit is: ez utóbbiak közül elsősorban a gazdaságföldrajz és a térképészet szakembereit érinti közelről a nevek írása. Az élőnyelvi gyűjtések nyomán készülő helynévgyűjtemények összeállítása során a kutatókat nehéz feladat elé állította egy-egy név írása. Az egyik fő gondot az egymáshoz lazán kapcsolódó elemekből alakult nevek lejegyzése okozta, pl. *Béka-hegyi-gödör*, *Hideg-kúti-fa* stb. A mindennapi nyelvhasználatban is gyakran fordulnak elő földrajzi nevek és bennük földrajzi köznevek, melyek helyesírása problémát jelenthetnek a hétköznapi írásgyakorlatban, de akár a postai címzésben is.

Érthető tehát, hogy nyelvész szakemberek már az 1950-es években megpróbálták egységesíteni e szócsoport írásának szabályait. A földrajzi nevek írására különös gondot fordít az 1954-es Akadémiai Helyesírási Szabályzat (AkH.) több tucatnyi szabálypontja. Ennek az elvi szabályaira támaszkodik és a magyar földrajzi nevek írásmódjának egységesítése végett jelent meg 1965-ben az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal mellett működő Földrajzinév-bizottság összefoglaló, teljességre törekvő szabályzata: A Földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai (FÖNMÍSz.), FÁBIÁN PÁL, FÖLDI ERVIN és IFJ. HÖNYI EDE munkájaként. A kötet összefoglalja azokat az elvi kérdéseket, melyeket a gyakorlati alkalmazásban követni kíván, így meghatározza a földrajzi név, magyar név, földrajzi megjelölés, földrajzi köznév stb. terminusokat. A nevekkal együtt kezeli a tulajdonneveket (*Nemzeti Múzeum*; *Gellért fürdő*) és az általános fogalmat jelölő közneveket (*hegy*, *dombvidék*; *iskola*, *megállóhely* stb.). “Földrajzi neveink helyesírásához” című munkájában SEBESTYÉN ÁRPÁD (1971a: 159–172) kiemeli, hogy az utóbbi, köznévi csoport ide vonására semmi szükség nincsen. Ezek a szavak “önmagukban semmiféle egyedi objektumot sem «jelölnek meg», egyszerűen lokális körülmények leírására alkalmas közszók” (i. m. 164). Nem tartja egyértelműnek azt sem, miért kell bizonyos földrajzi közneveket kötőjellel kapcsolni az előtaghoz (pl. *csatorna*, *kert*, *kapu*), míg másokat attól különíteni (pl. *kaptató*, *sor*, *szer*), illetve milyen kritériumok alapján lehet bizonyos utótagokat kétféleképpen is írni (pl. *derék*, *szoros*, *töltés*). Az ilyesfajta megkülönböztetések hétköznapi nyelvhasználó számára szinte lehetetlenné teszik a helynevek pontos leírását.

A magyar helyesírás szabályai-nak 11. kiadása is oldalakon keresztül tárgyalja a földrajzi nevek kérdését. A földrajzi köznevet kötőjellel kapcsoljuk a közszoói (*Arany-patak*) és a

tulajdonnévi előtaghoz (*Duna-part*) egyaránt. Ha a kételemű, kötőjellel összefűzött névhez egy újabb közszói előtag kerül, a tagokat kötőjellel kapcsoljuk össze. Ilyen módon, úgynevezett hátraképzéssel lesz az Arany-patak névből *Rohonci-Arany-patak*. A név azonban előreképzéssel is bővíthet. Ez azt jelenti, hogy a kételemű név egy utána tett földrajzi köznévvvel bővíthet, és lesz a *Holt-Tisza* névből *Holt-Tisza-berek*. A korábbi helyesírást bizonyos fókig egyszerűsítették, csak a közterületek nevében kisbetűs az utótag - *kert, köz, park, sor, dűlő* stb.

Az 1984-es helyesírási szabályzat módosításaihoz igazodik a FÖNMÍSz-t felváltó “A földrajzi nevek helyesírása” (FÁBIÁN PÁL – FÖLDI ERVIN – HÖNYI EDE, Bp., 1998.) című munka, amely igyekezett a terminológia fogalmakat is tisztázni. Ezt írja a földrajzi köznevekről: “A több elemből (tagból) álló földrajzi neveknek és megjelöléseknek utolsó eleme gyakran egy földrajzi fogalmat jelölő főnév, úgynevezett földrajzi köznév.” (16). Ez lehet egyszerű (*patak, árok, ér* stb.) és összetett szó is (*holtág, szőlőhegy, lóúszató* stb.), írásban néhány meghatározott névtípus kivételével kötőjellel kapcsoljuk az előtaghoz. A kötőjeles írás alól kivétel a közterületek (utca, fasor, tér, út stb.) írása, melyeket külön írunk az előtte levő részekről. A kötetben a földrajzi köznevek terjedelmes listáját (1573 szó) is közreadják. A földrajzi köznév mellett a jelentésére utaló fogalomcsoport száma áll. A szerzők nyolc jelentéscsoportra osztják a földrajzi közneveket: víz; domborzat; terület, táj; növény; talaj; tengerfenék-domborzat; földtani képződmény; parttagoltság. A listán olyan közszavak is szerepelnek mint *amsós, csireszállás, zatytó, visnye*. A jegyzék tartalmazza az alakváltozatokat is (pl. *bereg ~ pereg*). A jelentéscsoportokra azért szükséges utalni, mert számos szó (pl. a földtani képződmények nevei) ismeretlen a köznyelvben, ám a széleskörű felhasználás érdekében felvételük a kötetbe mindenképpen indokolt.

A helynevek helyesírása kapcsán jelentésüket is figyelembe kell venni, mert bizonyos esetekben a kötőjeles és a különírt forma mást jelent. A *Duna-híd* kötőjellel írandó, mert a Dunán átívelő hidat jelöljük a birtokos szerkezettel, míg az *Erzsébet híd* külön írandó, hiszen nincs szerves kapcsolat a név és a megnevezett híd között. A más-más dolgot jelölő nevek írásmódja eltérően alakulhat: *Hűvös-völgy* forma a helyes, ha domborzati névként, és *Hűvösvölgy* formában egybeírandó a név, amennyiben városrésznévként használjuk. A helynevek írásának egyszerűsítésére – az ún. holisztikus szemlélet érvényesülése érdekében – legutóbb N. CSÁSZI ILDIKÓ tett javaslatokat (2002a: 108). N. CSÁSZI megtartaná az egybeírást

a többrészes ország-, település(rész)nevek és a tájnevek esetén, pl. *Oroszország, Középkert, Fertőzug*. Kötőjellel kapcsolná *A földrajzi nevek helyesírása* kötet listáján (i. m.75–96) szereplő földrajzi közneveket az alaptaghoz, pl. *Aggteleki-cseppkőbarlang, Felső-borostyános* – ezáltal eltűnnének a kétvariációs írású nevek. Az utcanévi utótagokkal kapcsolatban N. CSÁSZI nem nyilatkozik, feltehetően megtartaná a mai különírással formákat. A hátraképzéssel alakult nevekben csak a tulajdonnévi elemekben tartja indokoltnak a nagybetűs írást, pl. *Kis-Duna-csatorna*. Ha a név községi elemeket tartalmaz, akkor a kisbetűs írást javasolja: *Nagy-zsellér-tanya* (mai írásforma Nagy-Zsellér-tanya). A különírt földrajzi nevek utótaggal bővült alakjainál a mozgószabályt alkalmazná. Eszerint a közszevas névelemekből álló neveknél a mai *Rét aljai dűlő* helyett *Rétaljai-dűlő* forma lenne a helyes. Amennyiben a névben tulajdonnévi elem is van, akkor a mai különírt *Sajón túli legelő* írása kötőjeles, *Sajón-túli-legelő* formára változna.

Azt hiszem, az első három pontban javasolt módosítások valóban egyszerűsíthetnék az írásgyakorlatot, ám a negyedik pont nem jelent lényeges változást. Az ott szereplő nevek a helynévrendszer perifériális jelenségei, mai helyesírásuk megváltoztatása nem alapjaiban érinti a helynevek írását, N. CSÁSZI javaslatai sem egyszerűsítenék írásukat.

6. A földrajzi köznevek tipológiái

1. Minden tudományágban alapvető fontosságú a típusalkotás. A földrajzi köznevek feldolgozása nemcsak a rendszer belső összefüggéseinek megértéséhez járul hozzá, hanem a helynevek tipologizálásának is elengedhetetlen feltétele. A névtípusok megállapítása azért rendkívül fontos, mert valamely terület névadásának jellemzését csak e típusok segítségével végezhetjük el. A földrajzi köznevek tipológiájának szemantikai alapon kell állnia.

A korábbiakban utaltam már arra, hogy az egyes szerzők eltérően definiálják a földrajzi köznevet. Ez a fajta különbözőség természetszerűleg jelentős hatással van a rendszerezésre is. A továbbiakban a földrajzi köznevekkel foglalkozó magyar munkák közül azokat emelem ki, amelyek a csoporthoz tartozó köznevek rendszerezésével foglalkoznak. Természetesen nem térhetek ki minden olyan leíró elemzésre, amely egy-egy település helyneveinek összességével foglalkozik, s így tárgyuk természetéből adódóan földrajzi közneveket is tárgyalnak.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy a nyelvterület különböző vidékein más-más jelenséget neveznek *érnek*, *pataknak* vagy éppen *folyónak*. Ez nemcsak a földrajzi környezeten múlik, hanem szoros összefüggést mutat a nyelv szemantikai struktúrájával is. Egyrészt ugyanolyan típusú folyót megnevezhetnek más-más földrajzi köznevekkel, másrészt ugyanaz a földrajzi köznév egészen eltérő jelentésekben is használatos lehet.

A továbbiakban a földrajzi köznevek rendszerezésére tett eddigi kísérleteket tekintem át, majd egy általam leginkább lehetségesnek tartott földrajziköznév-csoportosítást mutatok be.

2. A téma első kutatói gyűjtésüket adják közre, ám az összeállt anyagok elrendezése tulajdonképpen egyfajta csoportosítást is magába foglal. STRÖMPL GÁBOR (1929a: 113-128) a vízrajzi szókincset csoportosítja szemantikai alapon (*víz* általában; források, kutak nevei; ásványvizek; folyók; folyóágak és -részek; állóvizek, tavak, mocsarak nevei, apró vízállások; vízpartok; szigetek; mélyedések; vízi eredetű talajok; halászhelyek; halastavak; vízi növényzet; állatvilág). STRÖMPL hidrológiai szakember lévén, nem a nyelvi szempontokat helyezte előtérbe: az állóvizeket és a halastavakat külön csoportba sorolja, a nevekben előforduló, de szerinte kevésbé ismert állat- és növénynevezéseket külön is bemutatja,

például a *gyékény* elnevezéseit: *baka, bakacs, botikó, kotorca, páklya* (uo. 126-7). STRÖMPL tanulmánya, a fentiekből adódóan nyelvészeti tekintetben kétes értékű.

MAÁ CZ ENDRE a helyneveink kialakulását vizsgálja. Megállapítja, hogy helyneveink legnagyobb része személynévekből ered, továbbá “azokból a szavakból alakul, melyek a talaj és a föld minőségét, a vidék jellegét és a térszíni viszonyokat meghatározzák” (1953a: 10). Mivel a szándéka szerint a teljes nyelvterülettel foglalkozik, Maá cz nem tünteti fel sem az adatok forrását, sem előfordulási helyüket. A térképíróknak akar segíteni azáltal, hogy a számtalan “földrajzi fogalomnév útvesztőjében” eligazodjanak, s ezért a szavakat négy szemantikai csoportba rendezi:

- kiemelkedő térszíni formák elnevezései (nagyobb hegytömegek, nagy méretű talajkiemelkedés, hegyek teteje, hegyoldal fekvése szerint, lejtősödő stb.)

- bemélyedő térszíni formák (szűk völgy, kerek alakú kisebb mélyedés, árkok és gödrök oldalai és felső szélei stb.)

- síkság térszíni formái

- vízrajzi fogalmak (folyóvizek nevei, folyó kezdete, eredete, állóvizek, tavak, mocsarak neve; nagy kanyarulatok közé eső félsziget, halászhelyek stb.)

Természetesnek, sőt követendőnek tarthatjuk, ha egy helynévgyűjtő az általa gyűjtött névanyagot nem csak adattár formájában jelenteti meg, hanem saját maga elemzi is azt. Ennek az az előnye is megvan, hogy jól ismeri a területét, és számíthat mind a hely-, mind a névismeretére. A további rendszerezések tulajdonképpen a helynevek rendszertani elemzésére készültek, ám elsősorban a földrajzi köznevek alapján azonosítható kategóriák szerint. Ez azt jelenti, hogy bizonyos értelemben a földrajzi köznevek szemantikai csoportjai is egyúttal.

KÁZMÉR MIKLÓS egy meghatározott terület névanyagát elemezte, de már nála megjelent az általános névelemzési modell kialakításának igénye is. KÁZMÉR arra törekedett, hogy nagy mennyiségű adatot is tudjon elméleti háttérével analizálni. A következőképpen csoportosította a földrajzi közneveket (1949a: 301):

- településnevek (*falu, major, puszta*)

- településrész-nevek (*szeg, utca, vég*)

- közlekedést szolgáló tájrészek nevei (*allé, csapás, rámpa*)

- vízrajzi köznév (*áztató, csatorna, ér, patak, iszap, láp*)

-térszíinforma-nevek (*domb, hát, gödör, oldal*)

-gazdálkodástörténeti nevek (pl. *mező, pást, irtvány, tábla, rét*)

-növényzeti gyűjtőnevek (pl. *erdő, fiatalos*)

KÁZMÉR rendszerében különböző szempontok keverednek. A vízrajzi köznevek csoportjába szemantikailag eltérő elemek kerültek. Az *árok* általában utak mellett épített, mesterséges vízelvezető mélyedés, a *patak* természetes úton létrejött, többnyire gyors folyású víz, a *láp* viszont mocsaras hely. Gazdálkodástörténeti név lehet a *puszta* és a *major* is, nem csak az *irtvány* és a *mező*. Keverednek a leíró jellegű és a keletkezéstörténeti kategóriák: az egyik csoport funkció szerint van elkülönítve (pl. közlekedésre szolgáló), a másik kialakulása szerint (pl. gazdálkodástörténeti nevek), a vízrajzi és a térszíinformanevek viszont szemantikai alapon válnak külön. Számos földrajzi köznév több csoportba is besorolható lenne. A *borsós* 'borsóval bevetett terület' a táj jellemző növényzete alapján a 'növényzetre utaló nevek' csoportba kerül, míg gazdálkodástörténetileg másik csoportban volna a helye. A *gesztenyés, szilvás* valóban a növénytakaróra utal, de kialakulhatott köznévi jelentése is, ti. *szilvás* 'szilvával benőtt terület'. A *darvas* 'darvak kedvelt szállásterülete' köznév viszont egyik csoportba sem sorolható be. Ilyen vegyes kategóriák nem teszik lehetővé nagy mennyiségű névadat rendszerezését és területenkénti összevetését.

Egy másik ilyen jellegű munka egyike INCZEFI GÉZA tollából született, aki Makó környékének a helyneveit rendezi szemantikai csoportokba. Makó környékén a leggyakoribb földrajzi köznevek szemantikai csoportjai – a velük megalkotott nevek száma alapján – a következők: vízrajz (*ér, sziget*), felszín (*halom, hát*), tulajdonságfogalmak (*nagy, kis*), építmények (*tanya, csárda*), szőlőművelés (*hegy*), helyzetviszonyítás (*belső, külső*), település (*város, falu*), állattartás (*legelő, igás*), mezőgazdaság (*kaszáló*), alakmeghatározás (*hajlás*), egyéb (*szent, erdő*) (1970a: 38). Ez igen heterogén szempontrendszer. Az egyik csoportba melléknevek is bekerülnek, holott a szerző földrajzi köznevekről beszél. Számos földrajzi köznév több csoportba is beillik, például a *hegy* köznév a szőlőművelés csoporton kívül a mezőgazdaság, sőt a felszín megnevezései közé is besorolható.

KÁZMÉR módszerét követte JUHÁSZ DEZSŐ, aki Nagykörű helyneveit alapelemekre és megkülönböztető elemekre bontotta (1976a). Az alapelemek – tulajdonképpen a földrajzi köznevek – rendszerét az alábbiak szerint tekintette át: térszíinformanevek; vízrajzi nevek; gazdálkodástörténeti és birtoklástörténeti nevek (*dűlő, gye*p 'füves terület'); növényzeti

gyűjtőnevek (*avatang* 'folyómenti ártéri erdő', *erdő*); műtárgynevek, létesítménynevek; településnevek, falurésznevek, közlekedést szolgáló tájrészek nevei; képzettársítással keletkezett alapelemek (*Kutyanyak, Pattancs*); személynevekből alakult alapelemek; zéró fokú alapelemek.

JUHÁSZ rendszerében – a választott terület nagysága és ebből adódóan a névanyag viszonylag kis mennyisége miatt – adódnak a nagyobb, átfogóbb jellegű csoportok. A *Makkos, Harcsás* és más *-s* képzős neveket JUHÁSZ – Kázmérral egyetértve – (vö. 1957a: 6) kettős funkciójú szavaknak tartja, és átmeneti kategóriának tekinti a helynév és a földrajzi köznevek között (i. m. 57).

Az fentiekhez képest nem szolgált elméleti újdonsággal HAJDÚ MIHÁLY, aki egy alföldi település legfontosabb helynévfajtái között az alábbiakat említi (1973a): települések (falvak, tanyák), domborzati képződmények; vizek, vizenyős és vízparti helyek; határrésznevek; dűlők; legelők; belterületrészek; emberi építmények nevei.

PENAVIN OLGA Baranya és Észak-Bácska földrajzinév-anyagát elemezve a földrajzi közneveket az alábbiak szerint csoportosította (1975a: 542-3):

- a) térszíni formát jelölő köznevek, pl. *domb, gödör, öntés*
- b) a tájban élő állatok, növények neve, pl. *bagoly, bárány; fűzfa, nyárfa*
- c) az ember tájalakító tevékenységére vonatkozó szavak, pl. *árok, csatorna, halastó, zsilip, út*
- d) tájban élő ember foglalkozására utaló szavak
 - földművelés, állattenyésztés, pl. *akol, itató, kenderáztató, libafarm, ól*
 - ipar, kereskedelem, pl. *patika, fatelep, téglagyár, pékség*
 - másféle mesterség, elfoglaltság, pl. *tiszt, katona, csendőr*
- e) az ember rendezett életére vonatkozó szavak pl. *parókia, temető, községháza, kereszt, német, szerb*
- f) a lakosság régi életét idéző szavak pl. *koplaló, kúria, kastély, dézsma*
- g) régi eseményekre utaló szavak pl. *csonthalom, ezüsthalom, testsziget*
- h) tréfás nevek [?] pl. *Haterem, Kutyaszorító, Nesziúr [így!]*

PENAVIN a helynevekben előforduló szavakat tekintette át, melyek között szép számmal földrajzi köznevek is vannak. Úgy vélem, a növények és állatok neve semmiképp nem tekinthető földrajzi köznévnak, még ha kétségtávol meg is jelennek helynevek névrészeiként.

Hasonlóképpen nem földrajzi köznév a foglalkozásnév (*csendőr, betyár*) sem. A földrajzi köznevek perifériáján helyezkednek el az intézménynevek (*óvoda, stadion, könyvtár* stb.), amelyeket a kutatók sem egységesen ítélnek meg; magam nem sorolom őket a földrajzi köznevek közé.

KÁLNÁSI ÁRPÁD saját szatmári gyűjtéseit dolgozza fel; rendszere leginkább és KÁZMÉR elképzelésével mutat rokonságot. KÁLNÁSI a névtípusokat, azaz a neveket magukat vizsgálja, majd az ily módon kialakított három nagy csoporton belül alcsoportokat jelöl ki. A szatmári helynévtípusok vizsgálatakor az előforduló alapelemeket – szemantikai alapon – az alábbiak szerint rendszerezte (1996a: 121):

I. Természeti névi alapelemek

- térszíni (*hegy, oldal, domb, part, sziget, szugoly, fenék, halom*)
- talajminőségre utaló (*homok, fövény, sivatag*)
- növényzetre utaló (*erdő, berek, füzes*)
- állatvilágra utaló (*gólyás, rókás*)

II. Műveltségi névi alapelemek

- földművelés (*szér, puszta, kert, rét, kaszáló, mező, sor, föld*)
- növénytermesztési (*szőlő, almás, szilvás*)
- gazdálkodás- és birtoklástörténeti (*tábla, telek*)
- pásztorkodásra, állattartásra utaló (*legelő, páskom, tilalmas*)

III. Belterületi nevek

- utcanév jellegű alapelemek (*köz, vég, tér*)
- nem utcanév jellegű alapelemek (*udvar, park, vásártér*)

A vízneveket a történeti rétegek megállapításán túl két külön csoportra osztotta. Az egyikbe a természetes eredetű vizek tartoznak (pl. *ér, tó, patak, víz, halvány*), a másikba a mesterségesen létrehozottak (pl. *vájás, föcsatorna, árok*). A tanyaneveket (*telep, major, tag, szállás, tanyaközpont*) a mesterséges, pontosabban műveltségi névi alapelemek közé sorolja. A létesítménynevek heterogén, a szakirodalomban is kevésbé vizsgált csoportját tíz alcsoportba osztja: közlekedési (*út, allé*); vízrajzi (*gát, híd, zsilip*); állattartási (*karám, akol*); kutak (*gulyakút*); termelő létesítmények (*vízimalom, gőzmalom*); szolgáltató (*csárda, sportpálya*); őrházszerű építmények (*állomás, erdőőrlak*); lakóépületek (*ház, kastély*); temetkező helyek (*temető, cinterem*); egyéb (*kereszt, kapu, szobor*).

KÁLNÁSI kategóriarendszere rendkívül részletes, ami előnye és hátránya is egyben. Talán szerencsésebb lett volna a vízneveket még kisebb kategóriákra osztani, hisz az *ér* köznyelvi és egyben legismertebb jelentésében természetes, kis vizű, lassú folyóvizet jelöl, míg a *tó* természetes vagy mesterséges állóvizet. Úgy vélem azonban, hogy a vízparti helyek nevei, mint *part*, *szugoly*, illetve a folyórészek nevei (pl. *fenék*, *sziget*) is inkább közelebb állnak a vízrajzi nevekhez, mint a határrésznevekhez. Indokoltnak tekinthetjük, hogy a tanyaneveket külön csoportba veszi, hiszen speciális névtípust képvisel. A *darvas* földrajzi köznévi – amely KÁZMÉRNÁL be nem sorolható – KÁLNÁSI rendszerében a természeti névi alapelemek, állatvilág alcsoportba kerülne. A kocsmák, csárdák neveit leginkább szolgáltató létesítménynek tekinthetjük, bár ezek kívül esnek a földrajzi köznevek csoportján.

Amint a fentiekben láttuk, Kálnási egy összefüggő, nagy terület (Szatmár) névanyagát rendszerezte. Tanulságosak lehetnek témánk szempontjából azok az írások is, amelyek kisebb, falunyi terület anyagát dolgozzák fel. FEKETE PÉTER egy Tisza menti település, Tiszaszőlős neveit jelentésük alapján osztotta a következő kilenc fogalomcsoportokba (1991b, 1993a): vízrajzi köznévi, domborzati köznévi, tájat jelölő, *út*, *utca* jelentésű köznévi, növényzeti köznévi, emberi létesítményt jelölő köznévi, viszonylagos nagyságra, elhelyezkedésre utaló köznévi, településre utaló köznévi, talajminőségre utaló köznévi.

FEKETE PÉTER kategóriái nagyrészt megtalálhatók a korábbi rendszerezésekben is, újdonságnak számít az *út* és *utca* jelentésű köznevek kiemelése. A viszonylagos nagyságra utaló közneveken 'valaminek a részét megnevező' közszókat ért szerző, pl. *alj* 'vmely terület legalsó része'. Ezek egy része azonban nem minden esetben földrajzi köznévi (pl. bel).

3. HEFTY GYULA ANDOR (1911a: 49–58) közel háromszáz térszíni forma-nevet rendez táblázatba, s jelöli, mely területen (pl. Dunántúlon, Tiszántúlon, Székelyföldön, Királyhágón túl) fordul elő helynevekben vagy az élő nyelvben. Rendszerének legnagyobb érdeme, hogy ezáltal hozzávetőleges képet kapunk a szavak földrajzi elterjedéséről is. Röviden, nem a rendszerezés szándékával áttekinti a hegytömegek, kisebb-nagyobb talaj-kiemelkedések, völgyek, sík vidékek és a sziklák lehetséges elnevezéseit is.

4. A történeti szempontot TÓTH LÁSZLÓ (1999a: 181) is figyelembe vette tipológiája összeállításakor. TÓTH kiindulópontul azt vizsgálta, hogy él-e még a szó jelentése a közösség tudatában (értelmezhetőség), valamint használják-e a helyneveken kívül is (köznévi pozíció). Mindezek alapján TÓTH LÁSZLÓ a következő öt csoportot különíti el:

a, helynevekben még él, de értelmük elhomályosult (*elve* 'valamin túl fekvő rész' helynevekben: *Völgyelve*)

b, helynevekben még él, értelmük világos, köznévként nem használatosak (*havas* 'magas hegy, amely a havat sokáig megtartja' csak a Székelyföldön él *Bátorhavas* stb. formában)

c, régi helynevekben is kimutatható, ma is használatos (*gát, hegy*)

d, csak mai helynevekben élnek (*betonút, gyakorlókert*)

e, alkalmi alkotások (*halomvidék, hordalékkúp, olajvezeték*)

Mint minden csoportosítással, ezzel is lehet vitatkozni. Ilyennek tartom az értelem alapján történő elhatárolást: nem könnyű eldönteni, valamely szónak világos-e a jelentése a mai beszélők körében. Az alkalmi alkotások sem feltétlenül hapaxok, inkább a szaktudományos munkákban (földrajztudomány, barlangászat stb.) használatosak.

Számos olyan tanulmány is született a témában, mely nem egy konkrét terület neveit rendszerezve jut el egyfajta tipológiához, hanem a szerző a típusalkotás szándékával alkot rendszert. Ezek között említhetünk olyanokat, melyek a földrajzi köznevek egy-két (néhány) tulajdonsága alapján rendszereznek, míg más szerzők többféle szempont együttes érvényesítését helyezik előtérbe.

Sajátos szemantikai alapú közelítést használ, és a térbeli viszonyok kifejezése alapján BALOGH LAJOS (1997a: 38) így osztályozza a közneveket:

a) nulla dimenziós földrajzi köznevek (térképi ábrázolása pontszerű, térbeli kiterjedése elhanyagolható): *kút* (*Bánom-hegyi-kút*), *rév* 'komp kikötőhelye', *kereszt* (*Tóth Pál-kereszt, Tóthék keresztje*), emlékmű, szobrok, oszlopok, különleges fák neve (*Negyvennyolcas-emlék, Kolera-oszlop*)

b) egy dimenziós (térképen vonallal jelölt) földrajzi köznevek: *átjáró* 'töltésen átvezető út', *csatorna, patak, kanális, híd, szoros* 'szűk utca', *fasor* stb.

c) két dimenziós földrajzi köznevek (területet jelölő földrajzi nevekben): *tó, ugar, sziget, gyümölcsös, füzes, berek, alvég, cseresznyéskert, temető, tér* stb.

d) három dimenziós földrajzi köznevek (síkból kiemelkedő domborzati viszonyok): *halom, hegy, szőlőhegy, víz 'tó', gödör, völgy, malom, csárda* stb.

Úgy vélem azonban, ez a fajta logikai rend nem visz közelebb a földrajzi köznevek belső összefüggéseinek vizsgálatához. Talán szerencsésebb lett volna a nyelvi szempontok előtérbe helyezése, hisz a földrajzi köznevek a magyar szókincs szerves részét képezik, s mint ilyenre az általános vizsgálati szempontok (alaktan, jelentés, történeti rétegződés) kiterjeszthetők és kiterjesztendők.

HOFFMANN ISTVÁN (1993a: 36) 1993-ban tette közzé a helynévfajták osztályozásának egy modelljét, mely nagy mennyiségű névadat áttekintésére is alkalmas. E rendszerben nem keverednek egymással szerkezeti és névélettani szempontok. A helyfajtákat hét nagy csoportra osztotta, s ezeken belül több-kevesebb alcsoportot különített el. Tekintsük át röviden ezt a rendszert is!

1. víznevek (folyóvizek, állóvizek, álló- és folyóvizek részeinek nevei; források, kutak nevei)
2. vízparti helyek (vízpartok, félszigetek; szigetek; mocsarak, lápok)
3. domborzati nevek (hegyek; völgyek; ezek részeinek nevei; sík felszínű területek nevei, egyenetlen felszínű területek nevei)
4. tájnevek
5. határnevek (szántóföldek; kertek; gyümölcsösök, szőlők; rétek, legelők; erdők nevei)
6. lakott területek nevei (közigazgatási egységek, helységnevek, településrész-nevek; utcanevek, tanyanevek)
7. építménynevek (lakóháznevek; középületek nevei; kocsmák, csárdák, gazdasági célú építmények; állomásnevek; utak, vasútvonalak; hídnevek; kisebb építmények: keresztek, kemencék stb. nevei; bányák; határvonalak nevei)

Az egyes kategóriákat természetesen pontosan definiálni kell ahhoz, hogy a nyelvterület különböző részeiről származó adatokat egymással összehasonlíthassuk. A helyneveken belül a vízrajzi nevek csoportja önmagában is rendkívül összetett. Sokszor nehéz eldönteni egy-egy elnevezésről, hogy a vízrajzi nevek kategóriájába tartozik-e, és ha igen, ezen belül milyen alcsoportba sorolható. Olykor még a folyó- és állóvizek elkülönítése sem egyszerű, hiszen vannak kis időszakos erek, melyek csak az évnek egy kisebb részében szállítanak vizet, a hosszabb szárazság idején pedig csak állóvizek (INCZEFI 1970a: 77).

JUHÁSZ DEZSŐ A magyar tájnévadás című monográfiájában tekinti át ilyen módon egyetlen névcsoport jellemzőit, s pontosan meghatározza vizsgálati tárgyát. HOFFMANN munkájában azonban nem a földrajzi köznevek csoportosítása a cél, hanem a névfajták osztályozása. A földrajzi köznevekre vonatkozó megszorító definíció értelmében a hatodik és a hetedik csoport jelentős része kívül kerül a földrajzi köznevek kategóriáján. Nem tekintem földrajzi köznévként a közigazgatási egységek köznévi elnevezéseit, az építményneveknek egy részét stb.

Legutóbb BÍRÓ FERENC végzett nyelvi-tipológiai vizsgálatokat Körösladány helynevei alapján. A helyfajták rendszerezéséhez a gyakorlati névanyagot bemutatók közül HAJDÚ és KÁLNÁSI, az elméletiek közül HOFFMANN rendszerét vette figyelembe (vö. 2002a: 115-129). BÍRÓ összevon néhányat az alcsoportok közül, mert azokra Körösladány anyagában nem talál példákat. Ebből adódóan BÍRÓ a füves helyek között tárgyalja a rétek és legelők neveit, mert a faluban nem különböztették meg a két típusú helyet (i. m. 123). BÍRÓ földrajziköznév-értelmezéséből következik, hogy részletesen kategorizálja az építményneveket, amelyek közül mi nem mindegyiket soroljuk a földrajzi köznevek közé.

5. A földrajzi köznevek szókinszben elfoglalt helyére figyel MARKÓ IMRE LEHEL (Somogy megye földrajzi közneveinek értelmezése. In: Somogy megye földrajzi nevei. Szerk. PAPP LÁSZLÓ és VÉGH JÓZSEF 1974. 35). Eszerint primer és szekunder réteget különít el a közösségben használatos aktív földrajziköznév-szókinszen belül. Az előbbibe a tájhoz, földfelszínhez kötődő köznevek tartoznak (pl. *árok, dűlő, út, utca*), az utóbbiba a nyelvközösség tudatába kívülről bekerült szavak (pl. *tenger, dzsungel*). Úgy vélem, a földrajzi köznevek vizsgálatakor kizárólag a primer szókinszet kell figyelembe vennünk. Ez alól akkor tehetünk kivételt, ha a szekunder rétegbe tartozó szó jelentésváltozáson megy át, pl. *dzsungel* 'bozótos terület'.

A regionális kötöttség figyelembe vételét ajánlja HEGEDŰS ATTILA (1999a: 160), de az egyes jelentéseket ő sem hagyja figyelmen kívül. Ennek alapján az első csoportba tartoznak azok a nagy területen elterjedt földrajzi köznevek, melyek regionális kötöttsége nulla, azaz nagy területen terjedtek el. Ezek a következők lehetnek:

–emberi testrészt jelölő szavak: *homlok, fő ~ fej*

–különböző korok művelési, földhasználati szokásaival összefüggő szavak, pl. *irtás*, *nyilasok*

–domborzati és vízrajzi főnevek pl. *folyó*, *domb*, *völgy*

A második csoportba a csak kisebb, de jól körülhatárolható helyen jelenlevő földrajzi közneveket sorolta:

–egy régióban földrajzi köznévként használatos tájszavak, pl. a *gyűr* ’mocsaras területen kiemelkedő domb’, amely az északnyugati régió jellegzetes szava

–hangtani, alaktani, lexikai szinten variábilis földrajzi köznevek, pl. *bérc* ~ *börc* ’domb’. A *bérc* a magyar nyelvterület nagy részén elterjedt, míg a *börc* csak a Dunántúlon ismeretes.

–az adott táj földrajzi viszonyaira utaló földrajzi köznevek, pl. *áj* ’keskeny völgy, hegynyílás’ (Székelyföld)

Ez a csoportosítás valószínűleg akkor használható jól, ha egy kisebb terület anyagában levő regionalitást keressük. A rendszer kevésbé alkalmas azonban több ezres nagyságú névmennyiség kezelésére. Ehhez túlságosan elnagyoltnak és általánosnak tűnnek a csoportok, a *domborzati* és a *vízrajzi főnevek* külön-külön is sokféle jelentésű közszót foglalnak magukba, ezeken lehetett volna még finomítani.

A földrajzi nevek helyesírása gyakorlati kérdésként veti fel azt, mit is tekintünk földrajzi köznévknek. Ez azért lényeges, mert adott esetben egyértelműen megszabja a névforma leírását. A *földrajzi nevek helyesírása* (1998a) című munka azzal a céllal készült, hogy segítsen a helynevek leírásában. A könnyebb használhatóság érdekében a szerkesztők összeállítottak egy listát azokról a köznevekből, melyeket kötőjellel kell kapcsolnunk az előtaghoz.

Az egyes szavakhoz – a munka céljából adódóan – nem tartozik részletes leíró értelmezés. A köznevek mellett található számok azonban jelzik, hogy mely fogalomcsoport(ok)ba tartozik a közszó, így – látenszen ugyan – de mégiscsak egyfajta tipológiát is közreadnak:

1, víz (*ágy*, *árapasztó*)

2, domborzat (*bánya*, *barlang*, *erdőhát*, *fal*, *ebhát*)

3, terület, táj (*érpárt*, *fás*, *falurét*, *határ*)

4, növény (*gyeplegelő*, *haraszt*, *konkoly*, *kőrís*)

5, talaj (*peremvidék*)

6, tengerfenék-domborzat (*fenékcatorna*, *rögvidék*, *sáncárok*, *zátony*)

7, földtani képződmény (*bazaltoszlop, lemez, ősmasszívum*)

8, parttagoltság (*ffjord, sziget, szigetorr*)

Számos földrajzi köznév több csoportba is beleillik, pl. az *árok*, mely lehet domborzati és tengerfenék-domborzati köznév is, ezt a mellettük álló számok egyértelműen jelzik. Első pillantásra furcsának tarthatjuk, hogy a listában olyan alig ismert közszavak is szereplenek, mint az *ősmasszívum* és a *rögvidék*. Ezek közzétételére azért van szükség, hogy a térképi névírásban is használhassák a jegyzéket. KÁLNÁSI ÁRPÁD a víznevek között a műveltségi víznévi réteget is vizsgálta, összehasonlítva a közösségi és a hivatalos, valamint a természetes és a mesterséges névadás jellemzőit. Megállapította, hogy a hivatalos neveket főként a vízgazdálkodási szervek használják, ezért használatuk korlátozottnak tekinthető. Jelentős eltérést fedezett fel a hivatalos és a közösségi víznevek szerkezetében is: a bonyolult szerkesztésmód elsősorban a csatornák hivatalos nevében jelentkezik (KÁLNÁSI 1984a: 85).

A földrajzi nevek helyesírása mintegy negyven szóból álló csoportba külön összegyűjti az utcaneveket, melyeket különírnak az előttük álló tagtól, pl. Kodály *körönd*, Szilágyi Erzsébet *fasor*, Egyetem *sugárút*, Bocskai *dűlő*.

Az egyes földrajzi közneveket ábécérendben adják közre, és a szóbokrokat is közölnék. Népes családja van például az *erdő*nek (*csereerdő, faluerdő, közerdő, szilerdő, városerdő* stb.).

6. Az előzőekben arra a kérdésre próbáltam választ adni, hogy melyek azok a szempontok, amelyek a földrajzi köznevek csoportosításában szerepet kaptak. A következőkben azt igyekszem bemutatni, hogyan lehet a csoportokat úgy kialakítani, hogy azonos szempontok alapján nagy mennyiségű adat feldolgozására is alkalmasak legyenek. Az itteni tárgyaláshoz felhasználtam a DAVID BLAIR ausztráliai földrajzi köznevek rendszerezésére használt szempontjait is (2002a). A vizsgálatkor mintegy keresztszpontként utalok az egyes köznév-fajták viselkedésére, az esetleges problémákra is.

Kiindulópontként olyan szemantikai elemeket keresek, melyek segítségével az egyes helyfajták jellemezhetővé válnak. Ehhez a bináris párok mutatkoztak legalkalmasabbnak. Úgy tűnik, 10-14 szemantikai komponens elegendő ahhoz, hogy jellemezni tudjuk földrajzi

közneveinket. A szemantikai jellemzők a munka során folyamatosan alakultak ki, miközben az egyes közneveket kellett elkülöníteni egymástól. Ennélfogva bizonyos mértékig önkényesek, bár igyekszem definiálni is őket.

1. természetes eredetű + - mesterséges (pl. építmény)

Természetes eredetű az a hely, amely emberi beavatkozástól függetlenül jött létre, pl. *patak, tó, folyó*. A mesterséges objektumokat emberi tevékenység hozta létre, pl. *öntözőcsatorna, akol, tanya*.

2. kiemelkedés + - bemélyedés

A hely kiemelkedik a környezetéből, pl. *hegy*.

3. nulla-, egy-, két- vagy háromdimenziós

Az egyes dimenziókat Balogh Lajos (i.m.) megállapításai szerint értelmezem.

4. külterület + - belterület

A külterületi hely a település magjától távolabb helyezkedik el, itt elsősorban legelők, kaszálók, rétek találhatók.

5. független + - csoportos

A hely egyedül áll, nem része egy nagyobb képződménynek, pl. *tanya*.

6. állandó + - időszakos

Az állandó helyek nincsenek kitéve változásoknak vagy helyváltatásnak.

7. nyílt + - zárt

A nyílt helyet csak egy oldalról határolja egy másik hely, például *katlan* 'csak az egyik végén nyitott völgy'

8. széles + - keskeny

A hely jellemző tulajdonság a szélessége.

9. magas + - alacsony

A hely magasságával jól leírható.

10. vízzel kapcsolatos + - szárazulat

A helyre jellemző a víz, tkp. víz van mederben vagy a gödörben.

11. állata jellemző + -

A helyre jellemző az ott lakó állatok nagy száma.

12. növényzete jellemző + -

A helyet jól jellemzi az ott található növényzet.

13. közlekedésre szolgál + -

A hely funkciója a közlekedés biztosítása.

14. felszíne sík +- egyenetlen

A hely felszíne nem mutat lényeges változást, nincsenek rajta jelentős bemélyedések vagy kiemelkedések.

A bemutatott szemantikai jellemzők alapján a földrajzi közneveken belül a következő szemantikai csoportok látszanak kijelölhetőnek:

1. **víznevek**

folyóvizek, állóvizek, álló- és folyóvizek részei, kutak, források

2. **vízparti helyek**

vízpart, árterület, gát, töltés; félsziget, víztörő, földnyelv sziget, szirt, zátony, mocsár, láp, nádas

3. **domborzati köznevek**

hegy, domb, halom, völgy, gödör, hegy és völgy részei (emelkedő, lejtő stb.), sík, egyenes területek, egyenetlen felszínű, gödrös, hullámos területek

4. **határnevek**

szántóföld, kert, gyümölcsös, szőlő, rét, kaszáló, legelő, erdő, liget, bokros hely

5. **lakott területek**

településrész-nevek, tanyák

6. **közlekedésre szolgáló helyek**

utak, dűlőutak, csapások, ösvények, erdei nyiladékok

7. **építmények nevei**

híd; külterületi, állattartással kapcsolatos gazdasági célú építmények; agyagvételi helyek; dögterek; külterületi szérűskertek, tároló helyek

Két vagy több hasonló hely között a szemantikai összetevők mindig jeleznek eltérést. A *folyó* és a *patak* egyaránt vízzel kapcsolatos, természetes eredetű, állandó alakulatok. A *folyó* azonban a széles elemmel is jellemezhető, ami azonban a *patakra* nem jellemző.

Problémát jelenthet a természetes és mesterséges vizet is jelölő földrajzi köznevek osztályozása. A gyakran előforduló *kút* és a *forrás* jelentésének elkülönítését nem lehet mindig megtenni. Általánosságban elmondható, hogy a *kút* olyan víznyerő hely, ahol a forrás fölé vagy mellé a víz elfogyasztására vagy állatok itatására alkalmassá tevő szerkezetet helyeztek el, a *forrás* pedig földből természetes úton, folyamatosan vagy időszakosan felszínre törő víz. HÁRI GYULA említi, hogy a *kút* a nyelvterület több részén, így a Móri járásban is forrást és mesterséges víznyerő helyet egyaránt jelölhet (2002a: 53). Arra pedig többen is felhívták a figyelmet, hogy a történeti adatokban különösen nehéz a *kút* adatainak jelentés szerinti elkülönítése. Koronként is változhat, hogy egy adott víznyerő helyet kútnak vagy forrásnak tekintenek (a különféle kúttípusokra NépLex. *kút* a).

VÖRÖS OTTÓ a vasi vízrajzi köznevek vizsgálata során elkülönítette azokat, amelyek mesterséges vízrajzi helyek megnevezésében vesznek részt. Vörös a következőket említi: *csatorna, folyató, határárok, kanális* (ez szabályozott természetes folyóvíz is lehet), *malomárok, mosótó, öntözőcsatorna, sánc, tóka, vízárók, vízbarázda, halastó, bodon(kút), baromitató*. A felsorolt közszavak egy része természetes objektumok megnevezésére is szolgálhat: *árok, itató, kenderáztató, mosó, forráskút, kút*. A szerző a vízrajzi köznevek közé sorolja a vízzel kapcsolatos építményeket jelölő közneveket is: *árapasztó, bürü, dobogó, gát, gyaloghíd, gyalogbürü, híd, öntözőgát, ösztörü, sánc, zuhogó, zuhanó, zsilip*. A hídneveket – mint a fentiekben láttuk – mások is beveszik a vízrajzi nevek közé (pl. Kálnási 1996. 184). Elismerve, hogy a hidak szinte mindig víz fölötti hidat jelölnek, a közlekedést szolgáló építmények között szerepeltetem őket.

A vizet határoló szárazulatok (pl. árok, part, zátony) a vízmedrek környékén fekvő, ahhoz képest többé-kevésbé kiemelkedő szárazföldet jelölik. Ezek természetes vagy mesterséges módon egyaránt kialakulhattak, közös vonásuk a vízzel való állandó érintkezés.

A vízzel határolt szárazulatok (pl. sziget) annyiban különböznek az előzőektől, hogy a környezetből kiemelkedő, kisebb-nagyobb szárazulatokat víz veszi körül. Létrejöttükben feltehetően a víz volt a meghatározó, ami növelte vagy éppen csökkentette a szárazföld területét (vö. Bíró könyv 62). Ezek leginkább abban térnek el az előzőcsoport közneveitől, hogy függetlenek, nem kapcsolódnak más objektumokhoz.

A háromdimenziós térbeli kiterjedést mutató objektumok elnevezései alkotják a domborzati közneveket: ide tartoznak az enyhe földfelszíni kiemelkedések mellett a

homorulatok is (vö. Balogh Lajos 1997: 38). A domborzati köznevek között tartom számon továbbá a lényeges vertikális különbségeket nem mutató, egyenes, sík felszín megnevezéseit is. A domborzati köznevek alcsoportjaként az egyenetlen felszínű, gödrös, hullámos területek elnevezése szerepel.

A külterületi határ folyamatos művelésével a földrajzi köznevek jelentős, ám igen heterogén csoportja alakult ki. A határnevek közé Hoffmann a művelésbe vett területek elnevezéseit sorolja, akár növénytermesztéssel (kert, szőlő, gyümölcsös), akár állattartással (rét, legelő) vannak kapcsolatban, bár a területek művelésének intenzitása különböző lehet (1993a: 39). A határnevek között tartom számon a terület jellegzetes állatára utaló közszavak is, például *rókás, kányás, kecskés, kígyós* stb.

Ebbe a csoportba kerülnek az erdőnevek is, amelyek rendszerint a terület jellegzetes fáját vagy növényét is megnevezik (pl. akácos, tölgyes, bükkerdő).

Az útnevek a következőképp írhatók le: mesterséges eredetű, kétdimenziós, közlekedésre szolgáló kétdimenziós helyek. A köznevek között azonban különbség lehet a tekintetben, hogy belterületen vagy külterületen található az út. A másik lényeges eltérés az út szélességében jelentkezik: a fontosabb utak általában szélesebbek is, míg a kevésbé fontosak, amelyeket ritkábban vagy kevesebben használnak, általában keskenyebbek. Az állatok terelésére szolgáló utakat tovább jellemzi jellegzetes állata (pl. marhacsapás). Az útnevek egységes szemlélete miatt itt érdemes tárgyalni mindenféle, ember által használt vagy emberi tevékenység során keletkezett út nevét. A legelőre hajtott állatok csapásai közel állnak a határnevekhez, de magát az útvonalat jelölő neveket célszerű itt tárgyalni. Az utcaneveket HAJDÚ MIHÁLY (1975a: 5-14) felfogásának megfelelően tágan értelmezem, sokféle földrajzi köznevet sorolok ide.

A településrész-nevek általában utcacsoportok összefoglaló elnevezései (INCZEFI 1970a: 138), és fontos szeletét adják a földrajziköznév-állománynak, bár ezzel a területtel viszonylag kevés tanulmány foglalkozik. A településrésznevek (*alszeg, felszeg, középszeg* stb.) hozzátartoznak a magyar nyelv földrajziköznév-állományához

A magyar névtanban kevesen kutatták az agyagvételi helyek és a bányák elnevezéseit. PESTI JÁNOS egy előadásában hívta fel a kérdésre a figyelmet (*Vasbánya, Fazék-gödör* stb., vö. 1976a: 151–5.).

7. A földrajzi köznevek szemantikai vizsgálata

1. A szókészlet csoportosítása régi és máig is megoldatlan kérdése a nyelvtudománynak. A nyelvtani leírás rendszere már az ókorban is kialakult, a szókincs csoportosítására az ábécébe szedésen és a fogalomkörös csoportosításon túl azonban jobbat nem tudtak kigondolni.

Saussure szerint “egy nyelv valamennyi kifejezőeszköze egy szerves egységet alkot, egy rendszert, amelynek minden tagját meghatározza a többi tagokhoz való viszonya, s az egészben elfoglalt helye. A nyelv elemzése nem egyéb, mint egy rendszernek a tagolása, s a nyelvi leírás e tagoltság viszonyainak megállapítása” (idézi: BODROGLIGETI 1972a: 72). A szókészlet rendszerére a megoldást a jelentés síkján kezdték keresni, mert feltételezték, hogy a nyelv tartalmi oldala a jelentések összessége (HANGAY 1999a: 446). A problémára a feleletet a két világháború közötti mezőelméletek próbálták megadni.

A nyelvben a szavak nem izoláltan jelennek meg, hanem együttesen, struktúrákat alkotva. A szavak és a hozzájuk tartozó jelentések kapcsolatban állnak egymással és befolyásolhatják is egymást. A jeleknek és a jelentéseknek ilyen típusú összefüggését jelentésmezőnek nevezik. JOST TRIER az 1930-as években dolgozta ki a mezőelméletet, melynek alapja az a felismerés, miszerint a rokon fogalmak körébe tartozó megnevezések mezőt fednek le (SZENDE 1966a: 13). JOST TRIER úgy véli, hogy “a nyelvi mező a szókészletnek nem elszigetelt egysége: a fogalom- és szómezők egyaránt magasabb rendű mezőkké formálódnak mindaddig, míg felölelik az egész szókészletet. ... Az alacsonyabb rendű mezők magasabb rendű mezőkké állnak össze, míg a magasabb rendű mezők alacsonyabb rendű mezőkre bomlanak” (idézi: BODROGLIGETI 1972a: 79). A teljes rendszerezés azonban nem sikerült, csak néhány mező, a rokonságnevek, testrészs- és színelnevezések leírása történt meg. Kétségtelenné vált azonban, hogy minden szó bizonyos függőségben van a többitől, és ez megszabja a használatát is.

Az önálló fogalomkörök (*conceptual area*) – így a földrajzi köznevek – úgy vannak rendezve, hogy a lexémák teljes együttese lefedje az egész fogalomkört. A mezőösszefüggések tehát felölelik az adott szó fogalmi szféráját, a fölérendelt (hiperonima), a mellérendelt (kohiponima) és az alárendelt (hiponima) fogalmi kapcsolatokat. A szavak mezőösszefüggésein értjük továbbá az adott szó fogalmi jegyeit, az adott szóval helyi, időbeli,

oksági, rész-egész stb. kapcsolatban levő fogalmakat kifejező szavakat és az adott szó – közös fogalmi jegyek alapján való – hasonlósági kapcsolatait (KÁROLY 1970a: 336).

Az egyes nyelvekre jellemző mezőtagolásuk mikéntje. Ezért egyes 20. századi kutatók abból kiindulva, hogy minden nyelv sajátos belső tagoltsága annyira behatárolja a világ látását használói számára, azt szűrték le, hogy minden nép “be van zárva” a saját nyelvébe. Az egyes szavak meglétéből vagy hiányából azonban semmiképp nem szabad az egyes nyelvek fejlettségi szintjére nézve következtetéseket levonunk (HANGAY 1999a: 448–9).

A szókészletnek ez a kétdimenziós mezőtagoltsága azonban a szókészlet dinamikus jellege miatt semmiképpen nem merev és zárt. Nyilvánvaló, hogy a szókészlet tagolt rendszer, amelyben a szavak mozaikok módjára illeszkednek egymáshoz (HANGAY 1999a: 449).

2. A mezőösszefüggésekre kitűnő példákat találhatunk a földrajzi köznevek körében is. A fejezet további részében – mintegy keresztirányú szempontként – utalok a megfelelő alaktani kategóriákra, valamint nyelvföldrajzi jellemzőkre is.

Első példánkban a *disznóföld* ’disznólegelő’ határnévből indulunk ki, melynek fogalmi szférája három részből áll.

A mellérendelt fogalmakra *disznólegelő*, *disznójárás*, *disznónyomás*, *disznópáskum* és a *disznószög* összetett földrajzi közneveket említhetjük, hiszen mindegyik disznólegelőt jelöl. A disznók legelőterületét az állatcsoport nevével is jelölhetik: *csürhejárás* ’csürhelegelő’.

A főlérendelt fogalom a *legelő* földrajzi köznév, amelynek az egyes állatfajonként számos alárendelt fogalma van. Az alapszóhoz kapcsolódó asszociáció fontos része a különböző legelők megnevezésére szolgáló kifejezések vizsgálata: a bárányok a *báránygyepen*, a birkák a *birkalegелőn* illetve a *birkagyepen*, *birkaszálláson* legelnek. A borjaké a *borjújárás* és a *borjúlegelő*; a csikóké a *csikógyep*, *csikójárás*, *csikólegelő* stb. Minden állatnak és állatcsoportnak megvan a saját legelőterülete.

A *disznóföld* földrajzi köznév alárendelt fogalmainak is van kifejezése. Az állatok pihennek is a legelőn, e terület megnevezése lehet *disznóállás*, *disznódelelő*, *disznódomb* vagy *disznókoplaló* is. Az állatok éjszaki tartózkodási helyéül általában deszkából épített, karámokkal ellátott, rendszerint fedett disznóól szolgál, amelyet nevezhetnek *disznóhodálynak*, *disznószállásnak* vagy *akolnak*, *csürheakolnak* is.

A disznókat a legelőre a *disznóaszónak*, *disznócsapásnak* vagy *csürhejárásnak* nevezett úton hajtják.

A *disznóföld* hasonlósági viszonyaiba azok a szavak tartoznak, melyek közös fogalmi jegyekkel rendelkeznek. Az említett állatfaj fürdetésére szolgál a *disznóúsztató*, eladására a *disznópiac*, tenyésztésére a *disznófarm*. Neszmélyen a vaddisznókilövő helyet *disznófektetőnek* hívják.

A vizsgált *disznóföld* határnév fogalmi jegyei a következők: nagy kiterjedésű, összefüggő, füves, zöld terület, ahol disznókat legeltetnek.

A vizsgálatunkba vont *disznóföld* szóval helyi, időbeli stb. kapcsolatban levő szavak érintkezési kapcsolatot alkotnak. Esetünkben ezek a következő igék és névszók lehetnek: *eszik, iszik, lefekszik; zöld fű, napos; kondás* stb.

A *föld* utótag más szavakhoz is kapcsolódik. A terület jellemző növényét nevezi meg az N + N szerkezetű *borsóföld, lencseföld, lucernaföld, pityókaföld* stb. határnév. A földhöz való hozzájutást jelöli a *csereföld, az árendásföld* és a *nyílföld* összetétel. A terület viszonyított helyzetére utal az *oldalföld, a feljebb föld* és a *belföld* összetett földrajzi köznév. A terület tulajdonosát nevezi meg az összetétel előtagja a *kántorföld, a papföld* és a *parasztföld* esetében. A terület minőségére az ADJ + N felépítésű *rosszföld, soványföld, bitangföld, meddőföld* valamint a *vadföld* összetételek utalnak. A terület funkcióját az *erdőföld* és a *szántóföld* határnév előtagja nevezi meg. A földterület jellemző állatára a *bikaföld, ökörföld* és a *gulyaföld* összetétel előtagja utal. A *hidegföld* összetétel előtagja a terület mikroklímájára tesz utalást.

A jelentésmező és a hozzá kapcsolódó asszociációs lehetőségeinek ágai a végtelenbe nyúlnak, hiszen a földrajzi köznevek között számtalan kapcsolódási pont lehetséges.

3. A denotációjuk alapján **alá-fölérendeltségi viszonyban** álló szavak közül a fölérendelt egy általános kategória megnevezője, míg az alárendelt ebbe beletartozó kis(ebb) csoport jelölője. A *gyümölcs* átfogó kategória egyik lehetséges megvalósulása az *alma* szó, mert az *alma* konkrét gyümölcsöt nevez meg.

Hasonló példákat a földrajzi köznevek köréből is idézhetünk. A köznyelvi *erdő* határnév a 'fáknak (vadon) együtt élő és a köztük levő más növényekkel egységes tenyészetet alkotó tömege' jelentésben országszerte ismert. Siklós vidékéről van adatunk az *ormán* és Gyulafirátóról a *pagony* 'erdő' jelentésű közszóra. Az 'erdő' általános fogalomnak számos konkrét, a különböző korú és fajtájú erdőket megnevező megvalósulása van, azaz

megnevezési differenciáltság jellemzi. Az *erdő* köznév eredetileg képzett szó, ám ezt a mai nyelvtudat már nem érzékeli. A képzés elhomályosulását mutatja az is, hogy a szó továbbképzett *erdőség* formában is él 'erdő' jelentésben.

Metonimikusan a fafajta önállóan is jelenthet 'valamilyen fákból álló erdőt'-t: *akác, bükk, cser, éger, dió, fa, fűz, fűzfa, magyal, tomporcser*. Ezeknek a képzett alakjai szintén 'az alapszóban megnevezett fafajtákból álló erdő' jelentésűek: *akácos, bükkös, cseres, diós, égeres, fás, fűzfás, füzes*. A *tomporcser* növénynév *-Vs* képzős változatára nincsen adatunk. A földrajzi köznevek szótárában számos olyan *-Vs* képzős, 'az alapszóban megnevezett fával benőtt erdő' jelentésű erdőnév található, amelynek növénynévi alapszava (metonimikusan) erdőnévként nem használatos. Ilyenek a *fenyős ~ fenyves, barackos, berekfás, birsalmás, búros, cseresznyés, csereciherés, eperfás, epres, gesztenyés, gyertyános, gyümölcsös, hársas, hársfás, jávorfás, jegenyés, juharos, juharfás, koszosalmás, vadalmás, kőrises, körtés, körtefás, lúcos, makkos, meggyes, mogyorós, nyárfás, nyíres, szedres, szederfás, szilas, szilfás, szilvás, tölgyfás*. Azt, hogy milyen fa nő egy területen, gyűjtőnévképzővel is kifejezhetjük: *égerség* 'égerfákból álló erdő'.

Hasonló ('valamilyen fával benőtt terület') szemantikai tartalom összetételekben is kifejeződhet, ebben az esetben az utótag leggyakrabban az *erdő* köznév, de szerepelhet a *cserjés* és a *sor* földrajzi köznév is. Nem földrajzi köznév is szerepelhet utótagként (*jövedék, bojt*). Az előtag minden esetben a terület jellegzetes fáját nevezi meg: *ágánfaerdő, akácerdő, bokorerdő, búrerdő, bükkerdő, csepleszerdő, lúcerdő, nyárfaerdő, tölgyerdő, fenyőbojt, nyárfasor, bükkcserjés, juharsor, fenyőjövedék, fasor*. Lexikalizálódott jelentésű a *szálerdő* 1. 'gondozott erdő, amelyben 15-20 éves fák vannak', 2. 'magról nőtt erdő'.

Az összetett erdőnevek körében előtag és az utótag között többféle szemantikai viszony jelenik meg. Az előtag az utótagban megnevezett hely, az erdő funkciójára utal a *parkerdő* és a *sétaerdő* esetében, ti. 'pihenésre, illetve sétálásra való erdő'. Az *-Ó* képzős előtagok rendszerint azt a cselekvést nevezik meg, amit az utótag használatos, ennek megfelelően a *pihenőerdő* összetétel jelentése 'pihenésre szolgáló erdő'.

Az *erdő* részeit jelöletlen birtokos jelzős összetételekkel fejezhetjük ki: *erdőalj* 'az erdő alsó, rendszerint település felé eső része', *erdőrész, erdőszél, erdőkaréj* 'erdőszél', *erdőzug* 'az erdő kis, félreeső része, sarka'.

Az erdő korára utal az *öreg* és az *ős* melléknévi előtag. Az *öregerdő* és az *őserdő* egyaránt régi telepítésű erdő. Az *ófüzes* az utóbbi előtag régi telepítésű fűzfaerdőt, az *ősbörökás* borókaerdőt nevez meg. Az *avas*, a *csonka* és a *csonkás* 'öregerdő, csonka koronájú tölgyfás erdőrész', egyszerű illetve képzett szavak egyaránt idős, beteg fákból álló erdő megjelölései. VÖRÖS OTTÓ egyik dolgozatában említi, hogy a Nyugat-Dunántúlon a *tőfás* ~ *tölös* ~ *tölles* ~ *szálas* egyaránt a nem túl fiatal, érett tölgyerdő általános neve (1997a: 119).

Fiatal erdő jelölésére szolgálhat a *cilha*, *eresztvény*, *gyengés*, *haraszt*, *csalit*, *csaritos*, *csebere*, *csihar*, *husáng*, *pagony*, *saggyás* és az *ültetés*. A Nyugat-Dunántúlon a fiatal erdőket *fiatalos*nak mondják, ám a fiatal tölgyerdő neve *csepeles*. A *-s* képző melléknevekből is hozhat létre földrajzi köznevet, mint például a dunántúli *fiatalos* 'olyan erdő vagy erdőrész, ahol egészen fiatalok még a fák', *gyengés* 'friss hajtású erdő'.

Az erdő alakját megjelölhetjük egyszerű és összetett köznévvel egyaránt: *kerek* és *kerekerdő*. Az erdő (nem abszolút értelemben vett) méretét elsősorban összetételekkel fejezhetjük ki: *kiserdő* és ellentéte a *nagyerdő*.

A 'sűrű erdő' szemantikai tartalom kifejezésére több szó is használatos: a székelyföldi *bakony*, valamint a gyimesi *bözsön* egyszerű földrajzi köznév. A 'sűrű erdő' szemantikai tartalom összetett földrajzi köznévben fejeződik ki dunántúli *barlangerdő* alakban. Hasonló jelentésű még a képzett *rengetős* (Ploskucén) földrajzi köznév is.

A sűrű erdővel ellentétes szemantikai tartalom, a 'ritka növéssű erdő' jelenik meg a *gyéres* és a *gyérítés* képzős földrajzi köznevekben

Az *erdő*höz képest további alárendelt fogalomnak, a 'fiatal, sűrű erdő' alcsoportnak a jelölésére szolgálhat a kiskunsági *serevény* alapszó, az országosan ismert *surján* alapszó, valamint a – feltehetőleg képzett – szegedi *surjános* (ÉrtSz., Garbolc: ÚMTsz.) is. Továbbá 'fiatal, sűrű erdő' jelentésű a *cseplyes*, a *zselic*, a *sűrű* és a *csutaj* is.

Igen gyakori jelenség, amikor egy erdőt feltörnek, azaz kiirtanak. A folyamat eredményeképpen létrejött földet egyszerű, képzett és összetett szóval egyaránt megnevezhetik: *irtásföld*, *pörkölés*, *puszta*, *mláda*, *parlag* ~ *parlagerdő*, *pojána*, *párket*. Az *aszal*, az *irt* és a *vág* igéből többféle képzővel alkotható a cselekvés eredményét jelentő, 'kivágott erdőrész' jelentésű földrajzi köznév: *aszalás* ~ *aszaló*; *irtás* ~ *irtvány*; *vágat* ~ *vágott* ~ *vágás*. Az *erdőföld* eredetileg erdő volt, majd feltörték és újabban szántóföldként hasznosítják. Az *-s* képzős *ritkás* szintén 'ritkított erdőrész; irtás' jelentésű földrajzi köznév.

Nem termékeny főnévképzés eredménye a *tisztás* '(erdőben) olyan kisebb füves térség, ahol nincs fa', a *nyesedék* 'az erdő alja' és a *tilalmas* 'olyan terület, ahol nem volt szabad legeltetni (erdő, legelő, vízállás)', valamint a *tisztítás* 'az erdő kitisztított része' földrajzi köznév sem.

A továbbiakban egy vízrajzi köznéven, a *kút* példáján mutatom be a lehetséges alá- és fölérendeltségi kapcsolatokat. A *kút* 'ásott és körülépített víznyerő hely' jelentésben a nyelvterület minden pontján ismeretes.

Az állatok és az állatsoportok itatására használt kutak elnevezése igen színes képet mutat, szinte minden faj számára külön kutat tartottak. Az előtag rendszerint a kutat használó állat vagy állatsoport neve: *baromkút, bikakút, birkakút, borjúkút, csikókút, csirakút csordakút, csürhekút, göbölykút, gulyakút, gulyáskút, juhkút, kondakút, koskút, méneskút, tehénkút*. Az előtag megnevezheti az állatokat őrző személyt is: *juhászkút, kanászkút*. Néhány jelentéstömörítő összetételt is találunk az állatok itatására szolgáló kutak megnevezése között: *bányakút, sírkút, gödörkút, delelőkút*.

A kutakat bedőlés ellen rendszerint kibélelték. A *bodonkút ~ bödönkút ~ dőbönkút* 'egyetlen vastag, rendszerint odvas fa törzséből kivájt, hordó alakú gyűrűvel bélelt kút, esetleg forrás, mélyebb gödör' (ÚMTSz.). A szó a magyar nyelvterület jelentős részén ismert, az ÚMTSz. és a felhasznált többi forrás is erre utal. A *bodonkút ~ bödönkút ~ dőbönkút* másik jelentése 'forrás', az adatok elsősorban a Dunántúlról származnak. A kutat különböző anyagokkal bélelhetik ki, erre az összetétel előtagja, rendszerint anyagnév utal: *kőkút, földkút, deszkakút, fakút, sövénykút, boronakút, rováskút* 'fával bélelt kút'. A *köveskút* képzős melléknévi előtagja szintén az utótag béléséhez használt anyagot nevezi meg. A *gyalogkutat* földdel bélelték ki, a *kőpűkút* 'egyetlen vastag, rendsz. odvas fa törzséből kivájt, hordó alakú gyűrűvel bélelt kút', az *orsókutat* azonban semmivel nem védték az omlás ellen.

A kút valamilyen jellegzetes tulajdonságát többféle melléknév is jellemezheti. A *jókút* valamilyen szempontból hasznos kút, a *büdöskút* vize bűdös, a *hidegkúté* hideg. A *kiskút* a környék kisebb, a *nagykút* nagyobb méretű, esetleg jelentősebb vagy régebbi mesterséges víznyerő helye. Az *ókút* és az *öregkút* a környék legrégebbi kútja.

A *falukút*, a *közkút* és a *községkút* alaki felépítése hasonló (N + N összetételek), jelentésük is megjósolható: a *falukút* a falu, a *közkút* a köz, a közösség, a *községkút* a község lakosai számára tekintet nélkül használható kút elnevezése.

A *pusztakút* és a *lápukút* összetételek előtagja egyaránt a kút utótag helyét jelöli, ti. a pusztában illetve a lápos területen található víznyerő hely. A *kútvölgy* összetételnek azonban az utótagja jelöli az előtag helyét, azaz a kút a völgyben található.

Az *Ó* képzős előtag megnevezi az utótag funkcióját az *itatókút* és az *ivókút* estében. Az előbbi az állatok itatására, míg az utóbbi ivásra használható kút.

A *kút* megnevezési rendszerében sajátos helyet foglalnak a következő jelentéstömörítő összetételek. A *csodakút* valamilyen szempontból csodás kút, a *gyógykút*nak a vize gyógyhatású, a *szentkút* olyan kút, ahol valamilyen csoda történt. A *döggút* valójában nem kút, hanem állatok elföldelésére használt hely. A *tűzkút* tűzoltáskor használandó kút. A *tekerőkút* valójában kerek kút. A *kútér* az ásott kút vízádó ere, a *kútforrás* pedig a kút forrása, azaz mindkettő birtokos jelzős összetétel.

A kutak jellegzetes fajtája a gémeskút. A *gémeskút* megnevezésére a nyelvterületen számos köznév használható: *gémeskút*, *ágaskút*, *csigaskút*, *kankalékoskút*, *ostoroskút*, *sudaraskút*, *komponáskút*. A *horgaskút*ból horoggal húzták fel a vizet.

4. A jelentések és a jelölők közötti kapcsolat többféle lehet. Mint a nyelvekben általában, így a magyar köznyelvben sem az egyjelentésű szóból van a legtöbb. Ez teljesen természetes is, mivel ezek a kategóriák a nyelv lényegét fejezik ki: “a kifejezénivaló végtelen, a nyelvi eszköz meg véges, a beszélő egyén és a beszélő társadalom úgy gazdálkodik a nyelvi eszközökkel, hogy aránylag kevés jellel minél több kifejezhető legyen. Ezért a poliszémia és a homonímia a nyelvnek természetes velejárója” (KÁROLY 1970a: 218). Az egyjelentésű földrajzi köznév – amelyben egy jelölőhöz egyetlen jelentés kapcsolódik – ritka, az efféle szavak többsége csak nyelvjárásokban ismert tájszó: *megyán* ’berek’, *dernye* ’ásott árok, csatorna’, *dévány* ’mocsár v. folyó mellett levő, iszappal telt mély gödör’ stb. A földrajziköznév-szótárban számos efféle egyjelentésű szót találunk, hiszen a szótár anyaga számos tájszótárból merít, amelyekben szinte kizárólag tájszavak, azaz a köznyelvben ismeretlen, általában egyjelentésű szavak vannak. Székely tájszó az *állóvány* ’tó, állóvíz’, *huporcs* ’dombocska’ vagy a *szécs* ’havasi tisztás’ (Sándorné) is. Bukovinai tájszó a *liváda*

'gyümölcsöskert' és a *mláda* 'irtás', moldvai az *iszláz* 'legelő', vajdasági tájszóra példaként idézhető a *bunár* 'gémeskút'. Az egyjelentésű földrajzi köznév lehet továbbá hosszabb összetett szó, amely egy tartalom pontos megnevezése: *borjúdelelőpart* 'növendékmarhák legelője', *halastóállás* 'tószerű állóvíz, amelyet haltenyésztés céljából kisebb folyó elrekesztésével mesterségesen alakítanak ki'. Az összetétel elemeit világosan felismerjük a *főcsatorna* és a *domboldal* szavakban, sőt a példák jelentése sem lehet kétséges: a *főcsatorna* a 'csatornák vizét gyűjtő, azoknál szélesebb, mélyebb vízelvezető árok', míg a *domboldal* a dombnak az oldala. Azok a földrajzi köznevek, melyek hangalakjához egyetlen – többnyire speciális – jelentés fűződik, egyjelentésűek. Vagyis minél strukturáltabb alaktani szempontból egy szó, annál kevésbé valószínű, hogy sokjelentésű legyen, ami természetes is, hiszen a nyelvhasználat éppen azért alkotta meg őket, hogy pontosan jelöljenek meg egy-egy megnevezendő jeltárgyat. A *kert* földrajzi köznév többjelentésű, jelentései a következők: gyümölcsöskert; liget, park; kisebb-nagyobb körülkerített termőföld; juhok léckerítéssel körülvett szálláshelye, akol; természetes vagy mesterséges módon körülzárt legelő. Azonban a *kert* számos képzett illetve összetett származéka közül csak néhány kétjelentésű köznevet találunk: *vadkert* ~ *vadaskert* 1. 'vadászható állatok számára elkerített erdőrészt' 2. 'a vadak védelmére bekerített terület'. A *kert* földrajzi köznév származékai nagyrészt egyjelentésűek, például *almáskert* 'olyan kert, ahol főleg almafák nőnek', *angolkert* 'angol típusú kert', *csikókert* 'csikók által használt (legelő)terület', *kertmög* 'a kert hátsó része'.

A többjelentésű szavak második és további jelentései az elsődleges jelentésből fejlődtek az új dolgok, az egyre bonyolultabb jelenségek, viszonyok és fogalmak kifejezésére. A magyar földrajzi köznevek többségének több jelentése van, azaz egy jelölőhöz több jelentés kapcsolódik úgy, hogy e jelentések összefüggnek egymással, a mai magyar beszélő számára egyik jelentés a másiktól levezethető, megmagyarázható.

Az Értelmező szótár egész szóanyagának fele (49,6%) többjelentésű szó (HANGAY 1999a: 437). Szófaji szempontból a főnév a leginkább oligoszén, azaz kevés jelentésű szófaj: átlagos jelentésszáma 1,63. Az ÉrtSz. legtöbb jelentésű főneve a *játék*, amelynek 22 jelentését sorolja fel a szótár.

4.1. Az egyetlen jelentésű szavakból az emberi nyelvek törvényszerűsége folytán létfontosságú, hogy létrejöjjenek két és több jelentésű szavak. A **poliszémia** azt jelenti, hogy egy hangalakhoz több jelentés társul, melyek között valamiféle szerves kapcsolat van, a jelentések tehát összefüggnek egymással. A poliszémia jelensége, az az eset, amikor az egy jelölőhöz járuló jelentések száma növekszik, igen termékeny módja új földrajzi köznevek kialakulásának. Ezáltal új jelentésű, egyszerű, egyszavas kifejezések jönnek létre.

A poliszémiát általában a homonimával szokták szembeállítani, amely esetben a jelentések között nincs genetikai kapcsolat, véletlenül esik egybe a két alak. Poliszémia esetén a többféle jelentés közül az egyik az eredeti, a többi pedig később alakult ki. Felmerül azonban a kérdés, hogy meddig poliszémia a poliszémia, a jelentések mikor szakadnak el egymástól a hétköznapi tudatban, hiszen nem az átlagos nyelvtudat feladata megállapítani, mikor beszélünk homonimiáról és mikor poliszémiáról.

A szótári homonímia kialakulásának a természetes nyelvekben két fő útja van: az összetartó és a széttartó jelentésfejlődés. Az összetartó (konvergens) alakfejlődés esetében az azonos alakú és különböző jelentésű szavak egykor alakilag is különbözőek voltak, ám közöttük a nyelv történeti mozgása során elmosódott az alaki különbség. Az így létrejött szavak – a szakirodalom nagy része szerint – a valódi homonimák. Ebbe a típusba tartozott például a 'tölgyfa' és a 'tőgy' jelentésű *tölgy* szó, ami ma a *tölgy* és a *tőgy* formában él.

A divergens jelentésfejlődéssel létrejött homonimákra az a jellemző, hogy egy poliszém szó eredetileg jól láthatóan összetartozó jelentései a nyelv történeti mozgása során egyre inkább eltávolodnak, majd elszakadnak egymástól. Az e típusba tartozó elemeket nevezzük álhomonimáknak. A poliszém szó egyes jelentéseinek eredeti jelentése az idő haladtával egyre kevésbé világos, a poliszémiák a szinkroniában homonimákká értékelődhetnek át (vö. HORVÁTH KATALIN 1999a: 93).

BÁRCZI GÉZA "A szótári homonímia kérdéséhez" című dolgozatában, melyet 1958-ban, az Értelmező szótár munkálatai közben fölmerülő problémák kapcsán írt, szót emel a többjelentésű szavak "homonimákba hasogatása, a maximális homonimophilia betegségébe" esők ellen. Ez az eljárás szerinte "gyakorlati szempontból éppoly katasztrofális volna, mint amennyire helytelen elméleti szemszögből, hiszen teljesen fölöslegesen, minden haszon nélkül duzzasztaná meg igen jelentékenyen a szótár terjedelmét." Lényegesnek tartja, hogy

“magában a szóban végbement jelentésváltozásokon alapuló jelentéselágazódást sohase tekintsük homonímia alapjának” (BÁRCZI 1958a: 50–1).

A 45 leggyakoribb szó bemutatása kapcsán PAPP FERENC elgondolkodtató megjegyzést tesz: míg “az egész szótárban hozzávetőlegesen minden harmincötödik elem homonima, a tőszókinsben minden hetedik-nyolcadik. E sokjelentésű szavak esetén viszont majdnem minden harmadiknak van még legalább egy homonimája a szótárban; e szavak tehát nem csupán a formaszavakat és az igéket, hanem, más szempontot vetve fel, homonimákat is rendkívüli töménységgel tartalmaznak. Tekintettel arra, hogy egyes homonimák nyilván a poliszémia határát súrolják, de meg különben is: a hallgató szempontjából alkalmasint nem tehető különbség poliszémia és a homonímia között, azt kell mondanunk: ezek a szavak sokjelentésűek ugyan, de a valóságban – még több jelentésük van, mint gondolnánk! Első pillanatra talán ez kissé mehökkentő: az ember valahogy azt várná, hogy a rendkívül sok jelentésű szavak legalább jól elhatárolják magukat alakjukra nézve a többi szótól. Mint látjuk, ez koránt sincs így” (1969a: 97).

Tehát PAPP FERENC is felveti a poliszémia és a homonímia elhatárolásának problémáját, amely valóban nagyban függhet a lexikográfus ítéletétől. Ez az oka, hogy a két fogalom efféle hagyományos koncepciójára az egzaktságra törekvő új szemantikai iskolák kritikusan tekintenek.

PETHŐ GERGELY úgy véli, a poliszémia és a homonímia fogalma nem állítható egymással szembe. PETHŐ a főnevek poliszémiájáról szóló tanulmányában (2003a: 81) a rendszeres poliszémia típusai között tárgyalja a ’növény’ → ’olyan terület, amely ilyen növényekkel van betelepítve’ változás esetét. A földrajzi köznevek körében számos – a korábbiakban a metonímia keretében bemutatott – jelenség tartozik ebbe a csoportba, mint pl. *lencse* ’olyan terület, amelyen lencsét termelnek’, *napraforgó* ’napraforgótábla’, *torma*, *szőlő* stb. A csoport minden olyan területre használhatónak tűnik, ahová a növényeket telepítették, bár a fák PETHŐ szerint talán kivételek (PETHŐ 2003a: 82). A dolgozatom alapját jelentő szótár részben igazolja PETHŐ intuícióját. A ’növény’ → ’olyan terület, amely ilyen növényekkel van betelepítve’ változásra említhetjük az *akác*, *bükk*, *cser*, *dió*, *éger*, *egres* ’égerfás terület’, *fa*, *fűz*, *fűzfa*, *magyal*, *tomporcser* esetét. A fanevek esetében PETHŐ szerint az *-Vs* képzős forma lenne a természetesebb (*akácos*, *bükkös*, *cseres*, *diós* stb.). *A dió végébe új szomszéd költözött.* mondat PETHŐ szerint *A diós végébe új szomszéd költözött.* formában lenne természetesebb.

PETHŐnek igaza lehet, mert a *dió* földrajzi köznévre ugyanis kizárólag a Hegyközből van adatunk, míg a képzett *diós* ~ *diófás*, valamint az összetett *dióskert* alakok a nyelvterület több részéről igazolhatók. Hasonlót tapasztalunk a többi példa kapcsán is.

További rendszeres poliszémia eredménye a 'növény' → 'olyan terület, ahol sok ilyen növény áll egymás mellett' változás is: *bosztán* 'dinnye' → 'dinnyeföld', *fű*, *nád* 'nádat termő hely', *gaz*, *gyep*, *hajnalka*, *lencse*, *napraforgó*, *sás*, *szőlő*, *torma*, *zörgő* 'zörgő fű; Crepis'. E csoportban PETHŐ szerint kizárólag azok a növények fogadhatók el, amelyek nagyon sűrűn nőnek egymás mellett, és így összefüggő foltot alkotnak.

Hozzá kell azonban tennünk, hogy a növény nevéből képzett származékok és összetételek is használatosak 'olyan terület, ahol sok ilyen növény áll egymás mellett' jelentésben. A *sás* mellett él *sásos* és *sáslás*, a *nád* mellett pedig a képzős *nádas*, *nádló*, *nádlás*, valamint az összetett *náderdő* és *nádtó* forma is. Nem igazolható Pethő azon véleménye, miszerint a 'terület' olvasat nem jelentkezik fák nevénel, hiszen mint láttuk létezik a *fűz* 'fűzfacsoport' jelentése, és elképzelhető, az *Elbújtam a fűzben.* mondat.

A földrajzi köznevek körében számos sokjelentésű szót lehet találni. A legtöbb jelentésű szavak: *állás* (8), *hegy*, *puszta*, *vágás* (7) *dűlő* (6), *árok*, *akol*, *aszó*, *bérc*, *berek*, *ér*, *rét*, *hajlás* (5). A földrajziköznév-szótárban például a *dűlő* földrajzi köznévnél következő jelentéseit láthatjuk: 1. 'valamely község vagy gazdaság területének rendszerint két, többé-kevésbé párhuzamos úttal vagy mezsgyével határolt, gyakran azonos vagy hasonló talajú része', 2. 'dűlőút' 3. 'lankás hely' 4. 'ház alatti gyümölcsös' 5. 'a birtoknak a határban fekvő része' 6. 'úttal szegélyezett, a táblánál kisebb határrész'. A poliszémia alapja a 'földterület' jelentéselem lehet, amely közös az összes jelentésnél. FARKAS FERENC jászági dűlőnevekkel foglalkozó írásában arról számolt be, hogy a *dűlő* szó három jelentését figyelte meg: földterület, út és mindkettő. Ezek közül a 'földterület' jelentés a nevek több mint felében fordul elő (55 %), ennél ritkább az 'út' jelentés (45%), és mindössze a nevek 4 %-ában jelenti a *dűlő* mindkettőt (MNYTK. 184. 24-26).

4.2. A hangalak és a jelentés kapcsolatának másik lehetséges megvalósulása az, amikor egy jelentéshez több hangalak társul. A **homonímia** azonos névvel való megjelölést jelent abban az esetben, ha a megjelölések között nincs kapcsolat. A poliszémia és a homonímia között összefüggés is kimutatható. A nyelv történeti változása során a poliszém szavak egyes jelentései egyre távolabba kerülnek az alapjelentéstől és egymástól, végül bekövetkezhethet,

hogy egy szó különböző jelentései már csak mint egymástól független, azonos alakú szavak értelmezhetők. A poliszémiák a szinkroniában homonimákká értékelődnek át (vö. HORVÁTH KATALIN 1998a: 84). A probléma a földrajzi köznevek összeállításában is jelentkezik: homonimáknak érezhetünk olyan elemeket, amelyek a régiségben egy szó különböző jelentéseit képviselték.

Az ómagyar korban nem volt jelentéstani kapcsolat a *jó* melléknév és a *jó* 'vízfolyás' főnév között. Napjainkban teljes összecsengés van a *láz* 'testi hőmérséklet' és a *láz* 'hegyi legelő' között.

Az azonos alakú, de más jelentésű szavak jelenségére idézhetünk jó néhány példát a földrajzi köznevek közül is. A *limbus* országszerte él 'mocsár, ingovány' jelentésben (Értsz.), de az Alföldön ettől szemantikailag teljesen független jelentésben szintén ismerik: 'város széle' (Hódmezővásárhely). Az azonos alakú szavak egybeesése lehet véletlen.

Az ÚMTsz. adatozza a *millér* szó 'kisebb szénégető hely' jelentését Koltóról és Székelyvárságról, a 'széles vízfolyás a belvíz levezetésére' azonban csak Szolnokon fordul elő. A két jelentés között nem mutatható ki történeti kapcsolat.

Az *omboly* 'láp, ingovány' jelentését nemcsak értelmező szótárainkban, de az ÚMTsz.-ben is megtaláljuk (Barkóság, Komádi). A köznyelvi szótárak *táj* minősítéssel látták el az *omboly*-t. Az *omboly* – eddigiektől független – 'szakadék, nagy gödör' jelentésére csak Tornagörgőről, míg a 'búvópatak'-ra egyedül a régi Abaúj-Torna vármegyéből van adatunk. A három jelentés között nem tudunk fejlődéstörténeti kapcsolatot kimutatni.

4.3. A poliszémia és a homonímia bemutatásakor hangsúlyoztuk, hogy a nyelv gazdaságosságra törekszik, azt láttuk ugyanis, hogy egy név több fogalommal kapcsolódik össze. De a nyelvhasználatához hozzátartozik a kifejezés színessége, árnyaltsága is. Ezt szolgálgják a rokon értelmű vagy rokon jelentésű szavak, melyek több különböző hangalakban kínálják ugyanazt a jelentést. A szinonímia esetében több név egy fogalomra vagy egymással érintkező fogalmak körére vonatkozik.

A **szinonímia** lényege az, hogy a különböző szavak azonos típusú denotátumra vonatkoznak, a szövegen belül az értelem lényeges megváltoztatása nélkül cserélhetők fel egymással (KÁROLY 1970a: 81).

A Magyar szinonimaszótárhoz írt bevezetőjében RUZSICZKY ÉVA a következő jellemzőket adja meg a szinonimitás kritériumaként: 1. fogalmi tartalom alapján egymáshoz közel álló szavak; 2. kis mértékben térnek el egymástól, 3. azonos helyzetben ugyanazon szószerkezetekben, s ugyanazon szövegkörnyezetben használatosak (1978a: 8). Ez a felfogás is a szemantikai mezők irányába mutató, tágabb keretek közé tartozik.

Ezt a meghatározást azonban a szemantikusok egy része nem fogadja el. BORBÁS GABRIELLA DÓRA definíciója értelmében két vagy több lexéma szinonimnak tekinthető, amennyiben legalább egy olyan nyelvi kontextust fel tudunk mutatni, amelyben úgy cserélhetők föl az adott lexémák, hogy a mondat denotatív jelentése nem változik, azaz a John L. Austin-i perlokúciós aktus azonos marad (BORBÁS 1998a: 47). BORBÁS arra is felhívja a figyelmet, hogy “szinonim szavak nincsenek, csak szinonim szójelentések léteznek, mivel a legtöbb lexéma poliszémia” (i.m. 44).

Megkülönböztetünk szorosabb és tágabb értelemben vett rokon értelmű szójelentéseket. A szorosabb értelemben vett rokon értelmű szavak a valóságnak ugyanarra a mozzanatára vonatkoznak: *autó* – *gépkocsi*, *bicikli* – *kerékpár*. Ha a szavak fogalmi jelentésének egy-egy elemében is van valamilyen árnyalatnyi különbség, vagy ha az egyik szó a másikhoz képest valamilyen érzelmi, szemléletbeli többletet fejez ki, tágabb értelemben vett rokonértelműségről beszélünk. Ez a tágabb felfogás veti fel a szinonimáknak a szemantikai mezőkkel való kapcsolatát, amelyre a szakirodalom is tesz utalást. A problémával kapcsolatban KÁROLY SÁNDOR a következőket írja: “Ha a ... denotatív jelentéselemek között mutatkozik különbség, akkor már a mezőösszefüggés valamely esetével állunk szemben: olyan szavakkal, amelyek egymáshoz mellérendelt, illetőleg alá- s fölérendeltségi viszonyban levő fogalmakat fejeznek ki. Ezeket nem szabad összecserélni a szinonimákkal” (KÁROLY 1970a: 88).

A modern jelentéstan visszatért a szinonímia szűkebb értelmezéséhez, tehát megköveteli a denotatív jelentés egyezését, és csupán stilisztikai szabadságot enged meg. A továbbiakban a szinonimitás szűkebb körben értelmezem, és ennek megfelelően köznyelvi jelentésükben nem tekintem rokon értelműnek az *ér*, *patak* és *folyó* szósort, mert nem azonos jel tárgyra vonatkoznak, és szövegben nem helyettesíthetők fel egymással. Az *ér* ’kicsiny vízfolyás’-t (ÉrtSz.), míg a *folyó* ’több patak összefolyásából keletkezett, szélesebb medrű folyóvizet’

jelöl (ÉrtSz.), melyek nem cserélhetők fel egymással. A kettő közötti, közepes méretű vízfolyás jellegzetes szava a *patak*.

Ritkán beszélhetünk azonban teljes szinonímiáról, azaz a szavak bármely szövegkörnyezetben való szabad felcserélhetőségéről. Abban ugyanis, hogy mikor használhatunk egy adott szót valamilyen meghatározott beszédhelyzetben, csak az egyik összetevő a szó fogalmi jelentése. A beszédben a szavak felhasználhatóságát ezen kívül még sokféle más szempont is befolyásolja: például a szavak rétegnyelvi, környezeti hangulata, erőteljesebb érzelemkifejező képessége vagy épp ennek a hiánya. A teljes szinonímiánál sokkal gyakoribb a részleges szinonima, amikor a szavak csak bizonyos kontextusban cserélhetők fel egymással.

A szinonimitás körüli definíciós és egyéb elméleti problémák jelentősen megnehezítik e – látszólag egyértelmű – terminus gyakorlati alkalmazását, felhasználását.

Számos földrajzi köznévnél is van rokon értelmű megfelelője, szinonimája. A szinonimák nagy száma az egyes szavak tájnyelvi, csoportnyelvi, szaknyelvi és tudományos nyelvbeli változatának is köszönhető. Ezek részben a köznyelvben is használatosak. Mind a *holtág*, mind a *morotva* országszerte ismert 'a folyó vagy kisebb vízfolyás lekapcsolódott ága, melyben a víz áll' jelentésben (ÉrtSz., ÉKSz.) Elsősorban a felső-tiszai területek (Tivadar, Tunyogmatolcs) jellegzetes szava ugyanerre a jelenségre a *halvány*, míg a Duna alsó folyásáról (Fadd, Ócsény) vannak adataink a *hókony*-ra.

Szinonimák lehetnek az idegen szavak és magyar megfelelőik: *kanális ~ csatorna*. Szinonímia lehet motivált és motiválatlan szavak között is: *töltés ~ gát*.

Az is előfordul, hogy az alakváltozatok azonos funkciójú, de különböző képzőt tartalmaznak: *gyümölcsös ~ gyümölcsény*, *hídikó ~ hidacska*, *kaszálat ~ kaszáló*, *árkolás ~ árkolat*; *ásás ~ ásvány 'árok'*. Az *-Ás ~ -At ~ -mÁny* cselekvés eredményét jelentő, valamint a *-Vcska ~ -ka ~ -ika* kicsinyítő képzővel ellátott földrajzi köznevek is rokon értelműek.

A rokon értelmű szavak elsősorban a választás széles lehetőségét biztosítják a nyelvhasználók számára, akik szinonimasorokból választhatják ki a beszédhelyzethez legjobban illő szót, kifejezést. Példaként az állóvizet jelölő szavainkat említjük, közülük leggyakoribb a *tó*, melynek fogalmi tartalma is általános. Köznyelvi kifejezés maga az *állóvíz* is (ÉrtSz.). Az állóvizet jelentő szavaink között számos tájszó is akad. A tájszavak szinonimitásáról azonban csak abban az esetben beszélhetünk, "ha egyazon nyelvjárásban

található az azonos denotátumnak több elnevezésváltozata” (KISS JENŐ 2001: 381). Így például az ’állóvíz’-re a Délvidéken megtalálható a *bara*, a *csík* és az *állás*. Az *állóvíz* ’tó’ jelentésben a Székelyföldön él. A zentai *kerekszék* és a somogyi *linkó* ’kisebb tó’ esetében a tájszók heteronimitásáról – vagy más terminussal tautonimitásáról – beszélünk, mert az elnevezések nem egyetlen nyelvjárásban találhatók (KISS JENŐ 2001: 381).

A továbbiakban a ’folyóvíz’ jelentésű földrajzi közneveket tekintem át, azokat, amelyeknek döntő jellemzője a linearitás, vagyis a folyóvizeknek az a tulajdonsága, hogy meghatározott mederben mozognak. A ’folyóvíz’ jelentésű földrajzi szókincsünk meglehetősen változatos, különösen az alföldi vízfolyásokra van sok elnevezésünk, mert a szabályozások előtti sokféle eredetű és természetű folyóvizet elődeink mind megkülönböztették. Az egyes vízrajzi köznevek ezért sok mindent elárulnak a táj jellegéről, a víz minőségéről, folyásának sebességéről stb.

A vízmentesítés (a mocsárlecsapolások, a belvízlevezetések, az árterületek felszabadítása stb.) különösen a korábban vízjárta területektől jellegzetes Alföld képét alakította át. Az emberi beavatkozás igen sok víznevünket is eltüntette, ugyanakkor új neveket is teremtett.

Szinte kivétel nélkül mindig ásott vízelvezetőre vonatkozik a *csatorna*, a *vizesárok* *vízárók* és a *kanális*. Elsősorban Kelet-Magyarországon fordul elő ebben a jelentésben a *folyás* köznév. Végleges befogadójába a csatorna vize a *főfolyáson* és a *főcsatornán* vagy a *nagycsatornán* érkezik. A víz az *öntözőcsatornán* jut el a szántóföldekre. A speciális jelentéseket nagyrészt összetételekkel fejezik ki.

Az előzőekhez hasonlóan általánosan elterjedt és ismert földrajzi köznév az *árok* is, amely egyaránt jelölhet természetes és mesterséges folyóvizet. Az árok mellett a *sánc* és a – kevésbé elterjedt – *folyóka* is használatos ebben a jelentésben.

A vízimalmok számára létesített vízelvezetőket leggyakrabban a *malomárok*, *malomgát*, *malompatak* szavakkal illetik, de a mátészalkai járásban a *csapárok*, Büssüben pedig a *zúgó* is betöltheti ezt a szerepet. Ezek a létesítmények a vízimalom kerekéhez szállítják a vizet, és szabályozzák annak mennyiségét.

A *megyeárok*, *határárok*, *határgát*, *határsánc* összetett földrajzi köznevek egyaránt olyan természetes vagy mesterséges árokra vonatkoznak, amelyek birtokokat, településeket választanak el egymástól.

Mindig mesterséges árokra vonatkozik az *ásvány*, amely főként Szabolcs-Szatmárban helyneveiben lelhető fel, ugyanis közszőként már nem él. Szintén ásott mederben folyó vizet jelölnek a *gát*, *metszés*, *sánc* és *árapasztó* szavaink. Tolna megyében *foknak* nevezik azokat a mesterséges árkokat, amelyek két nagyobb vizet kötnek össze.

Kisebb csatornák elnevezésére is találunk példákat: *ág* (Szabolcs-Szatmár), *bőgő* (Kula), *csorgás* (Szlavónia), *szivárgó* (Szabolcs-Szatmár). Itt kell megemlítenünk *erge* szavunkat, amelynek jelentése 'a barázda vizét az út menti árokba vezető keskeny csatorna' (Szabolcs-Szatmár). Hasonló jelentésű a *mirhó*, amely Csongrádban a házsorok között a kertek végében levő belvízelvezető árkot jelenti.

A vízzsállítás időbeli változásai szerint a vízfolyások két típusba sorolhatók: állandó és időszakos vízfolyások. Az időszakos vizeken belül a földrajztudomány két típust különböztet meg, a periodikus és az epizodikus vízfolyásokat. Az előbbinél a vízzsállítás több-kevesebb rendszerességgel történik, míg az utóbbinál ritka vagy alkalmoszerű (BORSY 1993a: 161).

Ez a csoportosítás szorosan összefügg a folyóvizek nagyságával. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a nagyobb vízfolyások állandóak, míg a kisebbek között gyakori az időszakos víz. A sekély medrű, kevés vizű, lassan csordogáló – nagyrészt alföldi – vizek könnyen elapadnak a csapadékmentes, forró nyári hónapokban.

A Körös-vidék és a Sárét jellegzetes szava az időszakos vízfolyás vagy kiszáradt folyómeder, illetve a mellette levő vizenyős terület jelölésére a *derék*. Az *ér* vízrajzi köznévi elsősorban keskeny, időszakos vízfolyás jelölésére szolgál a Délvidéken, míg Kelet-Magyarországon inkább a széles medrű időszakos patakot jelölik vele, amelyet árvíz vagy talajvíz táplál. Hasonló jelentésű a Közép-Tisza-vidéken a *farok* és a *folyás*, a Körösök vidékén a *medves*. Országsszerte használják erre a jelenségre a *fok* szót is. Szemléletes kifejezés a *vakárok*, ami Tolnában olyan vizesárkot jelent, amelyben csak ősztől tavaszig van víz.

A vízfolyások nagysága nem határozható meg egyetlen jellemző segítségével. A földrajztudományban általában három tényező – a hosszúság, a vízgyűjtő terület nagysága és a szállított víz mennyisége – alapján rangsorolnak. Ezért a folyók nagyság szerinti besorolási rendje attól függően változik, hogy melyik ismérvi alapján készült (BORSY 1993a: 164). Úgy

vélem, a köznapi megnevezésekben elsősorban a meder szélessége, a vízfolyás sebessége és a víz mennyisége motiválja az elnevezőt.

A több folyó összeömléséből keletkezett, széles bővizű folyóvíz a *folyam*, amelyen rendszerint nagyobb hajók is közlekedhetnek. A *folyó* és a *folyás* is nagyobb, állandó vízű vízfolyást jelent. Csak egy-egy területre jellemző 'nagyobb vízfolyás' vízrajzi köznevünk a *flússz* (jászberényi járás), a *berettyó* (Gáborján) és a *folyóvíz* (Kiskanizsa). A gyergyói *nagyvíz* jelentése folyó vagy nagyobb patak. A mecsekszakáli *patakfolyó* összetétel jelentése szintén folyó. A *kanális* és a *csatorna* egyéb jelentései mellett leggyakrabban olyan nagyobb, mesterséges folyóvizet jelöl, amelyben állandóan van víz. A *főcsatorna* minden esetben nagy vízelvezető árkot jelent. Az *oldalág* nagyobb csatorna mellékága (Csengeri járás). Ide tartozik még az *övcatorna* is, amellyel a nagy vízgyűjtővel rendelkező, hosszú csatornákat illetik. Szintén nagy vízfolyás elnevezésére alkalmas a Szabolcs-Szatmárban elterjedt *vájás*. A *millér* és a *millérfolyó* Szolnok megyében használatos, 'belvizet levezető széles vízfolyás' a jelentésük.

A kisebb vízfolyások kis vízhozammal rendelkeznek, amely gyakran erősen ingadozó. A folyásuk sebessége is igen változó. A medrük is változatosságot mutat, hol kanyarog, máskor elmélyül, majd mélyül vagy éppen összeszűkül. Sok közöttük az időszakos vízfolyás is, különösen a sekély medrű, lassan csörgedező alföldi vizek esetében.

'Kisebb folyóvíz' jelentésű többek között a *patak*, a *séd*, az *ér*, *erge* és a *csermely* vízrajzi köznevek. Hangutánzó eredetű a *csorgó*, *csorgás*, valamint a *csörge* és a *csörgő* köznév is, amelyek kivétel nélkül sekély vízű patakra vonatkoznak, melynek vize ennek következtében csörgedezve folyik. Kevés vízű, vékonyan folydogáló természetes vízfolyást jelent a *csapó* (Muraszemenye), az *árok* (Kiskanizsa, Nagykanizsa) a *cser*, *folyár* és a *csapárok* (Szabolcs-Szatmár). Ezekben általában csak esős időben vagy csapadékos évszakokban van víz. Egyéb időszakos vízfolyást jelölő köznevek a *bágy* (Ároktő), a *balkány* (Szatmárnémeti), a *bara* (Délvidék) és a kiszámíthatatlan és szeszélyes *nyavalyka* (Jászberényi járás). A *fok* jelentése 'nagyobb vizekből kifolyó vagy abba beömlő ér'. A *mellékfolyás* és a *mellékcsatorna* egyaránt kisebb vízű vízfolyást jelöl. Az *ág* köznév is él 'kisebb csatorna' (Szabolcs-Szatmár) jelentésben.

A szinonimák bemutatásakor nem említettem azokat az **alakváltozatokat**, melyek csupán grammatikai felépítésükben különböznek egymástól. Elkülönülhetnek egymástól a képzővel ellátott és az anélkül előforduló változatok: *bükk ~ bükkös*, *éger ~ égeres*, *bongor ~ bongord* 'bokros terület'. Ezekben a párokban a képző megléte, illetve hiánya figyelhető meg. Az alakváltozatok jellegzetes típusának tekinthetjük továbbá azokat a párokat, melyek az utótag meglétében vagy hiányában mutatnak különbséget: *diós ~ dióskert*, *kerek ~ kerekerdő*, *almás ~ almáskert*.

Az alakváltozatok közül több is élhet egymás mellett: az *éger* önállóan is jelölheti az égerfákból álló erdőt, az *égeres*-től képzőjében tér el az *égerség*, míg az *égerfás* változat az *égerfa* alapszóból alakult.

6. Az ellentétes jelentésű szavakat (antonimákat) a jelentéstanok legtöbbször a szinonimánál tárgyalják, annak valamiféle kiegészítésének tekintve. **Antonimáról** akkor beszélünk, ha a jelentés ellentétes előjellel szerepel a másik denotátum jelentéskomponenseinek állományában (SZENDE 1966: 35). Ellentétes jelentésűek például a fokozható melléknévpárok (*alsó – felső*, *meleg – hideg*, *jó – rossz* stb.). Más, ellentétességet kifejező szavakat megvizsgálva azt állapították meg, hogy domináns jegyük nem is annyira a szembenállás, mint inkább egymás jelentéseinek kiegészítése vagy jelentésük megfordítása (HANGAY 1999a: 449). A *nős* és a *nőtlen* ebből adódóan egymást kiegészítő szavak (komplementerek). A *Péter nőtlen*. mondatban ugyanis benne van, hogy *Péter nem nős*.

Az antonimák körében az egyik legjelentősebb, a nagyság-kicsiség szembeállást vizsgálva azok a földrajzi köznevek lehetnek érdekesek, melyekben hangsúlyos az utótagban megnevezett objektum méretének jelölése. A két földrajzi köznév ugyanolyan típusú, de eltérő méretű objektumot jelöl. A *nagyhát* jelentős dombszerű kiemelkedés, míg a *kishát* kisebb kiemelkedés. A *nagyhíd* nagyobb átjáró a vízen, a *kishíd* kisebb méretű híd. A *kisállás* állatok pihentetésére használt kisebb, a *nagyállás* nagyobb terület. A *kiserdő* kisebb, a *nagyerdő* azonban nagyobb kiterjedésű erdőterületet jelöl. A *nagyhegy* 'kaptató, hegy hirtelen emelkedő része', a *kishegy* kisebb kiemelkedés. Korpuszunkban nem szerepel minden

szembenállás két pólusa: van *nagytó*, de nincsen **kistó*, van *nagyág*, de nincsen **kiság*. Ennek magyarázatát nem tudjuk, talán újabb gyűjtésekkel a hiányzó formák is előkerülhetnek.

A méret kifejezésére a *kis ~ nagy* méretviszonyító előtag olykor korrelatív párokat alkotó földrajzi köznevekben szerepel: *kisállás ~ nagyállás* legelőnév a Jászságban, *kishát* 'kisebb kiemelkedés' ~ *nagyhát* domborzati köznév a Tiszazugi járásban, a *kishíd* és a *nagyhíd* Szenttamáson. Máskor a korreláció csonka, vagy nem is jöhet szóba: *kisliget* 'kisebb park' köznévnél nincsen párja Becsén, a csépai *nagytó* mellett nem él a **kistó* stb.

A másik jelentős típust a vertikális elrendeződésű elemek jelentik. Ide tartoznak az olyan földrajzi köznevek, mint az *alsófalu*, amely a falu alsó, míg a *felsőfalu* a magasabban fekvő, felső részét jelöli. A *szeg* 'falurész' jelentésű utótag elé az *al-* és a *fel-* előtag is kapcsolódhat. Az *alszeg* általában a falu déli, a *felszeg* az északi, magasabban fekvő részét nevezi meg. Ehhez hasonló pár az *alvég* és a *felvég*.

A hierarchikus viszonyokat kifejező földrajzi köznevek között jelen vannak olyan elemek, mint a *főcsatorna* a 'csatornák vizét gyűjtő, azoknál szélesebb, mélyebb vízelvezető árok; a terület központi csatornája' és a *mellécsatorna* 'csatornába csatlakozó, annál kisebb árok'.

A hierarchikus és a vertikális viszonyokat kifejező földrajzi köznevek között vannak olyanok, melyeknek szerepe az, hogy közvetítsenek a két rész között. A rendszer ilyen elemeit a kognitív szemantikai írások mediátoroknak, közvetítőknél nevezik (SZILÁGYI N. 1996a: 21). Ezeknek az a szerepük, hogy kapcsolatot teremtsenek a két rész között. A földrajzi köznevek köréből ilyen szerepű az *átjáró*, *átvágás*, *átkelő(hely)* és az *átvágat*. Hasonló szerep figyelhető meg az *alájáró* és a *feljáró* párban: az előbbi mélyebben fekvő területre vezető utat, az utóbbi magasabb helyre vezető utat jelent.

A következő részletesebben vizsgálható csoportot a különböző, korra utaló földrajzi köznevek jelentik. Az *óhuta* a hutatelepülések közül a régibb, az *újhuta* az újabb. Az *ókút* régi kút, az *újkút* azonban a település új kútja. A *szőlő* lehet új (*újszőlő*) vagy régi (*ószőlő*, *őregszőlő*) telepítés. Az *ősbörökás* és az *ősláp* nagyon régi borókás, ill. lápos területet jelöl.

Az antonim földrajzi köznevek körében az előtag az utótag állapotára, tulajdonságára is utalhat. A *jókút* valamilyen szempontból előnyös kút a közösség számára. Negatív tulajdonság kifejezésére többféle előtag használható: *árva föld* 'gazdátlan, elhanyagolt terület', *beteglegelő*, *rosszföld*, *vadrét*, *vakszik*, *tarszölő* 'kopár szőlőhegy'. Ehhez hasonló

szemantikai tartalom jelenik meg a következő szavak előtagjában is: *döglegelő, dögkert, dögtelek* stb.

Abban az esetben, ha az előtagok az utótagok hőmérsékletére utalnak, újabb antonimák keletkeznek a földrajzi köznevek körében. A *hidegoldal* a hegy északi oldala, a *melegoldal* a déli, napnak kitett oldal.

Az *élő* és a *holt* kibékíthetetlen ellentéte jelenik meg az alábbi párokban: *élővíz* 'állandóan áramló vízfolyás' ~ *holtág, holtmeder, holtpatak*.

8. A földrajzi köznevek morfológiai vizsgálata

1. Minden nyelv meghatározott szabályok szerint szerveződő és hierarchizálódó rendszert alkot. Ebből adódik az a következtetés, hogy a földrajzi köznevek a nyelvi rendszer részeként nyelvi kritériumokkal ragadhatók meg, valamint mivel a nyelv rendszerszerű és rendszerképző, ennek részeként a földrajzi köznevek csoportja is rendszerszerű kell, hogy legyen.

A földrajziköznév-rendszer nemcsak a földrajzi köznevek összességét jelenti, hanem azokat a szabályokat is, amelyek ismeretében az adott nyelvben lehetővé válik a szóalkotási eszközökkel új földrajzi köznevek létrehozása. A létrejövő földrajzi közneveket minden esetben nyelven kívüli tényezők is befolyásolják: a denotátum szemantikai tartalma megfelel az objektív valóságnak. Nem nevezhetünk el egy területet *szilvás*nak, ha ott barack vagy körte nő, mert az ellentmondana a valóságnak.

A földrajziköznév-rendszernek tisztán nyelvi jellemzői is vannak, hiszen a szóalkotási modellek nyelvspecifikusak. Azokat a nyelvi kifejezőeszközöket sorolhatjuk ide, amelyek egy adott nyelvben földrajzi köznevek létrehozására felhasználhatók. A szóalkotási modellek minden nyelvnek részei, a különbség az elemkészletben és a szabályrendszerben mutatkozik. Az eltérések azonban nemcsak az egyes nyelvek közötti viszonylatban mutatkoznak meg, hanem változó lehet egy nyelven belül is. A földrajzi közneveket különböző területeken más módon használhatják fel saját földrajzi környezetüknek is megfelelően. Vidékenként mutatnak eltérést például a domborzati köznevek. A nyelvterület egészen használatos 'hegyek, magaslatok között alacsonyabban fekvő terület' jelentésben a *völgy* és az *alj*. A helynévgyűjtemények alapján jellemzően dunántúli a *lyuk* és a *lap* ebben a jelentésben. A *gudor* ~ *gugyor* '(cserjével benőtt) szűk völgy' somogyi tájszó.

A nyelv egyéb régióiban is jellegzetes a képzés és az összetétel mint a szóalkotás jellegzetes módja. Az összetett növénynevek is jelentős helyet foglalnak el egzotikus növényneveink körében. Számtalan gyümölcs- és növénynév keletkezett úgy, hogy a magyar nyelvben valamely idegen nyelvi névhez magyarázó utótagot (pl. *-fa*, *-dió*, *-gyümölcs*, *-pálma*) illesztettek, és így összetétel keletkezett. Így jött létre például a *szentjánosfa* vagy a *jujubafa* növénynév. A nyelvújítás során szóképzéssel egzotikus gyümölcs- és növényneveink

is szép számmal keletkeztek, ám ezek többsége tiszavirág életű volt, legtöbbjük nem gyökeresedett meg a magyar nyelvben (pl. *fűgecs* 'fügekaktusz') (vö. VÖRÖS ÉVA 1996a: 24).

Mivel a földrajzi köznevek a nyelv szerves részét alkotják, ezek a nyelvi eszközök itt is használatosak.

A földrajzi köznevek a denotátumok sajátosságait kifejezve, a nyelven kívüli valóság sokféleségével párhuzamosan, azt nyelvileg megjelenítve, nagy változatosságot mutatnak, mégis hiányoznak ezen a területen az olyan kutatások, amelyek a földrajzi köznevek belső rendszerével, morfológiai tagoltságával is számot vetnének. Szükségesnek látszik az összetétellel és a képzéssel alakult földrajzi köznevek részletes vizsgálata, mivel főként ennek a két szóalkotási módnak van lényeges szerepe új földrajzi köznevek alkotásában, és ezáltal az egész földrajziköznév-állományra is hatással lehetnek.

A földrajzi köznevekkel foglalkozó írások ugyanakkor egyáltalán nem tárgyalják a jelentésbeli változásokat, pedig – mint a továbbiakban látni fogjuk – ez a szóalkotási eljárás a földrajzi köznevek körében is igen jelentős. A jelentésbeli szóalkotási mód meghatározó szerepet játszik a földrajzi köznevek körében, s az így kialakult formák visszahatnak a szóalkotás egyéb formáira is. Annak, hogy a szakirodalom nem tárgyal ilyen összefoglaló kategóriát, abban láthatjuk az okát, hogy ezek a munkák a földrajzi köznevek eredetére, etimológiájára összpontosítanak.

Aktualitást ad e témának az is, hogy a közelmúltban jelentek meg olyan összegző munkák, melyek újból összefoglalták a szóösszetételre és a szóképzésre vonatkozó ismereteinket: az *Új magyar nyelvtan* (ÚMNY.) és a *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia* (a szóösszetételekről: KIEFER 2000a), valamint a *Magyar grammatika* (a szóösszetételekről: LENGYEL 2000a). Mindez jó lehetőséget kínál a választott szócsoporthoz morfológiai vizsgálatához.

A denotatív jelentés azonossága mellett vizsgálódásom körébe vontam – a szinonimitás térben kiterjesztett értelmében – a képzett és a képzetlen, valamint az összetett földrajzi közneveket is. Olykor ezek vegyes típusai is előfordulnak. Az alábbiakban tehát többször földrajziköznév-párokról, olykor több variánst is felvonultató földrajzi köznevekről szólok.

2. A földrajzi köznevek körében éppúgy, mint bármely más, szemantikai jegy alapján kiválasztott szócsoporthoz a mai nyelvi rendszer szempontjából vizsgálva három morfológiai

kategóriát különíthetünk el: az alapszók, a képzett szavak és a szóösszetétellel alakult szavak csoportját.

Az alapszóról képzőt, jelet leválasztani nem tudunk. Ezek nemcsak egy, hanem többjelentésűek is lehetnek, és ezáltal megteremtik a lehetőségét annak, hogy eltérő névfajtákban jelentkezzenek: *ág* 1. 'vízfolyás', 2. 'árok', 3. 'kisebb csatorna'. Az *árok* jelölhet vízrajzi köznévként vízelvezetőt, folyómedret, domborzati köznévként pedig völgyet, illetve vízmosást. Az országszerte rengeteg névben utótagként szerepelő *dülő* megnevezheti 'valamely község vagy gazdaság területének rendszerint két, többé-kevésbé párhuzamos úttal vagy mezsgyével határolt, gyakran azonos vagy hasonló talajú rész'-ét, ám lehet a jelentése 'dülőút' vagy 'lankás hely' is.

Az egyszerű földrajzi köznevek gyakran szerepelnek földrajzi köznévi összetételekben elő- vagy utótagként egyaránt: *bugyberek*, *berekszló*. Mindkét példában az utótag határozza meg azt a fölérendelt kategóriát, melynek speciális jelentését az előtag jelzi. Bizonyos esetekben nehéz megvonni a határt az alapszó és a képzett szó között (pl. *lapály*), hiszen ezt az egyéni nyelvtudat is befolyásolja (LENGYEL 2000a: 311–2). Képzett szónak tekintünk leíró szempontból egy szót akkor, ha a mai nyelvtudat számára a szóban világosan felismerhető a tö és a képző(k): *híd + acska*, *híd + ikó*, *kaszál + ó + cska* stb.

A földrajzi köznevek mint jellegzetes szócsoporthoz segítségükkel lehetőségünk nyílik arra, hogy – a korlátok állandó szem előtt tartásával – átfogó képet kaphassunk a közszavak morfológiai állapotáról. Arra teszek a továbbiakban kísérletet, hogy vázoljam, hogyan hasznosíthatjuk a közszavakat kutató morfológia legújabb eredményeit, és ezzel egyidejűleg hogyan kapcsolható be ebbe a megismerési folyamatba az általam feldolgozott 20. századi magyar földrajziköznév-anyag.

Ezt a célt szolgálja a fejezet belső szerkezete is. Az egyes alaktani jelenségek (képzés, összetétel) általános jellemzőit egy bevezető pontban összegzem. Ezt követően szólok részletesen az általam vizsgált köznevek elemeiről. A földrajzi köznevek összetettségét leginkább az elnevezett helyek típusai befolyásolják, az alapvető szemantikai jegyek (méret, szín, forma stb.) mellett más jellegzetességek is kifejeződnek bennük. Az a körülmény, hogy áttekintésem bizonyos értelemben teljes anyagra épül, lehetővé teszi, hogy jellemezzük a földrajzi köznevek morfológiai sajátosságait. Dolgozatom e fejezete teljességre törekszik:

nem csupán a főbb tendenciákra utalok, hanem a kisebb hatósugarú, ritkábban jelentkező formákat is érintem.

A nyelvészeti szakirodalomban közismert az a megállapítás, hogy a magyar szóalkotásban régebben a mainál fontosabb szerepet töltött be a képzés, míg újabban az összetétel jelentősége nőtt meg. Mindez igaz lehet a földrajzi köznevek kategóriájára is. A földrajzi köznevek körében az összetétel aránya a legnagyobb, az összes köznévi mintegy fele ezzel a szóalkotási móddal jött létre. A képzés általánossá válása azonban előkészítő szerepű volt, megkönnyítette azt, hogy a képzett formák az összetételekben is tért hódítsanak. A földrajziköznévi-szótárból az derül ki, hogy a képzésnek az aránya a vizsgált szócsoporthoz jóval kisebb, az adatok negyede tartozik ide.

3. A nyelvnek a valóság- és tudattükröző jellegéből adódik, hogy minden jelensége – tehát jelállománya és szabálykészlete is – állandó változásban, átalakulásban van. A nyelvi elemek hangalakja és jelentése sem állandó, a köztük lévő kapcsolat jellege is megváltozhat, s a változások összefüggésben állnak egymással. A nyelvi elemek hangalakja és jelentése között sokféle kapcsolat lehet (poliszémia, homonímia), mely ösztönzőleg hat a nyelvi elemek változására. A jelentésváltozás nem azonnal, hanem fokozatos, ismétlődő használat során folyik le. A jelentésváltozás eredményével a poliszémia és a homonímia kapcsán beszéltünk, a továbbiakban a jelentésbeli szóalkotás történeti háttérének bemutatására koncentrálunk.

A szókészlet gazdagításának igen nagy, bár a nem nyelvészek számára szinte észrevétlen eszköze a nyelvi elemek jelentésének szüntelen változása (ld. erről részletesen KÁROLY 1970: 218). A jelentésváltozásnak többféle oka lehet. A külső, nyelven kívüli okok rendszerint a művelődésben, a társadalomban, a technikában, azaz a nyelven kívüli valóságban bekövetkező változásokra vezethetők vissza, a belső okok pedig a gondolkodás változásában vagy magában a nyelvi rendszerben, például a jelentésviszonyok egymásra hatásában keresendők. A földrajzi köznevek körében azonban a külső (pl. technikai, társadalmi) okokra visszavezethető jelentésváltozásokra nem találunk példát, ám a belső ok(ok)ból eredő jelentésváltozás, elsősorban a metafora és a metonímia igen gyakori körükben.

A szójelentés az idők és a korok változtával maga is változik. E változások jórészt abból erednek, hogy a beszélők mindig újabb fogalmakat, dolgokat kívánnak megnevezni, és nem

minden esetben lehet az új jelölést szóösszetétellel vagy továbbképzéssel megoldani. Mindig több megnevezni való objektum akad, mint ahány szó, jelen esetben földrajzi köznév. Ezért a beszélők sokszor egy már meglévő szó jelentését valamilyen módon, valamilyen felismerhető közös jegy alapján alkalmazni kezdik egy olyan dologra, amelyet nem, vagy nem úgy neveztek meg. Ez történhetett például a *derék* szóval, amely 'az emberi testnek a mellkas és az alsótest közé eső, oldalt elkeskenyedő, hajlékony része' (ÉKsz., ÉrtSz.), illetve állati testrésznévként 'az állat törzsének középső része'. A FÖNMÍSz. közli vízrajzi köznévként (bizonyára 'folyószakasznak a középső része' jelentéssel), 'kiemelkedő idom' domborzati köznévként (ennek nincs megfelelője a földrajziköznév-szótárban) és az út, utca, tér jelentésű földrajzi köznevek között (ehhez közel áll a 'falunak a középső része' és az 'országút'). A szót a TESz. bizonytalan eredetűnek, talán szláv, közelebbről feltehetőleg szlovák jövevényszónak mondja. A jelentések közül a testrésznévi értelmet és a 'fatörzs' jelentést tekinti legrégibbnek. A földrajzi köznévi jelentések a TESz. szerint a *derékút* és a *víz dereka* 'főfolyás' szókapcsolatok alapján alakulhattak ki metaforikus úton. A *derék* földrajzi köznévi jelentését az értelmező szótárak nem közlik az öt további főjelentés között, pedig a nyelvterület több pontján ismertek. Nyárádmente vidékén folyószakasznak, Sárádon földterületnek, Tolnában mezőnek, a Tapolcai járásban falunak a középső része jelentésben használatos. Mind a négy jelentésben benne van a 'valaminek a középső részé'-re utalás. Az ÚMTsz. adatai 'időszakos vízfolyás kiszáradt folyómeder, ill. a mellette levő vízenyős terület' jelentésre vonatkoznak. Az 'országút' jelentést a TESz. már 1826-ból említi, a jelentést az ÚMTsz. Ózdfaluból adatolja.

A *derék* vízrajzi köznevet a Szótörténeti tár már a 16. századból említi: *Az Zamosnak az dereka az Nagy fuzeke helien*, valamint *az víz dereka* (1693) formában. A TESz. a *derék* 'időszakos vízfolyás, ér' jelentését csak a 20. századból közli. A *derék* domborzati köznévként viszonylag későn, a 18. században tűnik fel a forrásokban: *a Nagy Bűkös Derekára* (1747), *a hegy derekán* (1758) alakban (SzT.).

A *derék* nemcsak egyszerű szóként, hanem összetételek előtagjaként is alkothat földrajzi közneveket. A *derékszer*, *deréktáj* összetételben a *derék* előtag fent említett jelentései közül a 'valaminek a közepe' fordul elő. A *derékszer* a falu közepén húzódó utca, míg a *deréktáj* a falu középső részének jelölésére szolgál. A *derékút* összetétel 'országút' jelentésben bukkan fel.

Ebben a történeti folyamatban tehát a nyelvi rendszer egyik elemének jelentéstani összetevőjében változás állt be úgy, hogy közben a szótest nem változott (SZENDE 1966a: 98). A szójelentések körében bekövetkező változások jó része általában bővülés, legalábbis ez a leglátványosabb módosulás.

A névátvitellel nemcsak a megnevezésre váró új dolog megnevezése a célunk, hanem a kifejezés, a szemléltetés is. A névátviteleknek ebből fakadó képszerűsége, mint majd látni fogjuk, különböző mértékű. A jelentés terjedelmének megváltozása két irányban játszódhat le: történhet a jelentés bővülése és szűkülése felé.

Jelentésbővüléskor a nyelvi elem a meglevő(k) mellé új jelentés(ek)e)t vesz fel, s ezzel a valóságmozzanatok nagyobb körének megnevezésére válik alkalmassá. Említhetjük például *torok* szavunkat, mely eredetileg testrésznév volt: 'a szájüregből a garatba vezető nyílás, illetve a garatnak és a szájüregnek érintkező része' (ÉrtSz.). A *torok* újabb, metaforikus jelentései napjainkig használatosak. Ma is beszélhetünk az *ágyú torkáról* vagy a *halál torkáról*, a szaknyelvben továbbá a *torok* a 'nagyolvasztó felső nyílása'. Az értelmező szótárak a *torok* egyik földrajzi köznévi jelentését említik: 'szabad térségnek (főleg utcának, völgynek) a bejárata'. Az ÉrtSz.-ben szerepel továbbá az átvitt értelmű, földrajzi köznévként is értelmezhető 'nagyobb üregbe, zárt térségbe vezető nyílás' jelentés is.

A **metafora** a névátvitel azon válfaja, amely "két fogalom közt fennálló tartalmi (külső vagy belső, néha funkcióbeli) hasonlóságon vagy hangulati egyezésen alapul" (FÁBIÁN–SZATHMÁRI–TERESTYÉNI 1958a: 90). Az eredeti és az új jelentés viszonyának vizsgálata eredményekhez vezethet a közszavak, így a földrajzi köznevek körében is, alkalmazása e helyütt is indokolható.

A földrajzi köznevek körében a jelentésváltozás egyik legfontosabb esete között tarthatjuk számon a testrésznévi eredetűeket (*homlok, láb, könyök, derék, fenék* stb.). Ezek egy része emberi testrészre (*láb, hát, orr, torok*), más része azonban állati testrészre (*fark, taréj [hegy taréja]*) vezethető vissza. Az emberi és az állati testrész megnevezésén túl növényrész is válhat metaforikusan földrajzi köznévvé: *ág* → (*folyó*) *ága*.

A metaforikus földrajzi köznevek megismerésében tanulságosak a kisebb terület névanyagára épülő alapos felmérések eredményei. BALOGH LÁSZLÓ a szamoszegi *hát* bázisnév jelentése kapcsán arra következtetésre jutott, hogy az nemcsak hátszerű

kiemelkedésre utal, hanem az objektum elhelyezkedésére is, azaz arra, hogy a folyónak illetve pataknak melyik szakaszán található. Ezáltal egyszerre képes vertikális és horizontális tulajdonságot kifejezni (1972a: 470).

A *ság- ség* (~*segg*) térszínformanevek és a *séd* vízrajzi köznév dél-dunántúli elterjedéséhez nyújt adalékokat PESTI JÁNOS egyik tanulmánya (1987a: 44–50). A *Séd* kapcsán PESTI elveti BALÁZS JÁNOS véleményét, miszerint a szó 'kőkenybokrokból alakult bozótos hely' jelentésű. PESTI adatokkal igazolja, hogy a *séd* korábban 'víz' jelentésű volt, majd ebből fejlődött ki a 'vízfolyás' jelentés.

A továbbiakban a kiemelkedést jelentő domborzati köznevek körében megfigyelhető metaforikus jelentésváltozásokat mutatom be részletesebben. A történeti folyamatok megvilágításához *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárát* (TESz), a *Magyar Oklevélszótárát* (Oklsz.), valamint a *Szótörténeti tárat* (SzT.) használtam forrásként.

A **begy** földrajzi köznévnek szótárunkban két jelentése szerepel: 1. 'föld kidomborodó része' (ÚMTSz.) 2. 'begy alakú határrész' (Tiszazugi járás). A FÖNMÍSz. is 'kiemelkedő idom' domborzati köznévként közli. Elsődlegesen az ÉrtSz. és az ÉKsz. is állati testrésznévként adatozza: 'madarak, csigák stb. nyelőcsővének a táplálékot elraktározó és megpuhító kiöblösödő része'. Emberi testrésznévként 'gyomor, has', illetve 'női mell, kebel', valamint 'ujj begyének húsos része' jelentésekben adatolható. Földrajzi köznévként egyik szótárban sem szerepel. A TESz. ismeretlen eredetűnek mondja. Első adatát helynévben 1318-ból (*Egerbeg*), köznévként 1525 k.-ról (*Galamb Bewgh*) említi. A fenti négy köznévi jelentés közül legkorábban (1525 k.) a 'madár nyelőcsővének kiöblösödő része' jelentkezik. Az emberi testrésznévre utaló jelentések későbbi előfordulást mutatnak: 1566-ból 'gyomor', majd 1708-10-ből 'gömbölyű, húsos rész az ujjvég belső oldalán', végül 1792-ből 'női mell'. Bár az első közszoí adatban növénynév (*galambbegy*) áll, az effajta használatnak feltétele, hogy a szó 'madárbegy' jelentésben már korábban közkeletű volt. Azonban ez utóbbit is megelőzhette egy általánosabb 'kidomborodó rész' jelentés, amelyből egyrészt a – feltehetően az első helynévi adatban is mutakozó – térszínformanevi alkalmazás, másrészt a harmadik és a negyedik jelentés is magyarázható. Azaz e közszo esetében nem a szokásos testrésznév → földrajzi köznév, hanem az ezzel ellentétes irányú földrajzi köznév → testrésznév

jelentésváltozást láthatjuk. A jelenkori földrajziköznév-szótárban közölt jelentések az alábbi fejlődési utat járhatták be: minden valószínűség szerint a 'föld kidomborodó része' jelentés lehetett az elsődleges, s ebből alakult ki a 'madárbegy' testrésznévi áttétellel a 'begy alakú határrész' jelentés, a gyakori metaforikus névátvitellel.

A bemutatott metaforikus szóhasználat – melynek során egy új fogalmat egy másikkal való hasonlósága alapján nevezünk meg – nem ritka a földrajzi köznevek között. Feltehetőleg ilyen módon alakult a **bütyök** 'kisebb kiálló talajemelkedés' földrajzi köznév is. A FÖNMÍSz. is 'kiemelkedő idom' domborzati köznévként közli. Elsődlegesen az ÉrtSz. és az ÉKsz. is testrésznévként adatozza: 'valamely csont ízületének (erősebb) kidudorodása'. Földrajzi köznévként egyik felhasznált szótárban (ÉrtSz. ÉKsz., TESz., OklSz. SzT.) sem szerepel. A TESz. hangfestő eredetűnek mondja, alakilag összefügg a *butykó*, *buckó*, *bucka*, jelentésánál pedig a *butykó* ~ *bütykő* földrajzi köznevekkel. A *bütyök* első adatát köznévként a TESz. 1531-ből említi: 'csontos kidudorodás, kinövés <különösen a láb- vagy kezujjakon>'. A *bütyök* 'kisebb kiálló talajemelkedés' jelentésének kialakulására az antropomorf szemlélet jellemző (testrésznév → földrajzi köznév): a test csontos kidudorodása, illetve a talaj kiemelkedése között hasonlóságot látunk.

A *far* testrésznév 'emberen és némely emlős állatnak a medence hátsó részén jobb- és baloldalt levő vastag, húsos zsíros domborulat' (ÉrtSz.). Az értelmező szótárak a *far* földrajzi köznévi jelentését nem említik a főjelentések között. A FÖNMÍSz. tájat jelölő köznévként, illetve 'kiemelkedő idom' jelentésű domborzati köznévként közli. A TESz. uráli kori ősi örökségnek mondja. Első adatát köznévként 1395 k-ról említi, ahol testrésznévi jelentésben áll: 'ember, emlős állat törzsének hátsó, alsó része, tompora | ember felső combja', de említi földrajzi köznévként is: 'a hegynek hirtelenül, erős domborulattal megszakadó vége' (1512) jelentésben. A *far* esetében is a gyakoribb testrésznév → földrajzi köznév változást láthatjuk: teriomorf szemlélettel a 'test kiemelkedő része' és a 'föld kiemelkedő része', illetve a 'test hátsó része' és az 'ami hátul van' jelentések esetben is hasonlóságon alapuló névátvitelt tapasztalunk. A *Hegfar* (1512) és a *Heghfar* (1523) névben a *far* már bizonyosan ebben a jelentésben, földrajzi köznévként szerepel. A SzT. 17. századi helynévi adatai is alátámasztják ezt a metaforikus jelentésváltozást: *Nádastó fara* (1591), *az giepw fara feleol valo fele* (1627), *az Keller faron* (1643). A *hegyfar* összetételben a *far* utótag 'ami hátul van' jelentése fedezhető fel.

A földrajzi köznevek körében gyakori metaforikus szóalkotás jól tükröződik például a *gerinc* szóban, melynek alapjelentése 'az ember és állat testében a háti oldalon a fejtől a medencéig húzódó, szorosan egymáshoz illeszkedő csigolyák sora; gerincoszlop' (ÉrtSz.). Az ÉrtSz. a főjelentések között említi – földrajzi szakszóként – a 'hegygerinc' jelentést. A FÖNMÍSz. is 'kiemelkedő idom' domborzati köznévként közli. A SzT.-ban 1852-ből 'hátgerinc' jelentése szerepel, földrajzi köznévként nem közli a szót. A TESz. a szót bizonytalan eredetűnek, talán hangfestő szónak mondja. Első adatát helynévben 1373-ból, köznévként 1575-ből említi, ahol testrésznévként szerepel. Földrajzi köznévként a későbbi adatok között 1806/1910-ből idézi 'valamely hegység legmagasabb pontjainak vonulata' jelentésben. A földrajzi köznevek körében azonban a Sárréten kialakult a szónak 'mocsárból, vízzel borított területből kiemelkedő szigetszerű földhát' jelentése is. Véleményem szerint a kiemelkedés lehet az a közös szemantikai tartalom, amely biztosítja a kapcsolatot 'a szőlőhegy kiemelkedő része' Veszprém megyei használatához. A TESz. a jelentések közül a testrésznévit tekinti legrégebbinek, melyből a 'csigolya' jelentés érintkezésen, a földrajzi köznév pedig hasonlóságon alapuló névátvitellel fejlődött. Tehát ebben az esetben is a testrésznév → földrajzi köznév változást láthatjuk. A testrésznévből alakult további jelentései hasonlóságon alapuló névátvitelek. A névátvitelt alkalmazták továbbá két lap találkozásánál létrejövő él megnevezésére is: *a ház gerince*, *a könyv gerince*. Hasonló módon alakult, de már kevésbé képszerűen hat a műszaki nyelvben használt negyedik jelentése: az állványzat *gerince*. Az olyan, kifejezetten átvitt jelentésekben is él a képszerűség mint *nincs benne gerinc*.

A *hát* szót elsődlegesen az ÉrtSz. és az ÉKsz. is testrésznévként adatozza: 'az ember és az állat törzsének a hasi résszel ellentétes oldala – illetve annak látható felülete –, amely a válltól a gerincoszlop végéig terjed', illetve 'a testnek a mellső oldallal ellentétes felülete'. Az értelmező szótárak tartalmazzák a földrajzi köznévi jelentést is: 'az egész földnek vagy valamely részének, valamely álló vagy folyóvíznek, rendszerint domborodó vagy ilyennek látszó felszíne, felülete, teteje' (ÉrtSz.). A FÖNMÍSz. tájat jelölő köznévként és 'kiemelkedő idom' domborzati köznévként közli. A *hát* egyike azoknak a testrészneveknek, amelyeknek igen korán, feltehetőleg az eredeti jelentéssel párhuzamosan megjelenik a földrajzi objektum jelölésére szolgáló jelentése. A *hát* közszó ősi örökség az uráli korból, földrajzi köznévi adatát a TESz. már 1109-ből közli 'szélesebb tetejű magaslat, földhát' jelentésben. Elvontabb

értelemben testrésznévi jelentést hordoz a 'testnek a mellső oldallal ellentétes felülete' (1372 u./1448 k.), amely valószínűleg a szó eredeti jelentése. Ebből alakulhatott hasonlóságon alapuló névátvitellel a földrajzi köznév, azaz itt is a testrésznév → földrajzi köznév változást látjuk. A földrajzi köznévi használat viszonylag korán, már a 12. század elején megjelenik a helynévi forrásokban is (OklSz.): *Erhat* (1109), *Chuasnahatia* (1251), *Kechkehath* (1319).

A *hát* földrajzi köznévként 'vízből kiemelkedő, ill. a környezeténél magasabban fekvő, rendszerint művelésre is alkalmas földterület' jelentésben országszerte él. Földrajzi nevek utótagjaként szerepelhet továbbá 'hegyoldal' (ÚMTSz.) és 'hegytető' (ÚMTSz.) jelentésben is. Elsősorban a dunántúli területeken fordul elő a *hát* 'dombtető' jelentésben, míg a Tiszántúlon a 'dombos vízparti terület' jelenik meg. A *hát* közszót gyakran megtaláljuk összetételek utótagjaként, ekkor a jelentése tipikusan 'a föld valamely részének domborodó felülete'. A *kukoricahát* 'kukorica termesztésére kiválasztott kiemelkedés', a *kishát* 'kisebb kiemelkedés', *homokhát* 'homokos, enyhén kiemelkedő, kevésbé termékeny talajú határrész' stb. Ezekben szintén 'a test kidomborodó/kiemelkedő felülete' (testrésznév) → 'a föld kidomborodó felülete' (földrajzi köznév) változást látjuk, nyilván hasonlóságon alapuló névátvitellel (metafora). Előfordulnak azonban *hát* utótagú lexikalizált jelentésű szavak is. A *kőhát* jelentése nem vezethető le az elemek együtteséből: 'olyan terület, ahol kőtömbök vannak a talajban, ezért nehezen művelhető, főleg birkalegelő'.

A *hát* földrajzi köznévből képzett származék két képzővel alakult: *hátság* és *hátas*. A *hátság* 'mocsárból kiemelkedő, szilárd talajú, mezőgazdasági művelésre alkalmas terület'. Az ÉrtSz. 'a környező tájnál valamennyivel magasabban elterülő, nagyobb kiterjedésű vidék' értelmezést adja, hasonlóan az Éksz.-hoz. E képzett formában tehát a *hát* jelentései közül 'a föld kidomborodó része' szerepel. A szót a TESz. nem adatolja, valószínűleg a *hát* (földrajzi köznév, mely a *hát* testrésznévből származik) és a *-ság* összefoglaló jelentésű képző összetételéből alakulhatott. A SzT.-ban földrajzi köznévként a 'dombos' és a 'hegyél' jelentés szerepel.

A *hátas* 'szántóföld, rét emelkedő, dombos része, földhát' jelentésben szerepel szótárunkban, a FÖNMÍSz. 'kiemelkedő idom' domborzati köznévként közli. Az ÉrtSz. 'olyan (terület) amelyen kisebb kiemelkedés, hát van' jelentésben említi, amely azonos mind a FÖNMÍSz., mind a *hát* 'a föld valamely részének kidomborodó felülete' értelmezéssel.

A *homlok* szót az ÉrtSz. és az Éksz. is elsődlegesen testrésznévként adatozza: 'a koponyának elülső, a hajzat, a szemöldökök és a halántékok által határolt része'. Az értelmező szótárak földrajzi köznévként nem közlik a főjelentések között. A FÖNMÍSz. 'kiemelkedő idom' domborzati köznévként sorolja fel. A TESz. első adatát helynévben 1338-ból köznévként 1379-ből említi. Az első, 1338-as 'valaminek elülső (legkiemelkedőbb, legfontosabb) része, különösen ennek felső szakasza' elvont jelentés értelmezhető testrésznévként, illetve földrajzi köznévként is, ám az 1405 körüli 'a koponyának a hajzat és a szemöldök közötti része' illetve az 1493 körüli 'halánték' jelentés már konkrétan testrésznévre utal. A *homlok* helynevekben a 14. században bukkan fel (TESz.): *Homlokkw* (1338), majd földrajzi köznévként a *Zelep-homlok* név utótagjaként (1379). A 'hegyhomlok' első adatait a SzT. a 17. századból közli: *a Réth mellett valo Arpa Föld ...fellyül az oldalba(n) való homlokig* (1694), helynevekben pedig *az Zep havas homlokaban* (1608), valamint *Zettie Homlokan* (1617). A *homlok* 'hegyhomlok' jelentésére az OklSz. korábbi, latin környezetben szereplő adatot idéz: *Ad quebdum locum vbi Keweshomlok nominatur* (1362). A *homlok* földrajzi köznévre 'meredek dombocská' (ÚMTSz), valamint 'egyenes hegyfelület' (Hegyköz) jelentésben találunk rá a földrajzi köznevek 20. századi szótárában.

A TESz. az eredet alapján nem feltétlenül a testrésznévi jelentést tartja elsődlegesnek. Elképzelhetőnek tartja, hogy nem a térszínforma nevében való antropomorf szemlélet alkalmazásával van dolgunk. Talán itt arról lehet szó, hogy a 'valaminek a legelső, legkiemelkedőbb, legfontosabb része' jelentésből egymás mellett, párhuzamosan fejlődhetett a testrésznévi és a földrajzi köznévi jelentés is.

Elsődlegesen az ÉrtSz. és az Éksz. is testrésznévként közli a **láb** szót: 'szárazföldi állatnak járásra, állásra, futásra, ugrásra szolgáló végtagja'. Földrajzi köznévi jelentését is megtaláljuk: 'hegy(ség)nek, földhányásnak stb. az alsó része', valamint a 'hátsó rész' értelmezés is szerepel a '(csak E/3. személyű birtokos személyragos alakban) valamely ház örüli területnek, pl. telek, udvar hátsó, nem az út, utca felőli része' jelentésben. A FÖNMÍSz. a *láb* földrajzi köznevet nem közli. A *láb* földrajzi köznévvvel napjainkban elsősorban földterületet jelölnek. A 'dülő' jelentésre nagyobb számban Kelet-Magyarországi adataink vannak. A *láb* földrajzi névként, ill. földrajzi nevek utótagjaként 'egy tulajdonban levő nagyobb földterület'-et is jelölhet (ÚMTsz.). A köznévvvel speciális jelentéseket is kifejezhetnek. A *láb* jelentheti azt is, hogy 'mélyenfekvő földterület' (ÚMTsz.). Sárospataki adatunk van a *láb* 'dülő alsó része' jelentésére. A 'föld, telek alsó, hátsó vége' jelentést a TESz. és az OklSz. egyaránt korai időkből, 1295/1423-ból közli (In capite *Teluklabreth* dicti). Ezt a jelentést a SzT. egy későbbi forrásból idézi: ... úgy égették meg a szőlő lábján ... (1710). A történeti forrásokban a helynévi adatok a 14. századtól szaporodnak: Ad vnam Siluam wlgo *Molumlab* vocatum (1360), Terre Berekallyafelde et *Homoklab* alio nomine Zlogosradelew (1422) (OklSz.).

A SzT. a *láb* földrajzi köznévnnek egy általánosabb, 'földdarab, tábla valamelyik vége' jelentését is bemutatja, elsőként egy 16. századi forrásból idéz: az *Zentegy haz Rete wayon egyk labyan Mathyas Byro Rethe*. Ez a jelentés helynevek utótagjaként is szerepel a *Keúes feolde labjan névben* (1595, SzT.). A *láb* 'terület széle' jelentését a 20. századi forrásokban is megtalálhatjuk, szótárunkban Vas megyei adat szerepel.

A SzT. a *láb* 'domb, hegy alja' jelentését is közli, először 1677-ből: az *Pataki hago(nak) az labjan deoleo föld*, majd helynévben *A Kűs resz lábján ket eger között* (1728), és *Nagy Óoldal lábján* (1757). A *láb* 'domb, hegy alja' jelentése napjainkban is él, a földrajzi köznevek szótárában dunántúli, délvidéki és tiszántúli adatokat egyaránt találunk.

A TESz. bizonytalan eredetűnek, talán az uráli korból való ősi örökségnek mondja. Első adatát helynévben 1232-ből említi, ahol testrésznévi jelentésű: 'tő, talp', ill. egy későbbi adatban (1267) 'az ember, állat állásra, járásra szolgáló végtagja' szintén ezt tapasztaljuk. (Első köznévi adata 1372 után való.). A földrajzi köznévre utaló jelentés későbbi előfordulást mutat: 1295/1423 'föld, telek alsó, hátsó vége | földdarabnak vmely része'. A TESz. a testrésznévi jelentést tekinti elsődlegesnek, melyből a többi hasonlóságon alapuló névátvitellel fejlődött. (Tehát itt is a testrésznév → földrajzi köznév változást látjuk.)

Megemlíti, hogy a magyar 'láb' igen régi eleme szókészletünknek; lehetséges, hogy a szó nomenverbum volt. (Az is elképzelhető, hogy a *láb* 'nagy terület' jelentése összefügg a *láb* mértékegység nevével.)

A **nyak** szót az ÉrtSz. és az ÉKsz. is elsődlegesen testrésznévként adatozza: 'emberi vagy állati testnek a fejet a törzssel összekötő része'. Konkrét földrajzi köznévi jelentést nem ad; ám közöl egy elvontabb jelentést, mely földrajzi köznévi értelemben is helytálló: 'valaminek az ember v. állat nyakához hasonló összeszűkülő, kisebb átmérőjű része'. A FÖNMÍSz. 'domborzati idom'-ként említi. Az ÚMTsz. földrajzi névként, ill. földrajzi nevek utótagjaként 'két hegyet összekötő keskeny hát' jelentésben közli, 'kisebb hajlás, völgy' jelentését Óbástról idézi. A földrajzi köznevek szótárában a Tapolcai járásból származó adat azt mutatja, hogy a szóval bemélyedő objektumot is megnevezhetnek.

A TESz. ismeretlen eredetűnek mondja, a földrajzi köznévi használatra az első adatot 1304-ből említi, ami feltehetőleg megegyezik az OklSz. *In loco Feneernak* [a. m. nyak?] *sex ingera* adatával. A testrésznévre utaló jelentés későbbi előfordulást mutat: 1342 'embernek, állatnak a fejet és a törzset összekötő része'. Ha feltesszük, hogy eredeti jelentése a testrésznévi volt, akkor a földrajzi köznévi hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezhetett, egy átvitt 'vmely tárgynak nyakszerűen elkeskenyedő része' jelentésen keresztül.

A SzT. 'magaslat, hegy nyakszerű hajlata' jelentésben a 17. századból említi az első adatot (*az Kis, csere niakanal egy szánto föld de most erdő vette fel*; 1642). A helynévi adatok ezt követő időkből származnak: *Az Somos nyako(n)* (1636), *Pupos hegy njaknal* (1639), *Az Szeoleo Nyakba* (1646).

A *nyak* jelentései a testrésznévből fejlődhetnek hasonlóságon alapuló névátvitellel (egymás mellett, párhuzamosan) 'a nyak, mint a testet és a fejet összekötő, a törzsből kiindulva kiszélesedő testrész' jelentésből.

Elsődlegesen az ÉrtSz. és az ÉKsz. is testrésznévként adatozza az **oldal** közszt: 'emberi és állati testnek a törzsnek a hát és a mell, illetve a has között kétfelől levő része, valamint ennek a felülete'. A szótár negyedik főjelentésként említi a földrajzi köznévi használatot is: 'valamely természeti alakulatnak vagy nem egyenes lapokkal határolt tárgynak az alapjától a tetejéig, illetve a csúcsáig terjedő felülete, illetve e felületnek egy része'. A FÖNMÍSz. 'kiemelkedő idom' domborzati köznévként sorolja fel.

A TESz. bizonytalan eredetűnek, talán származékszó (feltehető *olda-* alapszó, mely ugor kori ősi örökség + *-l* denominális nomenképző) mondja. Első adatát helynévben 1347-ből említi, ahol földrajzi köznévként 'térzíni alakulatnak az alsó és felső rész közötti felülete | hegy lejtője' jelentésben áll. A testrésznévre utaló jelentés későbbi előfordulást mutat: 1372 u. 'emberi, állati törzsnek a szimmetriatengelytől jobbra vagy balra eső része'. Az OklSz. néhány évvel későbből idézi az in loco *Chokodalya* denominato nevet (1376). A 15. század első feléből újabb helynévi adat következik: *Mezewmagasoldala* (1424), amelyben egyértelmű az *oldal* földrajzi köznévi szerepe. A sort a SzT. 16. századi adataival folytathatjuk. Közszóként az 1591-es *Mikor az Jspotalion felliwl az oldalan volnek* szövegrészletben szerepel, helynévben fajtajelölőként pedig az *az Bermal oldalan* (1570), valamint a *Zekeli oldal oldala* (1590) nevekben szerepel. Az *oldal* 'hegyoldal, lejtő' jelentése földrajzi név utótagjaként a mai nyelvben általánosnak mondható, gyakorlatilag az egész nyelvterületen megtalálható.

Az ÉrtSz. a hetedik jelentés alpontjaként említi továbbá a 'folyónak, hosszan elnyúló tónak, állóvíznek valamelyik partja' jelentést is. Ez a jelentés már a középkori forrásokban is olvasható, ahogyan például az SzT.-ben láthatjuk. Közszóként már a 16. században feljegyezték az *oldalnak* ezt a jelentését (*az wiz oldalara a Silipen felliül*, 1585). Helynevek fajtajelölő részeként viszonylag későn jelenik meg a forrásokban. Az első előfordulást a SzT. a 17. század végéről említi (*az Horgas Tó oldalán fellyül*, 1699). Ezt a jelentést a mai forrásokban nem találjuk meg.

A TESz. az *oldal* testrésznévi, ill. földrajzi köznévi értelmezésénél másra helyezi a hangsúlyt: testrésznévként 'a szimmetria tengelytől jobbra vagy balra eső rész', ám földrajzi köznévként 'az alsó és felső rész közötti felület' jelentést látjuk – ami tulajdonképpen helytálló. Ám ily módon a földrajzi köznévi értelmezés túl bő a testrésznévi jelentésnek, viszont a testrésznévi kategóriába beleillik a földrajzi köznévi értelmezés; ezért a következő fejlődés feltételezhető: 'szimmetria tengelytől jobbra vagy balra eső rész' (testrésznév) → 'alsó és felső rész közötti felület' (földrajzi köznév), ill. ebből még elképzelhető az 'oldalt alkotó, oldalt levő, oldalsó' elvontabb jelentés is. A szótárunkban szereplő jelentések vélhető kialakulása a következő lehetett: (testrésznév →) 'vmilyen domborzati idom oldala' és 'meneteles terület' (hasonlóságon alapuló névátvitellel; egymás mellett, párhuzamosan) → 'egy terület oldalsó része' (metonímiával).

Az *oldal*as ~ *oldal*os közszót az ÉrtSz. melléknévként 'oldallal ellátott, felszerelt' jelentésben említi, mely elvontabb értelemben szótárunkban is használható.

A TESz. első adatát (*oldal*as) személynévben 1398-ból, melléknévként 1575-ből említi, de 1601-ből már főnévként is adatozza. Feltehetően a (*hát*as-hoz hasonlóan) a minőségjelzős szerkezetből (*oldal*os ~ *oldal*as hely) tapadással kivált a melléknévi jelentés ('oldalt levő'), melyből később az 'oldalas' főnévi jelentés. A TESz. említi <jelzőként> 'oldalt alkotó, oldalt levő, oldalsó' jelentésben, ami az előző állítást is alátámaszthatja. Az OklSz. már 1398-ból idézi az első adatot *emerici dicti Oldalas* formában. A SzT. 'lejtős hegy- és domboldal', valamint 'vmely terület lejtős, dombos része' jelentésben közli.

Az ajkai járásból idézhető 'domboldal' jelentés metaforával fejlődhetett. Az *oldal* és az *oldal*as jelentései közt találunk megegyezőt ('domboldal'), ily módon összekapcsolódnak: az azonos jelentésből az egyik szó képző nélkül, a másik képzővel vált ki.

Az *oldal*ág összetételben az *oldal* 'vmi mellett, közelében, környékén', ám a *domboldal*, *hegyoldal*, *hidegoldal*, *melegoldal* összetételekben a 'valamilyen domborzati idom oldala (hegyoldal, domboldal)' jelentés jelenik meg.

Elsődlegesen az ÉKSz. testrésznévként adatozza az *orr* szót: 'a szaglásnak a száj fölött kiemelkedő porcos szerve', ill. állati testrésznévként említi 'madár csőre | rovar ormánya' jelentésben. A '(hosszú) tárgy, szerkezet kihegyesedő, előrenyúló része' jelentés földrajzi köznévként ('előrenyúló rész' jelentésben) is értelmezhető. (Konkrét földrajzi köznévi jelentését nem közli a további jelentések között.) (Az ÉrtSz. hasonlóan adatozza e szót.). A FÖNMÍSz. 'kiemelkedő idom' domborzati köznévként sorolja fel.

A TESz. az első adatát helynévben 1055-ből közli 'orom, magaslat' jelentésben. Az *orr* szó ősi finnugor, esetleg uráli örökség lehet. Eredeti jelentése feltehetőleg az említett 'orom, magaslat' volt, a térszínformanévként való alkalmazásának újabb esetei magyarázhatók antropomorf vagy teriomorf szemlélettel is a testrésznévi jelentés alapján (TESz.). A SzT. az *orr* 'hegy/domb kiugró/magasló része' jelentésére a 13. századból közöl helynévi adatokat (in montem *Orh*). A szó fajtajelölőként már a középkori forrásokban megjelenik, például az *ördög orra* helynévben (1557). Az *orr* földrajzi nevek elemeként, földrajzi nevek utótagjaként – birtokos személyragos formában is – a nyelvterület több pontján előfordul 'hegy kiszögellése, erősen kiugró része' jelentésben.

A TESz. 1261/1411-ből közli a szónak a 'földterületnek elkeskenyedő, előrenyúló része' jelentését. Ez feltehetőleg az OklSz. *venit ad locum qui Wlgo fyrrestelukarra vocatur* adatával azonos. Az *orrnak* ezt a jelentését ma csak Tolna megyéből tudjuk idézni. Jelentésánilag talán összekapcsolódhat ezzel az *orrnak* a zamárdi 'Balaton partjának beszögellése' jelentése is (SMFN).

Az *orrnak* eddig nem említett jelentéseit is ki tudjuk mutatni a tájszótárakban. Az ÚMTSz. Hosszúfaluból közli a 'völgy két ága között emelkedő hegyrész', Szentesről pedig a 'sziget része' jelentést.

Az *orr* esetében a következő fejlődést feltételezhetjük: 'a föld kiemelkedő, előreugró része' ('orom, magaslat') → 'test kiemelkedő része', ill. ebből hasonlóságon alapuló névátvitellel egymás mellett, párhuzamosan a 'madár csőre, rovar ormánya' (emberi testrésznév → állati testrésznév) jelentés. (Elképzelhető az is, hogy az emberi testrésznévből előbb az állati testrésznév alakult ki; majd ebből antropomorf és teriomorf szemlélettel a másik földrajzi köznév.)

Az **orom** közszt az ÉrtSz. és az ÉKsz. földrajzi köznévként 'építménynek magas, (csúcsosan) kiemelkedő felső része, teteje | hegyorom' jelentésben említi. A FÖNMÍSz. is 'kiemelkedő idom' domborzati köznévként közli. Az *ormó* földrajzi köznevet a FÖNMÍSz. domborzati köznévként közli, amit (bár régies minősítéssel) az ÉrtSz. és az ÉKsz. adata is alátámaszt: 'vminek kiálló, kiemelkedő része, teteje | (hegy)orom'. Az OklSz. már a 14. Századból említi az orom első előfordulását (*Monticulo wlgariter Wrum dicto*). A SzT. 'hegycsúcs' jelentésben 1715-ből idézi az első adatát. Az *ormót* az ÚMTsz. felszíni formák megnevezéseként 'hegytető, hegycsúcs', 'hegyoldal', valamint 'hosszú, keskeny kiemelkedés, hegy v. hegynyúlvány; él' jelentésekben közli. Az *ormányt* a FÖNMÍSz. tájat jelölő köznévként közli, bár elsődlegesen az ÉrtSz. és az ÉKsz. is testrésznévként adatozza: 'némely emlőállatnak rendkívül megnyúlt orra, amelyet tapintásra, esetleg fogásra használ | némely bogárnak hosszúra nyúlt feje, amelynek végén szájnílás, a rágószervek tövén, ill. közepén pedig csápok vannak' és bizalmas, tréfás minősítéssel 'nagy emberi orr' jelentésben. Földrajzi köznévként nem közlik a további jelentések között. Az ÚMTsz. kiemelkedést jelentő domborzati köznévként a Nagykunságból és a Közép-Tisza vidékről 'a környezetéből kiemelkedő dombos rész, földhát' jelentésben közli.

A TESz. az *orom*, *ormány*, *ormó* szócsalád tagjait származékszóknak mondja: alapszavuk az az eredetileg 'magaslat, kiemelkedés' jelentésű *or ~ ur* főnév, amely *orr*, *orja* szavainknak előzménye (ehhez járultak a *-m*, *-m + -ó* és *-m + -ny* képzők).

Az *orom* első adatát helynévben 1275-ből közli, ahol 'hegycsúcs, hegytető' jelentésben szerepel (földrajzi köznévi); köznévként 1405 k.-ról említi 'valamin hosszában végigfutó kiemelkedés | perem, szegély' jelentésben.

Az *ormány* első adatát személynévben 1130 k.-ról említi. Első köznévi adata 1180-ból származik 'magasabb hely, domb, földhát | lápos területen kemény talajú félsziget' jelentésben. Testrésznévként a TESz. nem említi.

Az *ormó* első adatát a TESz. személynévben 1281-ből, köznévként 1708-ból említi. A három adat közül földrajzi köznévként az 1513-as 'orom' és az 1763-as 'valamin hosszában végigfutó kiemelkedés' jelentésben. A SzT. 'hegycsúcs; hegy, sánc éle, pereme' jelentésre már a 17. századból is említ példát.

Mivel a TESz. az *or ~ ur* főnév 'magaslat, kiemelkedés' szavából eredezteti mindhárom alakot (mely az *orr* szavunknak is előzménye), ezért ebben az esetben is a földrajzi köznévi → testrésznév változást feltételezhetjük. Az *ormó*, *ormány* esetében testrésznévi adatok nem találhatók; talán az *orr* alakváltozatai lehetnek, de bennük a testrésznévi jelentés már nincs meg. A *hegyorom* összetételben a 'hegy kimagasló része' jelentést láthatjuk.

A *púp* szót elsődlegesen az ÉrtSz. és az ÉKsz. is testrésznévként közli: '<az ember hátán (és mellén)> a hátgerinc kóros elgörbülése következtében támadt kidudorodás | némely állat, különösen a teve hátán természetes kidudorodás' és 'köldök, köldökzsínór'. Szerepel a szótárakban földrajzi köznévként 'púphoz hasonló domborulat' jelentésben. Napjainkban a *púp* 'halom, domb' jelentésű földrajzi köznévként használatos.

A TESz. a szó hangutánzó-hangfestő eredetét tartja valószínűnek. Első adatát személynévben 1408-ból, köznévként 1577k.-ról említi. Az öt főnévi jelentés közül testrésznévként 'a gerincoszlop elgörbülése folytán támadt kóros kinövés a háton, mellen' (1408) és '<némely emlősállat hátán> természetes kidudorodás' (1643); ill. földrajzi köznévként 1456 k.-ról 'valaminek kidomborodó része, csúcsa | halom, rakás' és 'a part benyúló része, földnyelv' (1887) jelentésben közli. A szélesebb körű használat látszik korábbinak a TESz. szerint, melyet a *púpoz* származék ma is őriz. A testrésznévi értelmezések jelentésszűküléssel jöhettek

létre (tehát testrésznév → földrajzi köznév), a földrajzi köznév pedig más domborzati térszínformanevek hasonló értelmű használatának hatását mutathatja. (A szótár megjegyzi, hogy a 'köldök, köldökzsinór' jelentésű *pup*, *púp* valószínűleg nem ide tartozik, hanem szlávból való átvétel.)

A **sarok** szót elsődlegesen az ÉrtSz. testrésznévként adatozza: 'lábfejnek a boka alatti hátsó része' jelentésben. Földrajzi köznévként 'egy utcának másik utcába vagy térbe való beletorkolása vagy két utca kereszteződése által alkotott szöglet', illetve 'a Föld forgatási tengelyének a föld felszínén képzelte végső pontja, pólusa; sark' jelentésben említi. Az ÚMTsz. Nyárádmentéről idézi a sarok domborzati köznévi jelentését: 'a hegynek két völgy között gerincszerűen kiemelkedő része'.

A TESz. szerint valószínűleg származékszó (*sur-* ~ *sor-* ~ *sar-* alapszó + deverbális nomenképző). Első adatát helynévben 1015-ből, köznévként 1395 k.-ról említi. A hat főnévi jelentés közül az első 1015 '<jelzőként is, ma főként sarok alakban> irányváltoztatási pont/szögletnél levő, szögletet képező, szögletesen összeilleszkedő' és a negyedik 1493k. '<ma csak sarok> az égbolt, illetőleg a földgömb pólusa, pólusvidéke' jelentésekben földrajzi köznévként értelmezhetjük. A második jelentést 1164-ből 'a lábfejnek a boka alatti hátsó része' jelentésben testrésznévként közli. A szótár a *sarok* ~ *sark* a 'forgásnak helye', 'forgatásnak az eszközlője' és a 'fordulás, irányváltoztatás helye' alapjelentések révén kapcsolja a többi az alapszó értelméhez. Szintén testrésznév → földrajzi köznév változásról lehet szó: 'forgás helye, eszköze' (testrésznév) → 'vminek a sarka, szöglete, távol lévő pontjai' (földrajzi köznév); ill. elképzelhető az is, hogy a megadott 'forgás helye', 'forgatás eszközlője' általánosabb jelentésből alakult ki a testrésznévi és földrajzi köznévi jelentés egymás mellett, párhuzamosan. A SzT. a *sarok* 'vmely terület szélső része' jelentésére hoz korai példákat, Első helynévi adatát 1600-ból említi: *Eljed sorkan*.

A szótárunkban közölt 'sarok, szöglet, beszögellés, ék alakú földterület, hegy kiugró része, a hegynek két völgy között gerincszerűen kiemelkedő része' jelentések közel állnak egymáshoz, talán a *sarok* 'a test sarkosan végződő, kiálló része' (testrésznév) jelentésből fejlődhetek hasonlóságon alapuló névátvitellel. A 'vizek összefolyása' jelentés a 'szöglet'-ből fejlődhetett, a 'falnak a központtól távol eső része' pedig szintén a *sarok* testrésznévből

(‘a test legtávolabbi pontja’, ill. ‘valamilyen helyiség sarka, távol eső része’ jelentésből) érintkezésen alapuló névátvitellel.

A *tompor* ‘hegy domború vége’ földrajzi köznévként egyik értelmező szótárban sem szerepel. A FÖNMÍSz. is domborzati köznévként közli.

A szót az ÉrtSz. és az ÉKSz. testrésznévként ‘a csípő és a farcsont közti domborulat’ és ‘csípő, derék’ jelentésben közli. A TESz. származékszónak mondja (*tomp-* ‘csípő, far’ főnév + *-r* denominális nomenképző). Első adatát köznévként 1519-ből említi, ahol testrésznévként szerepel ‘csípő, derék’ jelentésben; hasonlóan a második 1600k körüli ‘a combnak a csípő és a farcsont között kidomborodó része’ jelentéshez. Földrajzi köznévként nem adatolják.

Valószínűleg testrésznév → földrajzi köznévvé változásról beszélhetünk (‘test kidomborodó része’ → ‘hegy kidomborodó része’), hasonlóságon alapuló névátvitellel.

Testrésznévből, metaforikus gondolkodással számos további földrajzi köznévvé alakult: *ér* ‘kis folyóvíz’, *fej* ~ *fő* ‘forrás; valaminek a középső része’, *könyök* ‘folyó, patak kanyarulata’, *fark* ‘valamilyen földrajzi egységnek, pl. hegynek, víznek, földterületnek a vége, elkeskenyedő nyúlványa’, *tag* ‘egy nagyobb összefüggő terület’, *torok* ‘vízfolyás torkolata’; ‘völgy bejárata’. Ezek a példák azt jelzik, hogy a földrajzi köznevek rendszerét átszövi a metaforikus szóalkotás, hiszen az említett példák összetételekben is szerepelhetnek.

Az emberi és az állati testrészek megnevezésének kiemelt szerepe van a földrajzi köznevek létrejöttében, továbbá a térszínformanév és a testrésznév a rokon nyelvekben is összefügg. Kevésbé intenzív ez a fajta szóalkotási mód a növényi részek között. A dolgozatom alapját képező szótárban csak egy példát találtam rá (*ág*), elképzelhető azonban, hogy a későbbiekben többről is beszámolhatunk. A metaforikus földrajzi köznevek szerteágazó jelentései miatt feltételezhetjük, hogy az *ág* is többféle jelentésben él. Ezt a sokszínűséget adataim alapján ki is lehet mutatni.

3. 2. A földrajzi köznevek jelentésfejlődésében fontos szerepet játszik a **metonímia** is, amely érintkezésen alapuló névátvitelt jelent. A metonímia a névátvitel azon válfaja, „amely két fogalom közti térbeli, időbeli, anyagbeli érintkezésen vagy ok-okozati kapcsolaton alapul” (FÁBIÁN–SZATHMÁRI–TERESTYÉNI 1958: 108). Az eredeti és az új jelentés viszonyának vizsgálata a földrajzi köznevek körében is eredményekhez vezethet, segítségével további csoportok különíthetők el. A metonimikus névátvitel alapján is jöhettek létre földrajzi köznevek, bár számuk és jelentőségük nem éri el a metaforikus úton alakultak arányát.

növénynév → hely, ahol nő/található

A vizsgálatunk alapját jelentő több mint kétezer földrajzi köznévből ez a kapcsolat markánsan jelentkezik. Az ide kapcsolható növénynevek a következők: *akác, bosztán* 'dinnye', *bükk, cirok, cser, dió, éger, egres, fa, fű, fűz, fűzfá, gaz, gyepe, hajnalka, lencse, magyal, nád, napraforgó, sás, szőlő, torma, tomporcser, zörgő* 'zörgő fű; Crepis'. Valójában ezek a növénynevek földrajzi köznévi szerepben alakulhattak metonimikusan a terület jelölőjévé. Abban az esetben, ha a terület jellegzetes, jellemző növényének neve alakilag pontosan megegyezik a terület elnevezésével, nagy valószínűséggel növénynév → hely, ahol nő/található metonímiáról beszélhetünk.

A növénynévi metonímia jellegzetes példája a *bükk* és a képzett, valamint összetett változatai, a *bükkös ~ bükkerdő ~ bükkös erdő* 'bükkfában gazdag terület' szóösszetétel, így a továbbiakban ezen keresztül mutatom be a változási lehetőségeket. A *bükk* esetében a növénynévvel tökéletesen megegyezik a terület megnevezése, így joggal gondolhatunk metonimikus jelentésváltozásra. Nem zárhatjuk ki azonban a *bükkerdő* összetételből történő ellipszis lehetőségét sem, amennyiben az utótag "lekopott". E változásra akkor van lehetőség, ha az előtag elég erős ahhoz, hogy képes legyen önmagában 'hely' jelölésére. A bemutatott metonimikus szóalkotást talán az is elősegíthette, ha a környező területeken másfajta növény nőtt vagy termelt, így a környezetétől eltérő növény neve vált önmagában földrajzi könévvé. A változás fenti iránya azonban közel sem bizonyos, ugyanis a terület jellemző növényzetére utalhat *-s* képzős forma is (*bükkös*). Az *-s* képzős forma kialakulását nagy mértékben segíthette a képző sajátos szerepe, és az, hogy gyakorisága révén könnyedén beilleszkedik a már meglevő *-s* képzős földrajzi köznevek közé (*akácos, barackos, vadrózsás, orgonás,*

égeres stb.). Hasonlóan ítéldhetjük meg, és talán valamilyen 'földterület' jelentésű elemet (*kert*, *erdő*, *föld* stb.) gyaníthatunk a *szőlős* (*kert*), az *akácos* (*erdő*) és a *kenderes* (*föld*) szintagma mögött is. A gyűjtőnév mellett általában képezhető a neki megfelelő jelzős szerkezet is, amely idővel elmaradt a főtag mellől. A folyamat rekonstruálásakor figyelembe kell azonban azt is vennünk, hogy a *bükkös*-ből kiegészüléssel létrejöhetett a *bükkös erdő* szintagma, de a folyamat fordítva is elképzelhető, azaz a *bükkös erdő* szintagma szintén rövidülhetett *bükkössé*. Ebben az esetben a *bükkös*-ből szűküléses metonímiával keletkezhetett a *bükk* forma (vö. KÁROLY 1970a: 319). Mindebből általánosabban az adódik, hogy a földrajzi köznevek közé fel kell vennünk azokat a növényneveket – elsősorban faneveket –, amelyek gyűjtőnévi értelemben, azaz '(egy bizonyos növényt termő) terület' vagy '(egy bizonyos faféléből álló) erdő' jelentésben használatosak. A helyfajtajelölő szavak ugyanis többkevesebb szemantikai jegy megadásával jelölik meg az egyes helyfajtákat. Az indoeurópai nyelvekben a magyarral ellentétes irányú, 'erdő, fa' > 'egy konkrét, jellemző fa' jelentéstani változást mutat be RÓNA TAS ANDRÁS (2004a: 265)

Nyelvi síkon a kiegészülés és az ellipszis, a redukció és a bővülés szoros kapcsolatban áll egymással. A kategóriapárok között nem húzható éles vonal, az egyes földrajzi köznevekről könnyen kiderülhet, hogy a feltételezettel éppen ellentétes irányú szerkezeti változás játszódtott le bennük. A földrajzi köznevek körében sokféle típus fordul elő, és a meglévők mindegyike mintául szolgál az újonnan kialakulóknak számára.

állat → hely, ahol él

Az olyan földrajzi közneveket sorolhatjuk ide, amelyek elsődlegesen valamely terület, táj jellegzetes állatának vagy állatcsoportjának megjelölésére szolgálnak: *béka*, *csík*, *jószág*, *ökör*, *szarvas*; *csorda*, *gulya*. A forrásokban a földrajzi köznevek értelmezéséből kiderült, hogy nem csupán az állatok fészkrét, hanem a környéküket is jelöli a név pl. *ökör* 'ökrök legeltetési helye, annak környéke', *szarvas* 'szarvasok élőhelye', *gulya* 'szarvasmarhák éjjeli szállása a legelőn; sellenc'.

anyag → hely, ahol található

A földrajzi köznevek körében ritka ez a jelentésváltozás, a jelenségre mindössze néhány példát említhetünk. Ide vonható adat a *szén* 'szénégetésre szolgáló hely' és a *homok* 'homokos

hely’, ’<vízenyős területen> dombos, kiemelkedő hely’, valamint a *kő* ’kiemelkedő szikla, esetleg sziklacsoport’. Anyagnevek gyakran szerepelnek összetételek elő- vagy utótagjaként egyaránt, részt vesznek továbbá képzésekben is.

személy → hely, ami a tulajdona, ahol él (a hely birtokosa vagy használója)

Pusztá foglalkozásnév ritkán alakul metonimikusan földrajzi köznévvé, ez a jelentésváltozás azonban megtörtént a *bíró* esetében. A *bíró* ’a bíró tulajdonában lévő föld’ úgy alakulhatott ki, hogy a terület birtokosának neve idővel a terület megjelölésévé válhatott. A terület birtokosára vagy használójára utaló szemantikai tartalom azonban többnyire N + N összetételű formákban jelentkezik: *papkaszálló* ’a papnak a kaszálója’, *papföld*, *paprét*, *papszer*, *harangozóföld*, *harangozózug*, *parasztföld* stb.

Az *ánglius* ~ *ánglus* tréfásan angol személyt, általában férfit jelent a népnyelvben (ÉrtSz.). Metonímiával az angolparkot is kezdték e névvel illetni (SMFN, VMFN). A kapcsolat alapja feltehetőleg az, hogy angol származású személyek tervezték és építették, így megnevezésük a parkra is átkerült. Az *Anglia* országnév köznevesült *anglia* formája is él hasonló jelentésben ti. ’angolkert, park’ (ÚMTSz.).

4. A szókincs gyarapodásának legváltozatosabb módja a **szóképzés**. Ennek során egy már meglévő szóból bizonyos toldalék hozzáillesztésével új, más jelentésű szótározható egységet hozunk létre. A származékszó jelentésének magvát az alapszó hordozza. Bizonyos esetekben azonban nem könnyű eldönteni, mit tekinthetünk alapszónak és mit képzettnek, hiszen előfordulhat, hogy a naiv beszélő sem érzékeli a képzőt (KIEFER–LADÁNYI 2000a: 153), a szóképzés ugyanis általában ösztönös szóalkotási mód, a nyelvben már meglévő hasonló alaki felépítésű, és jelentésű szavak analógiáján alapul.

Nyelvünk képzőrendszere rendkívül gazdag, a szókincs gyarapításának szinte korlátlan lehetőségeit rejti magában. Egyetlen alapszóból számos más-más jelentést hordozó származékszót, így földrajzi köznevet is hozhatunk létre képzők segítségével: *csorog* → *csorgás*, *csorgó*, *csorgócska*, *csorgókút*, *csorgóskút*. A földrajzi köznevek körében – mint látni fogjuk – egy alapszóhoz, ugyanabban a szóban legfeljebb két képző járul egymás után (*fakad* + *ék* + *os*).

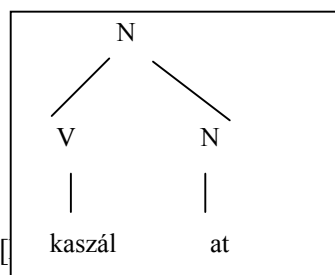
A szóképzéssel létrejött szavak jelentése levezethető az alapszó és a képző együttes jelentéséből, így az új szó felvétele a szótárban nem indokolt. A derivátumok azonban gyakran lexikalizálódnak, olyan jelentéselemeket vesznek fel, mely(ek) nem vezethető(k) le a morfológiai szerkezetből, és ebben az esetben a szavakat a szótárban kell tárolnunk.

A szóképzéshez szorosan kapcsolódik a produktivitás, ami a minta alapján tetszőleges számú, szemantikailag transzparens szó létrehozásának a lehetőségét jelenti adott szemantikai, szintaktikai és morfológiai feltételek mellett (KIEFER–LADÁNYI 2000a: 149). A produktivitás feltétele az osztály nyitottsága: a földrajzi köznevek osztálya ilyen, mert bővíthető új szavakkal, képzéssel, összetétellel. A képző produktivitásának eldöntése azonban adott esetben nehézségeket okozhat, mert nem tudjuk a lehetséges alapszavak számát (vö. LADÁNYI 2001a: 234). A képző produktivitását teszteléssel fogjuk vizsgálni, potenciális (nem létező, de lehetséges) szavakat alkotunk a vizsgált képzővel.

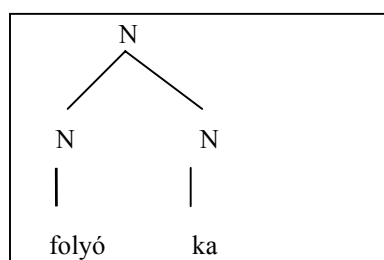
Ha a képzés termékeny, akkor szabályszerű is, mert szabályba tudjuk foglalni a képzés menetét. A terméketlen képzés is lehet azonban szabályszerű, abban az esetben, ha szabályokkal leírható módon hoz létre új szavakat.

A képző megszabja a képzett szó szintaktikai kategóriáját, ebből adódóan a képzett szó alaptagja a képző, mely mindig a jobb oldalon áll ugyanúgy, ahogy az összetételek alaptagja is a jobb oldali tag. A *kaszálat* és a *folyóka* földrajzi köznevek összetevős szerkezete hierarchikus és lineáris módon a következőképpen ábrázolható:

kaszálat

folyóka

A képzett szó maga is lehet összetételi tag (dióskert, halastó), és összetett szó is lehet képzett (gyalogösvényke).

A képzett szavak osztályozása többféle szempontból történhet. A hagyományos grammatikákban az alapszó és a származékszó szófaja alapján kategorizálnak: ilyen

megközelítésben a földrajzi köznevek deverbális és denominális nomenképzés eredményeként egyaránt létrejöhetnek. A földrajzi köznevek között az alábbi típusokat találjuk:

N → N pl. *hidacska, akácos, hegység*

V → N pl. *áradmány, delelő, kaszálat*

ADJ → N pl. *tisztás, gyéres, sűrűség*

Tekintsük át az egyes típusokat (vö. KIEFER—LADÁNYI 2000a: 165–214)!

V → N

A) A cselekvés eredményét kifejező képzők

a) *-(V)mány*.

Az alapszó lehet tárgyas (*hagy, bérel*) vagy tárgyatlan ige (*árad, ég*). A jelentés csak az eredménytárgyat kívánó ige mellett jelezhető előre: *bérlemény* 'bérlés eredményeként valakinek a használatába jutott terület'. A *-mány/-mény* képző nem termékeny (**kaszálmány, *delelmény* stb), a vele létrejött szavak lexikalizálódtak. A lexikalizálódás következménye, hogy a képzett szavakban az igei természet elhalványult, ugyanakkor megerősödött a főnévi természet (KIEFER 2000a: 546). Mindezek ellenére a képzés szabályos morfológiai szerkezetű: [V + [-mány/-mény] _N] _N.

b) *-At*.

A képző tárgyas igéhez járulva leginkább a cselekvés eredményét jelöli, pl. *váгат* 'kivágott erdőréssz', *bérlet* 'bérelt földterület', *kaszálat* 'rendszeresen kaszált terület', *hordat* 'a vízöntés visszamaradt hordaléka'. A tárgyatlan igéből alakult képzések lexikalizálódtak: *torkolat, lejárát, folyat* 'patak', *hajlat* 'domb lejtős oldala', *dűlet* 'dülő', *fordulat* 'folyókanyar'. A földrajzi köznevek körében improduktív, nem létezik **lefolyat, *mosat, *forrat, *ásat* forma. A vizsgált szókincsben valószínűleg lexikai blokkolás miatt nincsenek meg ezek a formák, hiszen helyettük a *lefolyás, mosás, forrás, ásás* használatos a cselekvés eredményének jelölésére, néhány esetben azonban mindkét változat használható: *árkolás ~ árkolat* 'árok', valamint *vágás ~ váгат*, mindkettő 'irtás' jelentésben.

A rokon értelmű képzők ugyanahhoz a tőhöz járulva jelentésmegoszlást eredményezhetnek. Mást jelent a *folyás* és a *folyat*, pedig mindkét esetben ugyanazon tőhöz a cselekvés eredményét kifejező képző járult. Az előbbi általánosabb 'vízfolyás' jelentésben él, míg az utóbbi jelentése szűkebb: 'forrásból keletkező vízfolyás, patak'. A jelentésmegoszlás azonban nem minden esetben következik be. Nincs lényeges különbség az *égeres* és az *égerség* között: mindkettő jelentése 'égerfákból álló erdő'.

Lényegében azonos vagy csak árnyalatnyilag eltérő jelentésváltozatot több különböző képzővel is kifejezhetünk: a cselekvés eredményét kifejezheti az *-Ás* (*kaszálás*), megnevezhetjük *-At* képzővel (*kaszálat*), de a *kaszál* igéből a *kaszáló* képzett forma is használatos ebben a jelentésben. Ebben a jelentésben a *-vÁny* (*égevény*), sőt alkalmanként a *-mÁny* képző is (*égemény*) is előfordul. Az *-At* képző nem járulhat *-t* végű igékhez, ettől függetlenül morfológiai szerkezete szabályos:

$$V_{tr} + [-At]_N \rightarrow [V_{tr} + [-At]_N]_N.$$

c) *-Ás*.

Az *-Ás* képzővel tranzitív igei alapon létrejött szavak a cselekvés tárgyasult eredményét jelölik, pl. *mérés* 'olyan terület, amelyet kiparcelláztak', *kerítés* 'körülkerített terület', *ásás* 'ásás eredményeként létrejött nagy gödör', *hányás* 'mesterségesen emelt földhalom; töltés'. Az *árkolás* árkot, a *hordás* hordalékot, a *tisztítás* az erdő kitisztított részét jelöli. A tárgyatlan igéből képzett szavak lexikalizálódtak: *mélyedés* 'nagy gödör', *forrás* 'földből természetes úton, folyamatosan vagy időszakosan felszínre törő víz', *csorgás* 'kis vízfolyás, ér', *égés* 'tűzpusztította hely'. Feltehetően a 'cselekvés helye' jelentés fejeződik ki a vizsgált képzőben az *állás* 'szellős, nyitott építmény; jóságok ideiglenes (éjszakai) pihenőhelye' szó esetén. Nem vezethető le elemeiből a *horpanás* 'föld felszínén levő mélyedés', az *apadás* 'elnádasodott terület', és a *szakadás* 'vízmosta part, terület' sem. Ezek kialakulása leginkább a 'komplex esemény' jelentésű főnévből konverzióval képzelhetők el (LACZKÓ 2000a: 334). A képző földrajzi közneveink körében nem termékeny, hisz a **delelés*, **legelés*, **csörgés* stb. csak potenciálisan létező szavak, amelyek lexikai blokkolás miatt nem használhatók 'hely' jelentésben. Ennek magyarázata az lehet, hogy ezt a jelentést inkább az *-Ó* képzővel fejezi ki

a nyelv (*delelő, legelő, csörgő* stb.). Bár a képzés a vizsgált szócsoporthoz improduktív, szabályba foglalható:

$$V_{tr} + [\acute{A}s]_N \rightarrow [V_{tr} + [\acute{A}s]_N]_N.$$

d) *-(V)vÁny*

A földrajzi köznevek körében nem gyakori képző, húsznál kevesebb példát láthatunk rá. Tárgyas igéken találjuk például: *ásvány, eresztvény* 'fiatal, sarjadó erdő vagy gyümölcsös', *irtvány, kerítvény, öntvény* stb., tárgyatlanon ritkább: *ingovány, égevény*. A képző a cselekvés eredményét jelöli (KESZLER 2000a: 316), hiszen az *irtvány* 'olyan szántóterület, amelyet az erdő kiirtásával nyertek', az *öntvény* 'a Dunától nyert szántóföld', az *ásvány* pedig ásott terület, ahonnan a földet elhordták. A képző inkább csak passzív tőhöz (KIEFER megnevezésével fantomtőhöz) társul a *csintovány, lingovány, serevény, sülevényés, szelevény* szavakban, így ezeket érdemes lexikalizált alaknak tekintenünk. A vizsgált képző nem produktív, **kaszálvány, *forrvány* nem hozható létre, a képzés nem foglalható szabályba sem.

e) *-ék*

A földrajzi köznevek között csak tárgyatlan igei alapszón szerepel: *akadék, rekeszték, fakadék, hasadék, süllyedék, szakadék, süppedék*. A képző a cselekvés eredményét jelenti: *hasadék* 'hegyben levő árok', a *süppedék* és a *süllyedék* egyaránt vízenyős, ingoványos területet jelent. A *szakadék* 'meredek partfalú, omladékos mélyedés, viszonylag szűk völgy; benne bokrok, néha fák' már inkább tőszónak tekinthető.

f) *-Vdék*

A vizsgált korpuszban egyetlen szóban fordul elő ez az improduktív, elavult képző: *nyesedék* 'az erdő alja'. A képző tárgyas igéhez járul, a cselekvés eredményét jelöli.

g) *-Ány*

Ez a ritka, elavulóban levő improduktív képző rendszerint a cselekvés eredményét jelöli: *örvény* 'folyószakasz, ahol lefelé szívó hatású, gyors forgó mozgás keletkezik', *szölevény* 'vadkomlóból, vadszőlőből keletkező sűrűség'. Névszói alapszón találjuk a *gyümölcsény*

'gyümölcsös' és a *szederény* 'bokros, bozótos hely' főnevekben. Az alakok napjainkra lexikalizálódtak.

h) -Vtt

A képző a földrajzi köznevek körében a cselekvés eredményét jelöli. A származékok tárgyas (*vágott* 'irtás') és tárgyatlan (*égett* 'égetéssel irtott terület') igéből is létrejöhetnek. Improduktív képző, nincsen **kaszált*, **legelt*, **delelt*. Ennek talán az lehet az oka, hogy más, szinonim, produktív képzővel fejezik ki a cselekvés eredményét. A *vágott* mellett létezik *vágás* és *vágat* is, mindhárom 'irtás' jelentésű.

B) A cselekvés eszköze

-Ály

A földrajzi köznevek körében rendkívül ritka, nem termékeny képző, nincsen **forrály*, **hordály* stb. Mindössze néhány példát említhetünk –*ály* képzős földrajzi köznévként: *akadály*, *szakadály*, *meredély*. A képző a cselekvés eszközt jelöli, azaz az *akadály* rossz útszakasz, a *szakadály* partomlás, a *meredély* pedig hirtelen emelkedő domboldal.

C) A cselekvő jelölése

-Ár

A földrajzi köznevek között ritka, egyáltalán nem termékeny képző a cselekvő jelölésének szerepkörében az –*Ár* (KESZLER 2000: 316). A képzett szó jelentése nem jósolható meg előre, így nem foglalható szabályba sem. Joggal vélhetjük úgy, hogy az –*Ár* képzős földrajzi köznevek leíró szempontból tőszónak tekintendők: *buzgár* 'örvény; örvényszerűen feltörő vízsugár', *folyár* 'csermely, patakocská'.

D) A cselekvés helye

-Ó.

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *akadó*, *ásó*, *aszó*, *átallató*, *átjáró*, *átkelő*, *átvonó*, *áztató*, *bakkanó*, *bejáró*, *belátó*, *betérő*, *bogárzó*, *böggő*, *böntő*, *bugyorgó*, *buzgó*, *cicogó*, *csapó*, *csattogó*, *csepegő*, *csorgó*, *csöpögő*, *csörgető*, *csörgő*, *csúszkató*, *delelő*, *délelő*,

deleltető, délető, dobogó, duzzasztó, elágazó, emelkedő, eregető, ereszkedő, eresztő, étető, fartató, fektető, fekvő, fertő, figyelő, forduló, forgó, fortyogó, futtató, fürdő, gázló, göbbenő, gyékénylő, gyertyalló, hágó, hajló, háló, heverő, hevertető, húzató, ingó, itató, ivató, járó, játszó feljáró, jövő, kapáló, kapaszkodó, kpatató, kaptató, kaszáló, kavargó, kavarodó kelő, képesztő, keringő, kerülő, kicsapó, kicsepegő, kifolyó, kifutó, kilátó, koplaló, kottyanó, kuruttyoló, lefolyó, legelő, lejtő, lenyergelő, libegő, lihegő, lobogó, merítő, mosó, nádló, nyaraló, nyároló, nyelő, nyomtató, nyugodó, pocsogó, rakodó, rángató, rekesztő, sirülő, sodró, sorló, szózó, sugó, szántó, szivárgó, szütyögő, tároló, tározó, térülő, tocsogó, ugró, úszató, vágó, vettető, zörgő, zubogó, zúgó, zuhogó, zü börgő.

A képzőt meg kell különböztetnünk a melléknévi igenév és a melléknév azonos alakú képzőjétől. A helyet jelölő főnév – köztük a földrajzi köznevek – termékeny kialakulása feltehetően olyan összetételi minta alapján képzelhető el, melynek előtagja -ó képzős (melléknév): *csorgókút > csorgó, folyó víz > folyó, delelőpart > delelő, átkelőhely > átkelő, legelő rét/mező/erdő > legelő, kaszálóföld > kaszáló, mosótó > mosó, kifolyókút > kifolyó, ingóláp > ingó* stb. (KIEFER 1998a: 250, KÁROLY 1970a: 301). A *delelőhely*-ből 'állatok deleltetésére használt terület' konverzióval (ellipszis) jöhetett létre a vele megegyező jelentésű *delelő* forma. A térszíni formák tehát a tapadásnak abba a csoportjába tartoznak, amikor a jelzett szóra tapad a főnévi jelző jelentése. KÁROLY a földrajzi köznevek körében elképzelhetőnek tartja azt is, hogy az -Ó képzősök egy része birtokos jelzős szerkezetből maradt meg: *a hegynek a lejtője → lejtő, a hegynek az emelkedője → emelkedő* (KÁROLY 1970a: 306). Kettősség nyilvánul meg a köznyelvi *kaszáló* határnév esetében is, amely értelmezhető egyrészt úgy, mint föld *amit* kaszálnak (tárgyas viszony), másrészt úgy is, mint föld, *ahol* kaszálnak (helyhatározós viszony) (HADROVICS 1992a: 368).

LACZKÓ TIBOR többféle megfontolásból javasolja az -Ó főnévképző felvételét esemény, eszköz és hely jelentésben (LACZKÓ 2000a: 392, részletes indoklás uo. 400–2). LACZKÓnak vélhetően igaza van, amikor azt írja, hogy “eredetileg tehát 'hely' utótagú összetételekben szerepelt a nomen actionis jelentésű -Ó főnév, aztán egyre gyakrabban elhagyták az összetétel utótagját, és az ilyen módon magára maradt előtagban az -Ó főnévképző fokozatosan kialakította a 'tipikus hely' funkciót” (2000b: 290). Ezt az állítást alátámasztani látszik az a

megfigyelés is, hogy bizonyos –Ó főnévképzős földrajzi köznevek jelzett szóval együtt is szerepelnek a vizsgált korpuszban (*mosótó ~ mosó, ingóláp ~ ingó, kaszálóföld ~ kaszáló, kifolyókút ~ kifolyó* stb.). PUSZTAI FERENC a kérdéssel kapcsolatban úgy vélekedik, hogy “az efféle szavak zöme nem tapadással, hanem mintakövető szóképzéssel, az -ó/-ő igenévi képző eszköz- és foglalkozásnév funkciójú főnévképzővé alakulásával értelmezendő” (2003a: 880).

Az –Ó főnévképzős földrajzi köznevek jelentésfejlődésének jellegéhez, irányához és a kronológia megállapításához BENKŐ LORÁND szolt hozzá elméleti igénnyel is. BENKŐ úgy véli, a szavak jelentésfejlődésének megállapításában nem csupán a polyszemantikus viszonyok igényelnek figyelmet, hanem a történeti-művelődéstörténeti ismeretek, az etimon, a logika és az analógia is. Az 1940-es években BENKŐ LORÁND főleg erdélyi gyűjtésekre alapozva a *ropó* kapcsán szép tanulmányban kapcsolja össze a térbeli haladást jelentő igékből képzett térszínformaneveket. Hangsúlyozza, hogy a mozgás nem a rajta járó élőlénynek, hanem a földterületnek a mozgására vonatkozik. Az igék eredeti jelentéséből következően az alábbi térszínformanevi jelentéscsoportok jelölhetők ki (BENKŐ 1947b: 27-32):

- a, sík térben való előrehaladást jelent (*járó, dűlő, nyúló*)
- b, sík térben való visszajövés (*jővő, térő*)
- c, emelkedő előrehaladás (*hágó*)
- d, ereszkedő haladás (*lejtő*)

Az –Ó a földrajzi köznevek körében a cselekvés helyét jelölő földrajzi közneveket képez, elsősorban tartós cselekvést (*delel, áztat, tárol, vág, súg, mos*) vagy történést jelentő tárgyatlan igékhez társul (*inog, csöpög, fordul, forog*). Az *úsztató* ‘az állatok fürdetésére alkalmas természetes vagy mesterséges vízállás’, *heverő* ‘a legelőre járó állatok pihenőhelye’, a *futtató* ‘hely, ahol futtatják a lovakat’, a *hevertető* ‘delelőhely’ esetében a képző műveltető képzős igéhez kapcsolódik, a származékok mind vízrajzi köznevek és határnevek.

A földrajzi köznevek körében a produktivitás sajátos esete áll fenn: a képzés teljes mértékben termékeny – több mint száz földrajzi köznevet alkottak vele –, de nem foglalható szabályba, ugyanis a létrejövő szavak jelentése nem jósolható meg, többségük lexikalizálódott (vö. a *dűlő, lejtő, aszó, fertő, csorgó, fortyogó* ‘forrás’ szavak jelentése). A *forgó* ‘örvény; folyókanyar’ mellett valószínűleg lexikai blokkolás miatt nem él a **forgás*, továbbá a *forrás* mellett nem alakult ki a **forró* ‘földből természetes úton, folyamatosan v. időszakosan

felszínre törő víz' jelentésű, továbbá az *állás* mellé az **álló* 'szellős, nyitott építmény; jóságok ideglenes (éjszakai) pihenőhelye'. Van *delelő* 'legelőre kihajtott jóság pihenőhelye', nincsen viszont **delelés*.

Az igei alapú földrajzi köznevek körében a leggyakoribb két képző az *–Ás* és az *–Ó*. Az *–Ás* a cselekvés tárgyiasult eredményét jelöli, az *–Ó* pedig helyet jelölő képző. A két képző használata közötti különbség leginkább talán területiségükben ragadható meg. A *fekvés* 'delelőhely' határnév Somogyban, míg a vele azonos töből képzett *fekvő* 'delelőhely' Kalotaszegen ismerős. A *fürdő* 'mocsaras, vizes hely, állatok fürdőhelye' határnév Jászberényben és a Székelyföldön, míg azonos jelentésben a *fürdés* Komárom megyében jelöli az állatok fürdetésére alkalmas helyet. A *kilátó* 'magaslat' országszerte szerepel a földrajzi köznevek között. A *kilát* tárgyatlan igéből képzett *kilátás* azonban igen ritka, anyagomban csak Tokodon szerepel.

Az agyagvételi hely megjelölésére szolgáló *ásás* 'olyan területrészt, ahonnan az építkezéshez használt anyagot ássák' földrajzi köznévre többfelől idézhetünk példákat, addig az *ásó* formával felváltva kizárólag Sárospatakon és a Hegyközben szerepelhet.

Az *–Ás* és az *–Ó* képzőt egyaránt kapcsolják a tárgyas igei *aszal* tőhöz a Hegyközben. A két határnév-származék (*aszalás ~ aszaló*) jelentése azonos: 'égetéssel kiirtott egykori erdőrész'.

A '(nagyobb) vízfolyás' jelölésére a *folyó* vízrajzi köznevet általánosnak tekinthetjük, használata az egész országra jellemző, valamint számos összetételben szerepel elő- vagy utótagként is. A feldolgozott források adatai viszont lehetőséget nyújtanak arra, hogy a kevésbé tipikusan használt formákat is feltárjuk. A *foly-* passzív igtőből *–ás* képzővel is létrehozható 'vízfolyás' jelentésű földrajzi köznév. A megfigyeléseim szerint a *folyás* elsősorban az ország keleti, tiszántúli részére jellemző. (Az ÉrtSz. ritka, régies minősítéssel közli a szót.)

A magyar nyelv életében kétféleképpen alakulhattak ki új szavak. Egyrészt szóalkotással, azaz a nyelvben már meglevő elemek felhasználásával; másrészt szóteremtéssel, azaz nyelvi előzmények nélkül, teljesen új szavak létrehozásával. A magyarság mint minden más nép is, a különböző természeti, emberi és állati hangokat igyekezett kifejező hangalakú szavakká

formálni, azaz hangutánzó-hangulatfestő szavakat is alkotott: *reped*, *csattan*, *loccsan*, *csörgedez*, *csorog*, *dobog* stb. Az -Ó képzős földrajzi közneveken belül külön csoportot alkot az a mintegy 25 köznév, amely **hangutánzó** vagy **hangulatfestő** töből alakult.

Az említett körbe tartozó hangutánzó és hangfestő szavaink korát igen nehéz pontosan meghatározni. BÁRCZI felveti (1958a: 20) a *buzog* és a *csepeg* szó finnugor eredeztetését. Biztosan nyelvünk külön életében alakult ki a *zúg*, a *súg* és a *hortyog* (BÁRCZI 1958a: 20).

A hangutánzó és hangfestő szavaink meglehetősen sokszor lesznek földrajzi köznevek alaptagjává: *csepeg* → *csepegő*, *kicsepegő*; *csöpög* → *csöpögő*; *csorog* → *csorgó*, *csorgás*, *csorgó(s)kút*; *csörög* → *csörgő*, *csörgekút*.

Főként vízrajzi köznevek, vizekkel kapcsolatos helyek – elsősorban mocsarak – megjelölésében találkozhatunk a hangra utaló funkcióval: *fortyogó* 'gázbuborékokat kibocsátó savanyúvízforrás', *zúgó* 'vízimalom számára vízgyűjtő mélyedés; kisebb vízesés', *zübörgő* 'kisebb árok, amelynek vize zübörögve folyik' stb. A földrajzi köznevekre nézve általában is igaznak tarthatjuk, hogy a hangra utalás funkcióját kizárólag folyamatos melléknévi igenév tölti be: *bugyorgó* ~ *bugyogó* 'forrás', *kuruttyoló* 'mocsaras terület', *súgó* 'folyóvíz gyorsabb folyású szakasza; nádas vagy bokros hely' stb.

A hangutánzó tőhöz kapcsolódó képzők a cselekvés hangját utánozzák, mint például a *bugyorgó* ~ *bugyogó* 'forrás', *cicogó* 'mocsaras terület', *szütyögő* 'sáros, vizenyős terület', *zubogó* 'kisebb vízesés'.

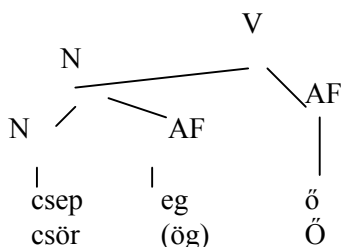
A hangutánzó eredetű földrajzi köznevek körében szép számmal találunk térszínformanevet is (vö. NYÍRI 1962a). A *dobog* igeneve, a *dobogó* több jelentésben is él: 'híd; kisdomb'. A *döngölet* ~ *döngelet* kis dombot jelöl Göcsejben, Hetésben és Somogyban. A szatmári *kottyánó* mély gödör a folyóvíz vagy az állóvíz medrében. A *kotyor* 'völgy' a barcasági Hétfalu helyneveiben, de más jelentésekben szintén ismert. Jelölhet holtágat, mélyedést, bokros helyet is.

A hangfestő tőhöz járuló -Ó képzős származékok a cselekvés hangulatát érzékeltetik, mozgást vagy állapotot utánoznak: a *libegő* ~ *libegőláp* 'mocsaras területen levő, vékony talajréteggel borított lebegő, úszó, szigetszerű tőzegképződmény', *lihegő* 'meredek út', valamint a *duzzasztó* 'folyón épített torlasz és környéke' esetében.

Az -Ó képző hangutánzó és hangfestő alapszóhoz kapcsolódva mindig a gyakorító, folyamatos cselekvést kifejező -Vg képzős tőhöz járul (*dobogó* 'híd; kis domb'). Bizonyos

esetekben a magas és a mély hangrendű szópárok mindkét tagja használatos földrajzi köznévként: *csorgó* ~ *csörgő*, *csepegő* ~ *csöpögő*. A képző nem kapcsolódik a mozzanatos – *Vn* képzős tőhöz, nincsen **csorranó*, **loccsanó*, **zuhanó* stb.

Ha a *csepegő* 'forrás; kút' és a *csörgő* 'vízfolyás; olyan terület, amelyen forrás van vagy ér folyik át rajta' szót elemezzük, az alábbi közös morfológiai ábrát készíthetjük el:

A *csepegő* szó a **csep-* passzív (vagy fiktív) tőre vezethető vissza, mely csak származékaiban él (*csep-eg*, *csepp-en*). A tőhöz *-g* mozzanatos igeképző társul, majd *-ő* névszóképző (pontosabban igenévképző, mely tapadással főnévképzővé lett). A *csörgő* alak a szintén passzív **csör-* tőből eredeztethető (*csörr-en*). Mindkét alapszó (**csör-*, **csep-*) önálló szóként már nem használt hangutánzó szó, amelyhez *-Vg* folyamatos cselekvést kifejező képző járul. A képző tulajdonképpen a szófajt is jelöli (ige), mert az alapszó szófaji szempontból pontosan nem határozható meg. A továbbképzés során ehhez járul az *-Ó* képző.

A **csörögő* alakból a második *-ő* a kétnyíltszótagos tendencia következtében kiesett, s alakult ki a máig használatos földrajzi köznév. A *csörög* és a *csördül* hangutánzó szóra a legkorábbi írásos adat a XVI. századból való (TESz.). Földrajzi köznévként használt alakjai a *csör-* tőre vezethetők vissza: *csörge*, *csörgekút*, *csörgető*, *csörgő*. A ma embere ezeket inkább hangulatfestőnek érzi, de biztos, hogy az alapszó hangutánzó eredetű. A szónak mély hangrendű (*csorgó*) változata a magas hangrendű páréval azonos jelentésekben ismert.

N → N

A) kicsinyítő képzők

a) *-kA* és *-(V)cskA*.

A földrajzi köznevek körében nem termékeny képzés, nincs **hegyke*, **mezőke*, **bércecske*, **legelőcske*. A két képző közül a vizsgált szócsoporthoz mindkét képzésre több példa van. A *-(V)cska* a *dombocska*, *falucska*, *fokocska*, *földecske*, *hidacska*, *hágócska*, *kaszálócska*, *martocska*, *patakocska*, *polyácska*, *ponkocska*, *tócska*, *völgyecske* szavakban szerepel. A *-ka* a *cserőke*, *csúcska*, *folyóka*, *határka*, *közke*, *lapiska*, *magyalka*, *nyavalyka*, *nyelőke*, *ösvényke*, *paticska* 'kis patak', *piliske* 'kopár hegy', *polyánka* 'kis erdei tisztás', *soroska*, *tiloska*, *tóka* szavakban fordul elő. A létrejövő derivátumok jelentése előre jelezhető: *falucska* 'kis falu', *folyóka* 'kis folyó'; a két képző szemantikailag azonos a 'kis, kicsiny' jelentésével. A két képző nem zárja ki egymást, hiszen létrejöhet azonos alapszóból mindkét képzett forma: *tóka* ~ *tócska* 'kis tó'.

A *-(V)cska* hangtani korlátozás nélkül használható, míg a *-ka* alapszava nem végződhet *-a/-e* magánhangzóra és zárhangra. Anyagomban a *-ka* egyszótagú szóhoz is kapcsolódik (*csúcska*, *tóka*, *közke*), bár ezt KIEFERÉK kizáró feltételnek tekintik (ÚMNY 169). Ez azért lehetséges, mert a strukturális nyelvtan célja általános szabályok megfogalmazása, nem pedig egy konkrét szócsoporthoz vizsgálata.

A *-ka* képző kizárólag másodlagosan járul a már kialakult földrajzi köznevekhez, jobbára *-Vs* képzős növény- és állatnevekhez (*mogyoróska*, *baglyoska*). A *-ka* kicsinyítő képző elsősorban az ország északkeleti részén, a magyar-szláv nyelvhatár vidékén levő helységnevekben is megtalálható, pl. *Nádaska*, *Erdőske*, *Komlóska*, *Eperjeske*, *Kendereske*, *Büdöske*, *Csúszka*, *Nyároska*, *Tölgyeske*. BENKŐ ezek mögött nem földrajzi köznévi előzményt lát, hanem azt feltételezi, hogy a magyar lakosság a *-ka* elemet mint helységnévképzőt vonta el a szláv eredetű helynevekből. A képző használata aztán határnevekben is megjelent, és eljutott Szabolcs, Borsod és Bodrog területére is (vö. BENKŐ 1950a: 143–5.).

A kicsinyítő képző nem létező, de potenciális szavakhoz kapcsolódik a *dombika*, *földike*, *hegyike*, *kútika* formákban. E formák a *domb* + *i* + *ka* mintájára jöhetnek létre, ahol a közbülső alak nem létező szó, de a továbbképzés miatt szükség van rá. Erre a jelenségre máskor is van példa a nyelvben, így nem indokolt egy önálló *-ika* képző felvétele (KIEFER–LADÁNYI 2000a: 172). A Fekete-Körös völgyéből való a *hídkó* 'kis híd' földrajzi köznév, amelyben *-ikó* kicsinyítő képző szerepel.

A földrajzi köznevek körében ritka és nem termékeny kicsinyítő képzők is előfordulnak. A népies hangulatú *-csa* képzőt megtaláljuk a *darabcsa, patakcsa, pallagcsa* 'kisebb parlagföld' szavakban. A *patakcsó* képzője is kicsinyítő funkciót tölt be, ahogyan a *csucskó -kó* eleme is. A *hancsika -a* képzője kimutathatóan a halom, domb kis méretére utal.

A képzés szabálya az alábbiak szerint foglalható össze:

$$N + [Vcska]_N \rightarrow [N + [Vcska]_N]_N$$

feltétel: N konkrét főnév

$$N + [kA]_N \rightarrow [N + [kA]_N]_N$$

feltétel: N konkrét főnév, és nem végződhet *-a/-e-re*

B) gyűjtőnévképzők

a) *-sÁg*.

A képző főnévi alapszóhoz kapcsolódva gyűjtőnevet képez, melyek lexikalizálódnak (vö. *siátság* 'kopár terület, síkság, lapály', *sinkaság* 'síkság'). Ezt az is alátámasztja, hogy a korpuszban húsznál alig több köznév tartalmazza ezt a képzőt (23). Az alapszó lehet növénynév (*égerség* 'égerfákból álló kis erdő', *erdőség, gyepség* 'gyepes terület') vagy domborzati név (pl. *hátság* 'mocsárból kiemelkedő, szilárd talajú, mezőgazdasági művelésre alkalmas terület', *hegység, lápaság* 'sík, lapos terület', *rétség* 'igen nagy kiterjedésű rét', *térség, völgyesség*). Ebben a képzési módban vízparti hely is lehet az alapszó: *dágványság* 'iszapos, sáros hely', *lapság, laposság* 'lapály', *rónaság, síkság, tóság*. Az adattárban a köznyelvi *limbus* 'mocsár' alapszó mellett megjelenik annak képzett *limbusság* 'mocsár' és *limbusosság* 'mocsár' továbbképzett alakváltozata is, azonos jelentésben. Ezekre e formákra a Dunántúlon bukkanhatunk. A képzővel gazdasági helyek nevét is létrehozhatjuk: *gazdaság, faluság, község, majorság*.

A képzés azért sem tekinthető termékenynek, mert nincsen **mocsárság, *bércség, *eperség*. A létrejövő kisszámú alak analógiával magyarázható, így nem foglalható szabályba sem.

b) *-(V)s*.

Ezzel a képzővel új gyűjtőneveket képezhetünk, pl. *almás* 'almát termő terület', *pisztrángos*, *kavicsos*, *hegyes*. Lehet az alapszó önálló szóként már nem használt alak is (*cserőkés*). A földrajzi köznevek körében az *-Ó* mellett az egyik leggyakrabban előforduló képző, háromszáznál több földrajzi köznévből szerepel.

Az *-(V)s* képző gyakori, termékenysége azonban kérdéseket vet fel. A termékenység vizsgálatánál ugyanis nem a létező szavak döntenek, hanem az új képzések lehetősége.

Az *-(V)s* képzőt KIEFER terméketlennek mondja, és állítását azzal támasztja alá, hogy nincs *mandarinos*, *fűgés*, *banános* stb. Ez valóban meggyőzően hangzik, viszont Magyarországon és a magyar nyelvterületen nem termelnek szabad területen efféle délgyümölcsöket, így nem is alakulhattak ki ezek a formák. Az *-(V)s* képző óvatosabb kezelését szükségessé teszi az is, hogy a Magyarországon hosszú ideje nagy területen termelt gabonafélék (búza, rozs, kukorica stb.) nevei sem válnak *-(V)s* képzős szavak alaptagjává. Nincsen tehát **búzás*, **rozsos*, **kukoricás*. Az a körülmény, hogy van *búzafield*, *kukoricaföld*, *kukoricahát* stb. típusú összetétel, amellet szól, hogy lexikai blokkolással van dolgunk. Ennek okát azonban megmagyarázni nem tudjuk. Mindazokban az esetekben, ahol az alaptag gyümölcsnév (meggy, körte, szőlő stb.), zöldségnév (torma, sóska, káposzta stb.), virágnév (levendula, rózsza, orgona stb.) vagy fanév (juhar, nyár, nyír, tölgy stb.) illetve vadon élő növény neve (sás, nád, sulyom stb.) szinte korlátozás nélkül képezhető a megfelelő *-(V)s* képzős földrajzi köznévből. Az alaptag lehet összefoglaló név is: *gyümölcsös*, *virágos*, *csemegés*, *fás*, *gyepes*.

A legrégebben főnevesült *nádas*, *fenyves* és *nyíres* hatására újabb *-(V)s* képzős szavak keletkeztek. "Később a meglevő ilyen *-s* képzős szavak analógiájára újak keletkeztek, már nem tapadás útján. Az analógiás alakulások a fejlődésnek azt a fokát jelzik, amikor az *-s* képző már felvette a gyűjtőnévi funkciót" (KÁROLY 1970a: 303)

Az *-(V)s* képzős formákon belül a lehetséges változatokat tekintve megfigyelhető, hogy bizonyos növénynevek esetében többféle alak is képezhető. A *fenyő* növénynév hosszú magánhangzós tövéből alakul a *fenyős*, amely elsősorban dunántúli forrásokban olvasható. Érdekes, hogy a *fenyő* *-v-s* tövéből képzett, köznyelvi *fenyves* forma viszont mindenütt megjelenhet.

A térszíni formák nevei között is találunk jó néhány *-(V)s* képzős alakot. Ezek általában valamely *-(V)s* képző nélküli földrajzi köznevek *-(V)s* képzős változatai: *lap* ~ *lapos*, *lanka* ~

lankás. Az említett alakok feltehetőleg olyan jelzős szerkezetből rövidültek, amelynek jelzett szava valamilyen domborzati köznévi volt (*hely, oldal, vidék* stb.).

Az *-(V)s* képző gyakorisága indokoltá teszi szemantikai alcsoportok kijelölését az alapszó jelentése alapján:

1) növénynév: *akácos, aszatos, barackos, barkás, békarokkás, berekfás, berenás, berkenyész, birsalmás, bodzás, bojtos, bokros, boncsos, borókás, borsós, bozótos, brusztyos, búros, bükkcserjés, bükkfás, bükkös, bürkös, cetkényes, ciheres, ciherés, cihés, cirkos (< cirok), cirukás, csádélyos, csádés, csalános, csalitos, csarabos, csaritos, csemegés, csepeles, cseplyés, csepőtés, csereciherés, cserfás, cseres, cseresznyés, cserjékes, cserjés, csiboros, csicsókás, csigolyás 'füzfás', csihittos, csirittyás, csuhis, csuhitos, csuhus, csutkos, dinnyés, diófás, diós, dzsindzsás, égeres, égerfás, eperfás, eperjes, epres, fás, fenyéres, fenyős, fenyves, füves, füzes, fűzfás, galagonyás, gazos, gesztenyész, gilicész, gubás, gyékényes, gyepes, gyertyános, gyökeres, gyöngyöz, gyümölcsöz, gyűrűs, hagymás, hajdinás, halyagos, harasztos, hársas, hársfás, hináros, jávorfás, jegenyész, juharfás, juharos, kákányos, kákás, kalokányos, káposztás, kapros, kenderes, kolompéros, komlós, konkolyos, koszosalmás, kökényes, köleses, krumplis, kukoricás, kukujzás, kutyatejes, lécinás, lencsész, levendulás, lilimos, lóherész, lucernás, lúcos, magyalos, makkos, málnás, mályvás, mandulás, marinás, meggyes, mogyorós, nádas, nyáras, nyárfás, nyíres, nyírfás, oltványos, orgonás, páfrányos, palántos, parajos, pázsitos, perjész, plopós, pogácsás, pozdorjás, puszpángos, rekettyész, répás, rózsás, sáfrányos, sásas, sásos, somfás, somos, sóskás, suhás, sulymos, suttyás, számócás, szederfás, szedres, szilas, szilfás, szilvás, szittyós, szosznyás, szömörész, topolyás, tormás, tőkész, tölgyes, tölgyfás, tövises, töviskes, tüskész, ürmöz, vadalmás, vadrózsás, vadszőlöz, venyigész, vesszős, virágos, zöldbodzás.*

feltétel: N nem lehet déligyümölcs és gabonaféle

2) állatnév: *apróvadás, baglyos, békás, birkás, bogaras, bolhás, borjas, cinegész, csigás, csikos (csík 'halféle'), csókás, csödöröz, csukás, fácános, fecskész, foglyos, gácséros, galambos, gémes, gilicész, gunaras, halas, hangyás, hangyázós, harcsás, hollós, jávoros, kányás, kecségész, kecskész, keszegez, kígyóz, ludas, madaras, méhes, nyulas, piócás, pisztángos, rákos, rókás, singérez, szárcsás, szarkás, szúnyogos, tikos, üllöz, ürgész, vadas, vaddisznóz, vadkacsás, varjas, verebes*

3) terület anyaga: *agyagos, aljas, dágványos, fővényes, homokos, kavicsos, köves, kövecses, muvás, pereszteges, sárgaföldes, sóskavicsos, szenes, szikes, téglás, tűzköves, vályogos, vizesvadvizes*

4) domborzata: *apadagos, árkos, buckás, buckós, dombos, gödrös, hegyes, hegyes, honcsékos, katlanos, lankás, lápos, lapos, menedékes, oldalas, ormós* 'vízből kiemelkedő, ill. a környezeténél magasabban fekvő, rendszerint művelésre is alkalmas földterület', *palánkos, partos, porondos*

5) területhez való hozzájutás: *árendás, nyilas* 'sorshúzás útján nyert rét, föld- vagy szőlőterület'

6) terület jellegzetes objektuma, épülete: *cölöpös* 'olyan vizesárok, melynek oldalát cölöpökkel védik a bedőlés ellen', *csűrös* 'olyan térség, ahol csűr áll', *fürdő, hidas, karámos, kátyús, kazalos, tuskós, zsindelyes* 'az erdőnek az a része, ahol faszindelyt készítettek'

7) a terület jellegzetes alakja: *csúcsos, nyerges, nyilas, tekercs, teknős*

8) az alapszó földrajzi köznévi: *buhinos, háttas, lápos, lázas, ligetes, limányos, limbusos, mezős, mocsaras, morotvás, posványos, rétes, sáros, semlyékes, surjános, sügelyes, zsombékos*.

A földrajzi köznevek és a képzős helynevek körében egyaránt kiemelkedő szerepű az *-Vs* képző.

Az *-Vs* képző eredetileg az ellátottság kifejezője és gyűjtőnévképző volt; a földrajzi köznevekben máig ez a funkció jelenik meg. HOFFMANN ISTVÁN az ÉrtSz.-ben összesen 127 olyan *-s* képzős szót talált, amelynek 'valamiféle hely' jelentése van, a szavaknak felét tette ki a növénynevek csoportja (1993a: 77). A FÖNMÍSz. a földrajzi közneveket tartalmazó listájához fűzött bevezetőjében kiemelendőnek tartja, hogy "Jelentős mennyiségű, különösen növénynév előfordul földrajzi köznévként *-s* képzővel is: *akác > akácos, gaz > gazos*" (i.m. 140).

A földrajzi köznevek szótára igen sok *-Vs* képzős földrajzi köznevet tartalmaz, köztük 180-nak az alapja növénynév. Ahogy a korábbiakban részletesen bemutattam, leggyakrabban a vadon élő fák (*akácos, bodzás, fűzfás, fenyves* stb.), valamint növények (*gyepes, pázsitos, sásas, sulymos, vadrózsás* stb.) nevei fordulnak elő a földrajzi köznevekben, de megtaláljuk az ember által termelt növényeket (*krumplis, kukoricás, káposztás, kenderes* stb.) is. Ha egy

területen több éven át termelnek valamilyen növényt, akkor az adott növény képzete idővel kapcsolódik a helyhez.

Az alapszó jelentése alapján a növénynevek csoportja mellett a terület jellegzetes állatára (40 szó) is találunk utalásokat, mivel az ilyen jelentésű közszavak is igen alkalmasak helyjelölésre. A terület anyagára (15 szó), míg domborzatára 20 földrajzi köznévi alapszó utal. A további 100 szó jelentésben színes csoportot alkot. Hasonló szemantikai tartalom kisebb számban ugyan, de a helynevekben is megjelenik. Az alapszavak között a leggyakoribb a növény- és állatvilágra utalás (*Kökényes, Káposztás, Nyulas, Pisztrángos*), de lehet a talaj jellegére utaló anyagnév (*Meszes*), térszíni formát jelölő közszó (*Ormos*), valamint földrajzi köznévi (*Tós, Telekes*) is. A *Meszes, Ormos, Árpás, Kökényes, Nyulas* helynevek azonban mikronévből, metonimikus névadással is létrejöhetnek. A földrajzi köznévi alapszóhoz társuló *-s* képzős helynevekben (*Tós, Telekes*) már a bizonyára helynévképző funkcióval bíró *-s* morféma szerepel (PÓCZOS 2001a: 144).

A tekintélyes számú *-Vs* képzős, növénynévi alapú földrajzi köznevet látva felmerülhet a kérdés, milyen kritériumok alapján tekinthetünk egy *-Vs* képzővel ellátott növénynevet főnévnek? Ennek valós alapja nyilvánvalóan a nyelvszokás lehet: azt mondhatjuk, hogy *barackos, nádas* (Megyek a barackosba. A házunk mellett van a nádas.) de azt nem, hogy **búzás* (*Megyek a búzásba.), vagy legfeljebb csak erős szövegkörnyezeti kötöttségben. Ez teljesen egybevág KÁROLY SÁNDORNak azzal a megfigyelésével, hogy “az *-s* képzővel képzett gyűjtőnevek egy eléggé elhatárolt fogalmi körre szorítkoznak: elsősorban a fás, bokros, ritkábban egyéb növényekből alkotott csoportot jelölik meg” (KÁROLY 1970a: 303).

Ilyen értelemben a nyelvszokást tükrözteti a földrajzi köznevek szótára is, de a kérdésben nyilvánvalóan forrásanyagai tükörképeként. Minden bizonnyal a forrásanyagok bizonyos értelemben vett esetlegességéből adódóan a szótárunk következetlenségeket is mutat. A fanevek *-Vs* képzős alakjai között szerepel a *diós* és a *diófás*, a *szilas* és a *szilfás*, az *akácos* és a *meggyes* mellett viszont nincs **akácfás*, sem **meggyfás*. Ezzel azonban egyáltalán nem zárhatjuk ki ezen alakok létét, újabb gyűjtésekkel találhatunk rájuk példákat.

A továbbiakban a szótárunkból kiemeltük a növénynévi alapú *-Vs* képzős szavakat, s megvizsgáltuk, hogyan foglalnak ezekkel kapcsolatban állást a szótáraink. A vizsgálathoz

felhasználtuk az ÉrtSz., az ÉKsz. és az ÚMTsz. anyagát is. (Ha mind a három szótárt használni akarjuk, jelenleg az S betűig juthatunk el.)

Mind a három szótár csupán nyolc szónak ad főnévi minősítést, ezek kivétel nélkül erdőnevek: *akácos, bokros, bükkös, cseres, cserjés, fenyves, füzes, makkos*.

A szavak között mindössze 30 található, amelyet legalább egy szótár tartalmaz: *almás, aszatos, bojtos, bozótos, búros, csádés, csarabos, csatakos, csemegés, csepeles, cseplyés, csepőtés, cseresznyés, cserjekés, csigolyás, csirittyás, égeres, egres, fenyős, hínáros, kákás, kenderes, nyáras, nyírfás, peszercés, suhás, szederfás, zöldséges, zsombékos*

A megvizsgált 180 szó közül egyik sem tartja főnévnek a szavak felét, köztük az olyanokat, mint *bodzás, csalános, cserfás, diófás, epres, fás, hagymás* stb.

A legtöbb növénynévi alapú –s képzős földrajzi köznevet az ÉrtSz. tartalmazza, értelmező kéziszótárunkban és az ÚMTsz.-ben viszont csak 30-30 van meg belőlük.

Az –s képzős földrajzi köznevek jelentős helyet foglalnak el a földrajziköznév-rendszerben és a magyar helynévrendszerben egyaránt. Az –s helynévképző funkciója másodlagosan a gyűjtőnévképzőből alakult ki (TNyT. I/255). A *nádas, bükkös, füzes*-féle helynevek már az ómagyar korban is megvoltak, s így “a *Nádas, Füzes, Rákos*-féle helynevek létrejöttük (...) kész –s képzős közszavak lettek teljes egészükben helynevekké” (B. LÖRINCZY 1962a: 251). A korai ómagyar korban számos –s képzős helynév jött létre, amelyek szintén növény- és állatnevekhez kapcsolódnak (*Árpás, Kőkényes, Nyulas*). Később, a nagyszámú –s végű helynév alapján helynévképzőnek érezhették, és újabb helyneveket képezhettek vele.

Az –Vs képzős földrajzi köznevek igen gyakran önállóan helynévként is élnek (*Bükkös, Akácos, Dombos*). Az ilyen nevek a kétrészes nevekből (*Bükkös-erdő, Akácos-oldal, Dombos-határ*) ellipszis útján, a főtag elmaradásával is létrejöhetnek. A folyamat irányát azonban nehéz minden esetben pontosan rekonstruálni, hiszen többféle út is vezethet egy-egy forma kialakulásához. A *bükkös, akácos, dombos*-féle köznevek kétrészes nevek utótagjaként is szerepelhetnek (*Felső-gyertyános, Kánya-cseresznyés, Kis-akácos, Négy-nyárfás, Tüskevári-homokos* stb.).

A földrajzi köznevek jelentéstani hasadással egyrészes nevekként is használatosak (vö. *Bükkös, Akácos, Dombos*), ezek a nevek azonban nem a képző által válnak tulajdonnevekké.

HOFFMANN ISTVÁN felhívja a figyelmet arra, hogy “módszertani hiba lenne, ha minden –s képzős helynévből egy-egy közszó, földrajzi köznév meglétére következtetnénk. Ezáltal végső soron a helynévképzés létét vonnánk kétségbe.” (1993a: 79).

A földrajzi köznevek körében sajátos jelenséget tapasztalunk: a már meglévő földrajzi köznévnek úgy is alakulhat ki újabb változata, hogy –*Vs* képzővel látják el (*liget* → *ligetes*). A képzős helyneveket vizsgálva is találkozunk ilyen irányú változásokkal (*Nyír* → *Nyírség*, *Erdély* → *Erdélység*). A jelenségre a helynevek kapcsán JUHÁSZ DEZSŐ a túlképzés (1988a: 16, 31), HOFFMANN ISTVÁN a bővülés terminust javasolja.

A –s képző melléknevekből is hozhat létre földrajzi köznevet, például *fiatalos* ’olyan erdő vagy erdőréssz, ahol egészen fiatalok még a fák’. A képzés nem termékeny, az így létrejött formák lexikalizálódtak: *tisztás* ’(erdőben) olyan kisebb füves térség, ahol nincs fa’, *ritkás* ’ritkított erdőréssz; irtás’ *lágvas* ’kaszáló, rét’, *lágvos* ’szántóföld melletti kaszáló’, *csenkás* ’öregerdő, csonka koronájú tölgyfás erdőréssz’, *dögös* ’dögtemető, gyengés

ADJ → N

a) –(V)sÁg

A –*sÁg* képző a földrajzi köznevek körében termékenyen főnévhez kapcsolódik, a vele létrejött származékok gyűjtőnevek. Melléknévi alapszón a képző a vizsgált szókincsen nem termékeny, szabályba sem foglalható, a létrejött szavak nagyobb része lexikalizálódott. A *sűrűség* ’bozót’, *mélység* ’bánya’ mintájára nem képezhető **hosszúság*, **nagyág*. Feltehetőleg azért nem alakult ki a **hosszúság*, **nagyág*, mert mindkét melléknév előtagként összetételben szerepel (*hosszúhát*), a *nagy* pedig közel harminc összetételben előtag (*nagytó*, *nagyág*, *nagyárok*, *nagyállás* stb.). A –*sÁg* képző járulhat képzett szavakhoz is: *laposság* ’lapály’, *limbusosság* ’mocsaras, ingoványos földterület’.

b) –(V)s

A képzőt a főnévi alapú –(V)s képzés kapcsán mutatom be.

Minden szóállományban akadnak természetesen olyan szavak is, amelyekben a morféma nem különíthető el egymástól, vagy más oldalról alaposabb vizsgálattal sem deríthetjük ki, hogy milyen alapszó és milyen képző jelentkezik bennük. A tájszavakkal kapcsolatban a földrajzi köznevek elemzője különösen gyakran kerülhet ilyen helyzetbe. A leíró szempontból morfológiailag **bizonytalanul elemezhető nevek** vizsgálatában segítségünkre lehet a disztribúciós elemzés, a származékok vizsgálata stb.

Mivel a dolgozatban a rendelkezésre álló anyag teljes feldolgozására törekszem, ezért a továbbiakban bemutatom a tőszó és a képzett szó határán álló jellegzetes típusokat.

A *döngöleg*, *dombolag*, *hupolag* és a *völgyeleg* szavakban bizonyára elkülöníthető egy –*lag* képző. Mivel azonban a képző napjainkban improduktív, így a morfémaszerkezet leíró szempontból nem szegmentálható, ezért tőszónak tekintendő.

A –*vlék* egyetlen földrajzi köznéven fordul elő: *susnyalék* 'nádas, sásos, bozótos hely'. Elavult, improduktív képző, a szó jelentése lexikalizálódott.

Az erdélyi népnyelvben élő *gugyor* és *kutyor* 'teknőforma völgy vagy árok' térszínformanevet az elsők között SZABÓ T. ATTILA (1970a: 415–8) próbálta megfejteni. BENKŐ LORÁND (1947a) elveti SZABÓ T. ATTILA magyarázatát, miszerint hangutánzó töből ered, és PAIS nyomán a főnevet a *kuk* ~ *gugy* ~ *kuty* 'szűk, kis kerek tér' alapszó –*r* névszóképzős származékának tartja (1947a: 27–32). A felsorolt közneveknek azonban leíró szempontból nem tekintjük képzettnek, noha valójában ténylegesen szóképzés útján keletkeztek.

Nehéz a helyzet a passzív töveket tartalmazó földrajzi köznevek esetében. Disztribúciós elemzéssel kielemezhető a tő a *horháj* 'vízmosás' és a *paláj* 'havasi rét, tisztás'; 'bérc, hegy' szavakban. A **horh*- feltételezett tő előfordul más szavakban is: *horha* és *horhó* formában, a származékos azonos jelentésűek. A **pal*- tőnek azonban ilyen változatai anyagunkban nem szerepelnek. Véleményünk szerint leíró szempontból ezeket a szavakat tőszónak kell tekintetnünk.

Hasonló a helyzet a *gerendely* 'dombnyúlvány' szóval. A *gerendely*-ből leválasztott *gerend* 'kiemelkedő terület' tő önállóan is él földrajzi köznévként.

Történeti szempontból valószínűleg összefügg a *kör* ~ *körlet* ~ *körönd* földrajzi köznév. A három köznévből kimutatható a *kör* tő és a két képző (*-lat* és *-ond*). A problémát ebben az

esetben a hasonló képzésű szavak keresése jelenti. A világos képzések dacára is lehetnek tehát elemzési nehézségek.

A földrajzi köznevek körében igen gyakori jelenség, amikor egy már képzett szó újabb képzőt kap, azaz **továbbképzés** jön létre. A képzők sorrendjére általános szabályként érvényes, hogy a termékeny képzők más képző(ke)t maguk elé engednek (ÚMNY. 259). A képzett földrajzi köznevek nagyobb része újabb képzőként kicsinyítő képzőt vesz fel, az így létrejövő szavak jelentése előre jelezhető: az alapszóban megnevezett dologgal ellátott kis méretű terület vagy objektum, pl. *köveske* 'köves talajú kisebb terület', *kökényeske* 'kőkénnyel benőtt kisebb terület'. A kicsinyítő képző növénynévi illetve állatnévi alapú –s képzős határnévhez vagy vízrajzi köznévhez járulhat: *baglyoska*, *eperjeske*, *mogyoróska*, *somoska*, *szilaska*, *szőlőske*; *halaska*, *rákoska*. Domborzati köznévhez kapcsolódik kicsinyítő képző a *hegyeske* 'kis hegy', *nyergeske* és a *nyíláska* esetében. A –*Vcska* kicsinyítő képző járul a *csorgócska* vízrajzi köznév és a *községecske* alapszavához. A kicsinyítő képzős formák nem képezhetők tovább.

A földrajzi köznevek körében második képzőként a –*sÁg* is előfordulhat gyűjtőnévképzőként: *laposság* 'lapály', valamint *limbusosság* 'mocsaras, ingoványos földterület' vízparti helyekre utaló köznevekben.

A továbbképzés lehetőségei között szerepelnek még –*Vs* képzős formák is. Ekkor a nem termékeny képző csak közvetlenül a tő után állhat (*lapályos*, *irtványos*, *vágottos* 'irtás', *fakadékos* 'vizenyős terület').

Feltehetőleg kicsinyítő képzős alakokhoz járul az –*Vs* a *cserőkés* határnévben.

Az –*Ó* képzős alakokhoz járul az –*Vs* a *sikálós* 'terület, ahonnan a sikáláshoz szükséges agyagot hozták' és a *simítós* 'olyan gödör, ahonnan a takarításhoz szükséges agyagot szereztek' agyagvételi helyekre utaló változatokban.

A képző esetleges elhomályosulására láthatunk példát az –*Ó* képzős földrajzi köznevek, főleg a határnevek esetében (*kaszáló*, *legelő*, *erdő*, *dűlő* stb.). A képző elhomályosulásának jeleként értelmezhető, hogy párhuzamosan más alakok is jelen vannak (*kaszáló*: *kaszálat*: *kaszálás*; *dűlő*: *dűlet*).

Ugyancsak a képző elhomályosulására szolgáltathat példát a továbbképzett (*kaszáló + cska, erdő + ség*) és az összetett (*kaszálóföld, dűlőút, nyárfaerdő, bikalegelő* stb.) formák létrejötte.

7. Az összetétellel alakult szavak

A szókincs gyarapításának másik leggyakoribb módja a szavak összetétele. Az összetett szavakat minden bizonnyal a kommunikáció gyorsulásának kényszerítő ereje hozta létre, a nyelvi gazdaságosságra és tömörségre való törekvés, hiszen egy-egy összetett szó által olyan fogalmakat nevezhetünk meg, melyeket egyébként csak jóval terjedelmesebben, szószerkezettel vagy mondatokkal írhatnánk körül.

Az összetett szavak közvetlenül két részre bonthatók (előtag és utótag), egymáshoz illesztésükkel új szótári egységet alkotnak. A két összetevő sorrendje szigorúan kötött, tehát nem változtatható meg a jelentés elvesztése vagy megváltozása nélkül [állóvíz $\neq$ vízálló].

Tulajdonképpen minden összetett szó alkalmi összetételként keletkezik, s hogy sikerül-e állandósulnia, sok nyelvi és nyelven kívüli feltételtől függ. Ilyen feltétel például a hangalak-morfológiai jólformáltság, jelentésének pontossága, érthetősége, használói körének kiterjedtsége stb. A nyelv folytonos mozgása, változása miatt az alkalmi és állandó összetételek között nem vonható éles határ, a két csoport között széles átmeneti réteg található.

A szóösszetételre mint nyelvi műveletre éppen a jelentés gazdagabbá tétele, tömörebb kifejezőmódja miatt van szükség. Az összetett szavak alkotórészeinek jelentésösszegéhez képest mást jelentenek, mint az elő- és utótagjaik külön-külön. Tagjaik közé új szó nem ékelődhet be, az összetétel csak egységgént módosítható.

A továbbiakban a szóösszetétellel alakult földrajzi közneveket veszem vizsgálat alá azzal a céllal, hogy bemutassam, milyen típusú összetételi módok figyelhetők meg körükben.

Ha a strukturális nyelvszemléletnek megfelelően a szintaktikai szófogalomból indulunk ki, megállapíthatjuk, hogy az összetett földrajzi köznevek szintaktikai értelemben véve szavak. Belső szerkezetük a szintaxis számára átláthatatlan, és az összetételi tagok közé új szó már nem ékelődhet be, azaz a *nagyvízből* nem lesz *nagyobb víz* (illetőleg igen, de akkor már nem

lexéma). Az összetett földrajzi köznevekre is igaz, hogy tagjaik külön-külön nem módosíthatók (KIEFER 2000a: 520). A *nagy akácerdő* jelzős szerkezet jelzője nem csupán az *erdő* utótagot minősíti, hanem az összetett szó egészét, az *akácerdőt*.

Az összetételek fonológiai értelemben is szavak, hisz rájuk a magánhangzó-illeszkedés nem vonatkozik (*akác + erdő, falu + rét*), majd az így létrejött szerkezet első tagjának első szótagja kap hangsúlyt: *'akácerdő, 'falurét*. Szemantikailag is szavaknak kell tekintenünk őket, hiszen az előtag generikus olvasatú: *a domb oldala* (határozott vonatkozás) — *domboldal* (általános vonatkozás). A következő két mondat jól példázza a különbséget: *A domboldal nagyon meredek volt. Péter is lecsúszott rajta*. Az előző mondat általánosságban jelöl egy domboldalt, míg az utóbbi névmása csak a *domboldalra* vonatkozhat, nem csupán a *domb* előtagra.

A *Strukturális magyar nyelvtan* alapján nem tipikus összetett szónak tekinthetjük a prefixumszerű előtagot (félszót) tartalmazó földrajzi közneveket is, pl. *alszeg, alvég; felszeg, felvég* (i. m. 521).

A földrajzi köznevek az endocentrikus, hagyományosan alárendelőnek nevezett összetételek közé tartoznak. Definícióból adódóan mindegyik főnévi összetétel, melynek csak az utótagját ragozzuk (*akácerdőt, faluréten*). Az utótag (vagy alaptag) határozza meg a genus proximumot, azt a fölérendelt kategóriát, amelybe a szó tartozik: az *akácerdő* az erdők, a *falurét* a rétek közé sorolandó.

Valójában a több elemből álló (a *Magyar grammatiká*-ban többszörös összetételnek nevezett) *borjúdelelőpart, bükkfacseplesz, mészkőbánya* típusú szavak esetében is két szó összeillesztésével van dolgunk: *borjú + delelőpart, bükkfa + cseplesz, mészkő + bánya*. A *szélmalomdomb* a *szélmalom* és a *domb* szó kapcsolatából keletkezett, a *tehéncsordajárás* pedig a *tehéncsorda* és a *járás* kapcsolatából alakult ki. A *halastóállás* közszó is két elemből, a *halastóból* és az *állásból* jött létre. Ennek alapján azt is megállapíthatjuk, hogy a földrajzi köznevek mindig bináris szerkezetűek és a képzésük rekurzív. Látni fogjuk azonban, hogy ez az elvileg végtelen számú folytatás legfeljebb 3-4 szinten jelenik meg körükben.

A földrajzi köznévi összetételekben az alábbi termékeny szintaktikai szerkezeteket figyelhetjük meg:

N + N	ADJ + N	ADV + N
<i>malompatak</i>	<i>körkanális</i>	<i>gyalogösvény</i>
<i>lenföld</i>	<i>meddőföld</i>	<i>fennsík</i>
<i>kútér</i>	<i>ág</i>	<i>általút</i>
<i>káposztaföld</i>	<i>hidegvölgy</i>	
<i>határséd</i>	<i>békástó</i>	
<i>bükkcserjés</i>	<i>dióskert</i>	
<i>lúdtilos</i>	<i>középszeg</i>	

A földrajzi köznevek körében több példát találunk az ADV + N szerkezetű összetételekre. Ezt a típust a strukturális grammatikák nem tekintik termékeny összetételi módnak, hisz az efféle nyelvléírás célja kizárólag a produktív összetételek leírása és nem az összes előforduló minta bemutatása (vö. KIEFER 2000a: 531, ÚMNY. 269). Ezek az összetételek eltérő módon jöhettek létre. A *fennsík*, *alájáró*, *feljáró*, *általút*, *gyalogkút*, *gyalogösvény*, *gyalogjáró* összetételek ADV + N összekapcsolásával alakulhattak: az előtag (helyet vagy módot jelölő) határozószó, az utótag főnév.

Néhány alkalommal mind az előtag, mind az utótag képzett szó, ám ezeket óvatosan kell kezelnünk. Az ajkai *sóskavicsos* 'földterület, amelyben kerek kavicsok vannak' lexémát könnyen vélhetnénk két képzett szó kapcsolatának. Ez esetben azonban leginkább arra gondolhatunk, hogy a *sóskavics* 'kerek kavics' ADJ + N típusú összetételhez járulhatott az –*Vs* képző. A sárospataki *halastócska* kicsinyítő képzője a már vélhetően korábban összetétellel forrt *halastó* földrajzi köznévhez kapcsolódott. Anyagomban csupán egyetlen ADV + N felépítésű összetett földrajzi köznévhez járulhat kicsinyítő képző: a moldvai *gyalogösvényke* 'keskeny, kitaposott ösvény' út neve esetében.

Szóalkotásmódjuk alapján az összetett szó tagjai maguk is lehetnek összetettek. A *malomkő* és a *bánya* kapcsolatából alakult a sárospataki *malomkőbánya* bányanév, a *tehéncsorda* és a *járás* együttese a zentai *tehéncsordajárás* határnév, a *halastó* és az *állás* összetétel eredménye pedig a köznyelvi *halastóállás* vízrajzi köznév.

Erre a jelenségre viszonylag kevés példát találunk a földrajzi köznevek körében, valószínűleg azért, mert a gyakran hosszadalmas formákat nehézkes lenne helynevek fajtajelölő utótagjaként használni (pl. *Alsó-vadvízárók*).

Bizonyos összetett földrajzi köznevek utótagja nem földrajzi köznév (pl. *gyékénynyelő*, *birkasopa*, *fenyőjövedk*, *fenyőbojt* stb. A –*nyelő* utótag beillik az –*Ó* utótagok csoportjába,

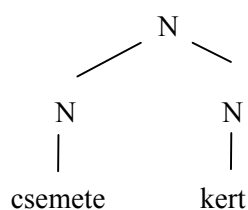
ezáltal analógiával érthető lesz. A *sopa* valószínűleg tájszó, a hallgató számára ismerősen csenghet. Hasonlóképpen a *kistehenes*, *ófüzes*, *nádderek*, *sóskahalom*, *málnavész*, *csikókerítés*, *libatér* földrajzi köznevek utótagja sem elsődlegesen földrajzi köznév, ám beleillenek a rendszerbe, s betöltik a kommunikációs folyamatban rájuk szabott feladatot.

Az *előfej* 'szőlővel beültetett föld eleje vagy vége' és az *előföld* típusú összetételek előtagja nem önálló szó, így nem tartozhatnak az összetételi minták magjához. Valójában lexikalizált, ADV + N felépítésű alakzattal van dolgunk, s mint ilyeneket nem tárgyaljuk a továbbiakban. Az összetett földrajzi közneveken belül sajátos csoportot képviselnek az ADV + - *Ó* képzős N szerkezetűek. A *felhágó* 'meredek útszakasz' és a *feljáró* 'magasabb helyre vezető út' típusú, valamilyen út megnevezésére szolgáló összetételek előtagja nem önálló szó. Ezek az összetételek valójában lexikalizált, ADV + N felépítésű alakzatok. Szintén ADV + N felépítésű a *gyaloghágó* 'csak gyalogosan járható hágó' és a *gyalogjáró* 'ösvény', melyek utótagja mára lexikalizálódott, út megnevezésére szolgáló közszó. A *messzelátó* kisebb építmény neve viszont nem a *messze* + *látó* elemek összekapcsolásával jött létre, hanem a *messze(el)lát* igéből alakult főnévképzéssel (KIEFER 2000a: 531).

A földrajzi köznévi összetételek alkotásában kizárólag nyílt szóosztályok — N, ADV és ADJ — elemei vesznek részt. Ezeknek az összetételeknek a szerkezetét hierarchikus és lineáris módon egyaránt ábrázolhatjuk. A továbbiakban az alábbi jeleket alkalmazom: N = főnév, V = ige, ADJ = melléknév, ADV = határozó, AF = képző.

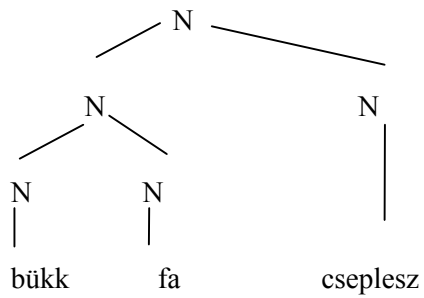
Az N + N és ADJ + N típusú összetételek előtagja lehet egyszerű vagy összetett, illetve alapszó és képzett szó:

N + N: csemetekert

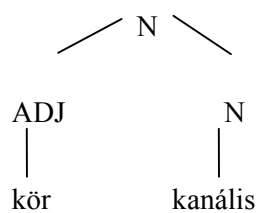
$[[\text{csemete}]_N + [\text{kert}]_N]_N$

N+N: bükkfacseplesz

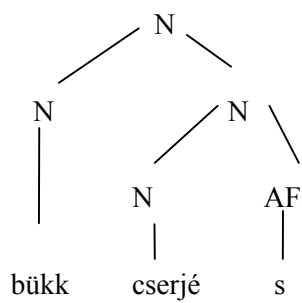
$[[[bükk]_N + [fa]_N]_N + [cseplesz]_N]_N$

ADJ + N: körkanális

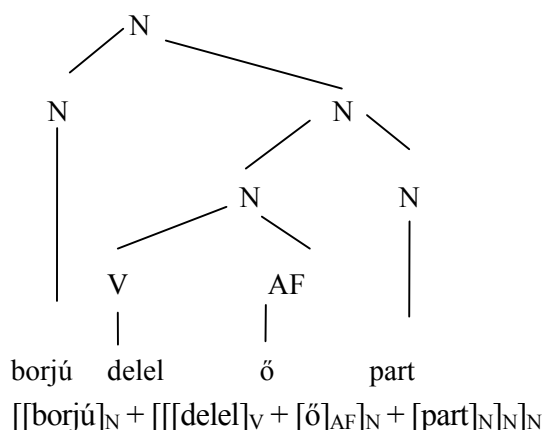

$[[kör]_{ADJ} + [kanális]_N]_N$

Az összetett földrajzi köznév főtagja maga is lehet képzett vagy/és összetett szó. Ezt mutatják a következő ábrák, melyekből az alaptag helye könnyen leolvasható.

$[[bükk]_N + [[cserjé]_N + [s]_{AF}]_N]_N$

A *delel* szétbontása nem szükséges, mert teljesen lexikalizálódott, azaz olyan jelentéselemeket vett fel, melyek alkotóelemeiből nem vezethetők le (KIEFER 2000: 529).

Összefoglalóan így ábrázolhatjuk a földrajzi köznévi összetételeket:

$N - \{N, \text{ADJ}, \text{ADV}\} + N$

7.1. Az egyes csoportok szemantikai alosztályai az alábbiak szerint jelölhetők ki (KIEFER 2000a: 535–6. alapján):

$N_1 + N_2$

A földrajzi köznevek körében rendkívül termékeny összetételi módon belül a következő mintákat figyelhetjük meg a főtag és az előtag szemantikai tartalmának viszonya alapján.

A) A hely tulajdonságára utaló előtagok

- Az előtag anyagnév, az utótag pedig domborzati név. A jelentés ez esetben is megjósolható: az utótag az előtagban megnevezett anyagból áll.

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *agyagárok, agyaggödör, agyaglyuk, darázs föld, földgödör, földhát, földlyuk, földszín, földvétel, göbecsegödör, göbecsgödör, homokdomb, homokfövény, homokgorond, homokgödör, homokhát, homokpart, homokvétel, kavicsgödör, kőfészek, kőhát, kőlapos, kőlyuk, kőomlás, kőpad, kőszál, kőszikla, mészgödör, murvagödör, porszik, sárföldgödör, sárgödör, sárszeg, szikhát, sziklafal, téglagödör, vályoggödör, vízárók*

Az *agyaggödör* agyagot, a *mészgödör* pedig mészkövet tartalmazó gödör, a *homokdomb*-ot pedig homok építi fel, a *darázs föld* pedig 'olyan földterület, ahol sok a darázsok'. A *homokhát* elsősorban homokból, a *földhát* azonban földből álló kiemelkedés. Az efféle szavak leginkább a jelentéssűrítő összetételekkel hozhatók kapcsolatba.

- az előtag anyagnév, az utótag pedig megnevezi a helyet, ahol az előtagban jelölt anyagot kitermelik.

Ide tartozik: *agyagbánya, ércbánya, fővenyibánya, homokbánya, kaolinbánya, kavicsbánya, kőbánya, mészkőfejtő, mészkőbánya, malomkőbánya, murvabánya, sóbánya, sóderbánya, tőzegtelep 'tőzegebánya'*

- Az előtag anyagnév, az utótag pedig 'artefaktum' jelentésű. A jelentés ebben az esetben előre jelezhető: N₁-ből készült N₂, azaz betonból/deszkából/fából/földből/kőből/vasból stb. készült építmény.

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *agyagverem, betonhíd, betonút, bődönhíd, bűrhíd, bürühíd, cementhíd, deszkahíd, fahíd, földhíd, földputri, földút, kőcsorduló, kőgát, kőhányás, kőhányó, kőhíd, kőrév, nádhodály, nádkarám, rönkút, vashíd*

A *cementhíd* tulajdonképpen cementből készült híd, a *nádkarám* nádból épített karám, a *földút* nem más, mint földből készített út. Ez megfelel a hagyományos grammatika — szintagmatikai alapon elhatárolt — minőségjelzős összetételeinek, melyek közel állnak a határozói összetételhez és a jelentéstömörítő összetételekhez is (LENGYEL 2000a: 331).

- Az előtag anyagnév, az utótag a *kút* földrajzi köznév. A jelentés minden esetben előre megjósolható: az utótagot az előtagban megjelölt anyaggal egy speciális eljárás során rakták ki.

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *bodonkút, boronakút, fakút, földkút, kőkút, sövénykút.*

A *sövénykút* ebből adódóan sövénnel, a *fakút* fával bélelt kút. A *boronakutat* gerendákkal bélelték ki, a *bodonkutat* pedig betongyűrűvel vagy kővel rakták ki.

- Az előtag cselekvésre utal, az utótag földrajzi köznév, az összetétel jelentése: N₂-t az N₁-ben megnevezett cselekvésre használják. Jellegzetesnek mondható az –Ó képzős előtagok használata, közel ötven földrajzi köznév tartozik ebbe a csoportba. Az előtag megjelölheti az utótag funkcióját (*itatókút, mosótó* stb.), tárgyatlan igék esetében azonban a jelentés nem jelezhető, lexikalizált alakzatokkal van dolgunk (*forgóföld, járóláp, állóvíz* stb.). Az előtag az

utótag mozgását, hangját is jellemezheti: hegyközi *csorgókút* 'állandóan csorgó forrás'. Az utótag jellegzetesen vízrajzi köznév (*kút, tó, víz*), ritkábban vízparti hely neve (*láp*), illetve határnév (*föld*).

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *állóvíz, átkelőhely, bejáróút, bekötőút, csorgókút, delelőakol, délelőkút, delelőpart, folyóvíz, forgóföld, forgóvíz, futóhomok, futóvíz, fürdőhely, gyűjtőcsatorna, gyűjtőkanális, hálatoállás, hordóút, ingókaszáló, ingóláp, itatóárok, itatógödör, itatókút, ivókút, járóbarázda, járóláp, járószik, kaszálóbirtok, kaszálóföld, kaszálórét, kifolyókút, látóhegy, legelőföld, legelőjárás, legelőszántó libegőláp, mosótó, mozgóhíd, nyíróhodály, öntözőcsatorna, összekötőcsatorna, pihenőerdő, rakodóhely, rakodópart, sikálógödör, szántóföld, szivóág, tekerőkút, vetőgát.*

Az *itatókút* 'itásra használt kút', a *legelőföld* 'legeltetésre használt földterület'. A tárgyas, cselekvést kifejező szó tipikusan melléknévi igenévi alakban jelenik meg a főnévi utótag előtt. Amennyiben az előtag tárgyatlan igéből alakult, akkor az összetétel jelentése nem jelezhető előre, lexikalizált alakzatok jönnek létre: *állóvíz* 'tó', *libegőláp* 'mocsaras területen levő, vékony talajréteggel borított lebegő, úszó, szigetszerű tőzegképződmény', *délelőkút* 'az a kút a legelőn, amely mellett a jószág legel'. Ezek az összetételek szemantikailag közel állnak a jelentéssűrítő típusúakhoz, formailag azonban a minőségjelzősökhöz tartoznak (LENGYEL 2000a: 330).

A képzés termékeny, azonban nem foglalható szabályba.

- Az előtagban megnevezett helyet most az utótagban megnevezett funkcióban használják

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *erdőföld, erdőhely, irtásföld, parlagrét, rétföld, tóhely.*

Ez a szóalkotási mód azt jelenti, hogy az *erdőföld* korábban erdő volt, majd az *erdőt* feltörték, és most *szántóföld*ként hasznosítják. A Magyar grammatika álláspontja szerint ezek is jelentéssűrítő összetételek (LENGYEL 2000a: 330).

- Az előtag az utótag funkciójára utal

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *őrhegy, őrhalom, parkerdő, parlagerdő, sétaerdő.*

A *parkerdőt* parkként használják, a *sétaerdő* elsősorban nem állatok nevelésére, hanem sétálásra, kikapcsolódásra szolgál. A Magyar grammatika álláspontja szerint ezek is jelentéssűrítő összetételek (LENGYEL 2000: 330).

- Az előtag a *tilalmas* 'olyan terület, ahol nem volt szabad legeltetni (erdő, legelő, vízállás)' földrajzi köznév, az utótag földrajzi köznév. A szóösszetétel jelentése előre jelezhető: az utótagban megnevezett helyet tilos használni.

Egyetlen földrajzi köznév tartozik ide, a *tilalmastó* 'tiltott halászhely'.

- Az előtag anyagnév vagy növénynév (N), az utótag –Ó képzős (lexikalizálódott) főnév (N). Az összetételek egy részének jelentése könnyen feloldható és megjósolható: a *víztározó* vizet tározó építmény/hely vízrajzi köznév, a *kenderáztató* olyan hely, ahol kendert áztatnak stb.

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *agyagásó, dohány szárító, földdevőgödör, gyékénynyelő, homokhordó, kavicsásó, kenderáztató, komlószárító, kőfejtő, kővágó, lenáztató, mészégető, szénégető, tégláégető, téglavető, vályogvető, vízfogó, vízgyűjtő, vízlelő, víznyelő, víznyerő, víztároló, víztározó, vízterülő.*

Az ilyen típusú összetételek kialakulása többféle módon képzelhető el. Egyrészt úgy, hogy az anyag- vagy növénynévi előtaghoz földrajzi köznév kapcsolódott utótagként: *kender + áztató, tégl + égető*. Az –Ó képzős földrajzi köznevek létrejötte azonban más módon is elképzelhető: az –Ó képző valószínűleg tárgyas szószerkezethez járult a *kenderáztató* összetétel esetében: [kendert + áztat] + ó. Az ily módon főnévképzéssel keletkezett összetétel jelentése 'olyan hely, ahol kendert áztatnak'. Feltehetőleg hasonló módon állt egybe a *mészégető*, a *vályogvető* és a *téglavető*, *kővágó* 'kőbánya' agyagvételi hely megjelölésére használt köznévi összetétel egyaránt.

A felsorolt földrajzi köznevek között van néhány olyan, tárgyatlan igei alaptagra épül. Ezeknek az összetételeknek a jelentése elemeikből nem vezethető le: *vízterülő* 'domboldalban levő erdő, vízmosásos terület, mely a hegyből levezeti a vizet'.

B) a hely külső dologhoz való viszonyát kifejező utótagok

- Ha az előtag konkrét növénynév vagy növényzeti gyűjtőnév, az utótag pedig valamilyen konkrétan meg nem határozott növényzettel borított terület – elsősorban határnév –, akkor a jelentés a következő lesz: N₁-gyel benőtt, borított N₂. Az utótagban szereplő ige

tárgyi argumentuma az előtag, a cselekvés arra irányul. A *lenáztató* ebből adódóan 'olyan hely, ahol rendszeresen lent áztatnak', a *herekaszáló* pedig olyan terület, ahol lóherét lehet kaszálni. Az utótag minden esetben határnevet (*kaszáló, delelő, járó* stb.) vagy vízrajzi helyet (*áztató, úsztató, itató*) jelölő főnévi lexéma.

A hely jellegzetes anyagát vagy növényét jelöli meg az előtag, de inkább jelentéssűrítő összetételként a *kőfejtő* ('az a hely ahol követ fejtenek'), a *komlószarító* ('olyan hely vagy építmény, ahol komlót szárítanak') típusú földrajzi köznév. Ezek kialakulása leginkább a [kő + fejt] + ő szerkezetből képzelhető el, főnévképzéssel.

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *ágánfaerdő, akácerdő, bokorerdő, búrerdő, bükkcserjés, bükkerdő, csepleszerdő, erdőföld, fasor, fenyőbojt, fenyőjövedék, gyékényföld, gyékényrét, gyepföld, gypsor, herekaszáló, juharsor, lencseszer, lóherföld, lúcerdő, nádderek, nyárfaerdő, nyárfasor, somhegy, szénarét, szőlődomb, szőlőhegy, tölgyerdő*

Az *akácerdő*, a *bükkcserjés*, valamint a *gyékényföld* összetételek előtagja megnevezi az utótagon található növényt, így az összetétel akáccal, bükkel, gyékénnyel stb. benőtt erdő vagy terület jelentésű lesz. Ez szintén a hagyományos grammatika minőségjelzős összetételeihez tartozik (LENGYEL 2000a: 331).

- Az előtag növénynév, az utótag pedig 'megművelt földterület' jelentésű. A jelentés ebben az esetben: N_2 arra szolgál, hogy benne N_1 -et termeljenek. Bizonyos esetekben az elhatárolás nem könnyű az előző csoport földrajzi közneveitől.

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *árpaföld, borsóföld, búzaforduló, búzaföld, dinnyeföld, dohányföld, hagymaföld, káposztaföld, káposztakert, kenderföld, kendesor, kendertelek, kolompérföld, kölesföld, köleshely, krumpliföld, krumplivetés, kukoricaföld, kukoricahát, lencseföld, lencseszer, lenföld, lucernaföld, máléföld, málnavész, pityókaföld, pújföld, répaföld, rizstelep, rozsföld, sóskahalom, szénatelep, szőlőárok, szőlőföld, szőlőhalom, szőlőtartomány, tengeriföld.*

A *dinnyeföld* 'dinnyével beültetett föld', a *lenföld*, a *kendertelek*, és a *krumplivetés* egyaránt határnevek. A *krumpliföld*, a *pityókaföld* valamint a *kolompérföld* szintén 'burgonyával beültetett terület' jelentésűek. Hagyományosan ezeket az eszközhatározós alárendelések között tartjuk számon (LENGYEL 2000a: 331).

- Az előtag állatnév vagy állatok csoportjának neve, az utótag pedig 'állattartásra szolgáló terület vagy építmény' jelentésű. A jelentés itt is előre jelezhető: N₂ arra szolgál, hogy ott N₁-et tartsanak.

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *bikaakol, bikaház, bikaodály, bikaistálló, bikakert, birkaakol, birkaesztana, birkafészer, birkahálás, brikahodály, birkaszállás, birkaszín, birkatelep, borjúakol, borjúkert, csikókarám, csikókerítés, csikókert, csikókorlát, csikókosár, csikószárnyék, csődöristálló, csődörkaszárnnya, csürheakol, disznófarm, disznóodály, disznószállás, fécántelep, fécántelep, göbolyistálló, gulyahálás, gulyaháló, gulyakarám, gulyakosár, gulyaszín, juhakol, juhhodály, juhkosár 'juhlegelő', juhpagta, juhszárnyék, juhszín, juhtelep, kacsatelep, kanistálló, koshálás, kosszállás, libafarm, libapalló, lóistálló, lókosár, lóól, lópáskum, marhaistálló, marhaszállás, marhaszárnyék, ménesakol, ököristálló, ökörszín, tehénkosár.*

A határnevek (legelő, pl. *juhkosár* 'juhlegelő') és gazdasági célú építmények (pl. *fécántelep*) efféle elnevezése leginkább a jelentéssűrítő összetételekkel mutat rokonságot, hiszen a *fécántelep* a fécánok nevelésére szolgáló telep, a *lópáskum* a lovak legeltetésére használt terület.

- Az előtag állatnév vagy állatok csoportjának neve, az utótag pedig 'hely' jelentésű. A jelentés itt is előre jelezhető: N₂-t az N₁-ben megnevezett állatcsoport használja. Az előtag (N) lehet állat vagy állatcsoport neve, ami az utótagban megnevezett helyet (N) használja: *bivalyitató, birkafüröszdő, lóúsztató*. Az előtag ezekben az esetekben az utótag igéjének tárgyi argumentumának helyét tölti be: bivalyok itatására szolgál a *bivalyitató*, birkákat fürdetnek a *birkafüröszdő*-ben, birkákat úsztatnak a jászberényi *birkaúsztatóban* stb. Az ebbe a kategóriába tartozó köznevek elsősorban határnevek, hiszen legelőket vagy legelők részét nevezik meg.

Az állatnévi előtag nemcsak az előzőekben bemutatott tárgyas igei alaptagú köznevekhez kapcsolódhat. Igaz, kisebb számban, de előfordulnak a korpuszban olyan összetételek is, melyeknek alaptagja tárgyatlan ige. Ebben az esetben az előtag az igei alaptag alanyi argumentumának helyén áll, pl. *gulyadelelő* határnév, a szentgáli *gulyaháló* gazdasági építmény neve, a martosi *marhajáró* határnév illetve út neve. A hagyományos nyelvtaniró felfogásban ez a birtokos jelzős alárendelések között szerepelhetne (*gulyadelelő* tkp. a gulyának a delelője).

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *báránygyep, baromállás, baromélő, baromitató, baromjárás, baromkút, bíbicjárás, bíbickocogó, bikaállás, bikaföld, bikakút, bikalegelő, bikarét, bikató, birkaállás, birkacsapás, birkagyep, birkagyűjtő, birkajárás, birkakút, birkalegelő, birkasopa, birkatelek, birkaúsztató, bivalyfürdő, bivalyitató, bivalyúszó, bocicsapás, borjúitató, borjújárás, borjúkút, borjúlegelő, borjúpáskom, borjúrekesz, borjútilalmas, csikóállás, csikógyep, csikójárás, csikókút, csikólegelő, csikóúsztató, csordacsapás, csordadelelő, csordahajtó, csordajárás, csordajáró, csordakút, csordalegelő, csordanyomás, csürhejárás, csürhekút, disznóállás, disznóaszó, disznócsapás, disznódomb, disznófektető, disznóföld, disznójárás, disznókoplaló, disznólegelő, disznónyomás, disznópáskom, disznószög, disznóúsztató, göbolyállás, göbolyjárás, göbolykút, gulyaállás, gulyacsapás, gulyadelelő, gulyafeljáró, gulyaföld, gulyajárás, gulyajáró, gulyakút, gulyalegelő, gulyanyomás, gulyarét, juhkút, juhlegelő, juhszél, kacsáúsztató, kacsavár, kanföld, kondakút, kosállás, koshegy, kosjárás, koskút, libadelelő, libadöglő, libagyep, libakarét, libalegelő, libamező, libanyomás, libapáskom, libapázsit, libarét, libatér, lóállás, lófürösztő, lólegelő, lóstrand, lóúsztató, lúdpást, lúdvésző, marhaállás, marhaaszó, marhacsapás, marhadelelő, marhaitató, marhajárás, marhajáró, marhalegelő, marhaúsztató, ménesjárás, méneskút, méneslapos, nyájjárás, nyúlvár, ökörállás, ökörföld, ökörjárás, ökörút, őzgerind, pipishalom, pipiskehalom, rucafürösztő, számárszik, tehéncsordajárás, tehéndelegelő, tehénjárás, tehénjáró, tehénkút, tehénlegelő, tehénpáskom, ürűjárás, vaditató.*

Nagy változatosságot mutatnak az állatcsoportok nevéhez kapcsolódó 'hely' jelentésű szavak: az utótag lehet egyszerű földrajzi köznév (*kút, akol*) és –Ó képzős (*itató, úsztató, delelő, legelő, élő* stb.), ritkábban –Ás képzős is (*járás, csapás*). Az is megtörténik, hogy az utótag eredetileg nem földrajzi köznév, ám összetétel részeként alkalmassá válik a fajtajelölő funkció betöltésére (pl. *kacsavár* 'a mocsárban lévő, vadkacsák pihenőhelyéül szolgáló kisebb sziget, amelyet legelőnek vagy kaszálónak használtak', *nyúlvár* 'olyan földterület, ahol sok nyúl él', *bíbickocogó, borjúrekesz, birkasopa, libapázsit, őzgerind*). A tárgyas igei alapú, –Ó képzős utótagoknak általában nincs specifikált jelentésük (*itató, áztató*), és ezt az előtag specifikálja. Ebből adódóan a *borjúitató* tehát a borjakat itató hely. Ez leginkább a birtokos jelzős összetételekkel mutat rokonságot, ti. *borjúitató* borjaknak az itatója. A *járás* utótag legelőrészt nevéként máig használatos földrajzi köznév, előtagja általában az odahajtott jószágok neve (*libajárás, disznójárás, tehéncsordajárás*).

A *gulya* előtagoz közel húsz utótag kapcsolódik, van közöttük határnév és gazdasági célú építmény elnevezése is, pl. *gulyalegelő, gulyarét, gulyajáró, gulyakosár*. A *gulyaszél* a gulya melletti terület megnevezése.

A *csorda* előtaghoz kapcsolódó utótagok körében is többféle utótaggal kell számolnunk (*csapás, delelő, hajtó, járó, járás, kút, legelő, nyomás*), melyek között határneveket és útneveket találunk. A *ménes* előtaghoz négy utótag kapcsolódik, az *akol* gazdasági célú építmény, a *járás* határnév, a *kút* vízrajzi köznév és a *lapos* domborzati köznév.

- Az előtag állatnév, az utótag a *tilos* 'olyan terület, ahová valami miatt nem volt szabad bemenni, illetve állatokat behajtani' földrajzi köznév.

A jelentés előre jelezhető: az előtagban megjelölt állatcsoportnak a területre nem szabad belépnie. Az ide tartozó földrajzi köznevek: *borjútilos, lúdtilos, ökörtilos*.

- Az előtag az utótagban megnevezett terület vagy objektum tulajdonosát, birtokosát, illetve használóját nevezi meg.

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *bányagödör, bányakút* 'a bányának a gödre ill. kútja', *erdéslak, faluföld, falukaszáló, falukert, falukút, falurét, gazdajárás* 'a gazdák jószágainak legelője', *harangozóföld, iskolakert, juhászkarám, juháskút, juhászpada, kanászbéren, kanáskút, kántorföld, kántorkert, kántortó, kapitánykert, kapitányrét, kastélykert, közkifolyó, közkút, közlegelő, községiút, malomföld, malomgát, malomkert, malompatak, méhészkert, népkert, papföld, papkaszálló, paprét, papszer, paptag, parasztföld, vasútföld*

Az előtag gyakran foglalkozást jelölő közszó, pl. *kántorföld, paprét, harangozóföld, kapitánykert, kanáskút, parasztföld*. A *falukaszáló*, a *falurét*, a *falukút* egyaránt a falu tulajdonában levő terület megnevezése. Az utótag leginkább határnév, ritkán vízrajzi köznév (*kút*). A Magyar grammatika álláspontja szerint ezek is birtokos jelzős összetételek (LENGYEL 2000a: 330), hiszen a *kántorföld* értelmezhető úgy, mint a kántornak a földje, a *falukút* a falunak a kútja stb.

- Az előtag az utótagban megnevezett helyen lakó embereket, embercsoportot nevezi meg.

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *bolgárkert, cigányberdej, cigányfalu, cigánypéró, cigánysereg* 'városrész, ahol a cigányok laknak', *cigánysor, cigányszer, cigánytelep, cigányvég, szerbfalu*

A *cigányfalu*, *cigánysor*, *cigányszer* és a *cigánytelep* romák által lakott területet jelöl. A *szerbfalu* előtagja az ott élő szerb népességre utal. Az utótag kizárólag településrész neve. A Magyar grammatika véleménye szerint ezek jelentéssűrítő összetételek (LENGYEL 2000: 330).

C) a hely más helyhez való viszonya

- Az előtag és az utótag egyaránt konkrét főnév, és N_2 valaminek a részeként értelmezhető, a szerkezet jelentése: $N_2 N_1$ része.

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *árokpart*, *bércelő*, *bérctető*, *berekszél*, *borjúdelelőpart*, *dombhát*, *domboldal*, *dombpart*, *dűlőfél*, *erdőalj*, *erdőkaréj*, *erdőrész*, *erdőszél*, *erdőzug*, *érfő*, *érhajlat*, *érhát*, *érközalj*, *érkút* 'az a hely, ahonnan az ér indul', *érmellék*, *érpart*, *faluderék*, *faluvég*, *faluvége*, *fejalj*, *foktorok*, *folyamág*, *folyópart*, *forrásfő*, *földláb*, *gátlába*, *gátmöge*, *gátoldal*, *gödörfő*, *gyepszél*, *hancsikszél*, *hárselő*, *hegyalj*, *hegyalja*, *hegydereka*, *hegyéle*, *hegyelő*, *hegyfar*, *hegygerinc*, *hegygyepű*, *hegyhát*, *hegykaréj*, *hegymál*, *hegymöge*, *hegyoldal*, *hegyormó*, *hegyorom*, *hegyorr* *hegyrész*, *hegytető*, *hegytorok*, *hegyvég*, *hóalj*, *kanálispart*, *kertfenék*, *kertvég*, *kútfej*, *kútforrás*, *kútő*, *laposszél*, *láptő* 'lápnek a széle', *legelő*, *legelő*, *partalja*, *partkorona*, *partoldal*, *partszügy*, *páskomrész*, *rétalj*, *rétkaréj*, *rétpart*, *rétvége*, *tőfenék*, *tóhát*, *tópart*, *vadvízárók*, *várhát*, *vízfej* 'forrás', *vízpart*, *völgypart*, *zugpart*

A *bérctető*, *hegyalj*, *domboldal*, *hegyvég* domborzati köznevek, a *faluderék* településrész neve, az *erdőrész* határnév, a *forrásfő* vízrajzi köznév. A vízparti helyet jelölő *partnak* lehet *oldala*, *koronája* és *szügye* (*partszügy* 'a partnak a víz- és a földfelszín közé eső lejtős oldala') is. A jelölt rész-egész viszonyt kifejező birtokviszonyra is van néhány példánk: *falufüve* 'kaszáló' határnév, a vízparti helyet jelölő *gátlába* 'a gát aljánál levő, azt erősítő alacsony gát' és a *hegydereka*, *hegyalja*, *hegymöge* domborzati köznevek. Ez közel áll a Magyar grammatika birtokos jelzős összetételeihez, tulajdonképpen a bérctetőnek a teteje a *bérctető*, a falunak a dereka, azaz középső része a *faluderék* stb. (LENGYEL 2000a: 331).

- Az előtag az utótag helyzetére utal.

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *aljföld*, *alszeg*, *alszőlő*, *alvég*, *belföld*, *belhely*, *belszeg*, *beltelek*, *beltér*, *elföld*, *felpart*, *felszeg*, *felszer*, *felvég*, *határárok*, *határdomb*, *határdűlő*, *határér*, *határfá*, *határföld*, *határgát*, *határhíd*, *határkanális*, *határkengyel*, *határkő*, *határlénia*, *határmegye*, *határörmény*, *határsánc*, *határsarok*, *határséd*, *határút*, *határuzug*, *középszeg*, *közhely*, *külnyomás*, *oldalág*, *oldalföld*, *véghegy*

A *határsánc*, *határséd*, *határhíd* vízrajzi köznevek, azaz határvonalon elhelyezkedő sánc, séd és híd.

Az *al* és a *fel* felszó, a velük alkotott szó nem tipikus összetett szó, de összetételként viselkedik, ezért besorolhatjuk a megfelelő csoportba. Feltehetőleg településtörténeti változás állhat az *al ~ fel ~ közép*- előtaggal ellátott köznevek mögött. Az *alszeg* a település alsó, a *felszeg* a felső részét nevezi meg. Az országszerte ismert névpár mellett névhármast is találunk. A székelyföldi, zágoni *középszeg* 'a falu középső része' a falu két vége közötti átmenetet, átjárást biztosítja. A Magyar grammatika álláspontja szerint ezek is jelentéssűrítő összetételek (LENGYEL 2000a: 330).

- Az előtag megnevezi, hogy az utótag hová vezet.

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *bányaút*, *dűlőút*, *erdőárok*, *hegyút* 'a hegyre vezető út', *kompjárás*, *malomárok*, *malomfolyó*, *mezőkapu*, *mezőút*, *mezsgyekapu*, *szőlőkapu*

A *mezőkapu* a mezőre, a *bányaút* a bányába vezető út elnevezése. A Magyar grammatika álláspontja szerint ezek is jelentéssűrítő összetételek (LENGYEL 2000a: 330).

- Az előtag földrajzi köznév, az utótag az előtagban megnevezett helyek között levő (föld)területet jelöli.

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *árokköz*, *dombköz*, *érköz*, *folyóköz*, *legelőköz*, *örvényyszög*, *örvényzug*, *szigetköz*, *tóköz*, *vízköz*, *völgyköz*

Az *árokköz* több árok által körülvárt terület, a *szigetköz* pedig szigetek által szinte teljesen körülvárt földdarab megnevezése. A Magyar grammatika álláspontja szerint ezek is jelentéssűrítő összetételek (LENGYEL 2000a: 330).

- Leginkább megkülönböztető jelzős szerkezetként írható le az a földrajzi köznév, amely 'az előtag az utótagon található' jelentésszerkezettel jellemezhető. Ezekben az előtag építménynév, az utótag földrajzi köznév. Az ide tartozó földrajzi köznevek: *szélmalomdomb*, *templomdomb*, *templomhegy*.

Az összetételek eszerint úgy oldhatók fel, hogy a templom van a dombon (*templomdomb*), a templom van a hegyen (*templomhegy*), a szélmalom van a dombon (*szélmalomdomb*). Külön alcsoportot alkotnak azok a földrajzi köznevek, amelyekben az utótagnak az a tulajdonsága fejeződik ki, hogy minek a határában található: *templomsor* 'a templom közelében van a szántóföldek sora', *malomsor* 'a malom közelében van a szántóföldek sora'.

- az előtag anyagnév, az utótag *-ás* képzős földrajzi köznév. Az ily módon alakult összetételek jelentése a következőképp határozható meg: az utótag az előtag helyét, mozgásának irányát határozza meg.

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *gyeptörés, hegysuvadás, kőomlás, partszakadás, sárallás, vízallás, vízfolyás, vízhagyás, vízholdás, vízjárás, vízmenés, vízmosás*

Amennyiben az utótag tárgyatlan ige, az előtag az utótag alapigéjének alanyi argumentumát tölti ki. Ide tartozik – többek között – a *kőomlás* földrajzi köznév, amely úgy értelmezhető, mint 'az a hely, ahol a kő omlik'. A tárgyas igei alapú vízhagyás olyan hely, amit a víz otthagyt, 'folyónak, pataknak föl hagyott medre'.

A tárgyas igei utótagú földrajzi köznevek lexikalizálódott: *vízholdás* 'vízmosás', *gyeptörés* 'először feltört, felszántott terület', *vízmosás* 'vízhagyás' 'folyónak, pataknak föl hagyott medre'; 'víz által kimosott árok, mélyedés'.

3.2. ADJ + N

Az ADJ + N típusú összetételek csak abban az esetben válnak összetett szóvá, amikor az alaptagjukat képező szerkezet sajátos lexikalizált jelentést vesz fel, ezért ezek az összetételek morfoszemantikailag nem termékenyek (KIEFER 2000: 536). A melléknévi előtagú földrajzi köznevek között külön kell szólnunk azokról, amelyek előtagja *-s* képzős, utótagja pedig rendszerint földrajzi köznév. Az ADJ + N összetételi típuson belül a következő összetételi mintákat figyelhetjük meg.

A) a hely tulajdonságára utaló előtagok

- Az előtag kiterjedést, méretet jelentő melléknév, az utótag bármilyen földrajzi köznév lehet. A méret, kiterjedés szemantikai tartalom kifejezésére a földrajzi köznevek körében néhány, jelentéstanilag eléggé meghatározott melléknevet használnak fel: *kis, nagy, hosszú, magas, mély, széles*.

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *hosszúhát, kisállás, kiserdő, kispát, kisgyep, kishalom, kishát, kishegy, kishíd, kishagyás, kisköz, kiskút, kisliget, kispárt, kispuszt, kistehenes, kisút, kiszög, magasles, magaspart, mélyárok, mélyér, mélyút, mélyvölgy, nagyág, nagyállás,*

nagyárok, nagybara, nagyberek, nagycsatorna, nagydomb, nagyér, nagyfertő, nagygát, nagygyep, nagyhajlat, nagyhalom, nagyhát, nagyhegy, nagyhíd, nagyjárás, nagykanális, nagylapos, nagyosztály, nagyparlag, nagypart, nagy rét, nagysánc, nagyszik, nagytábla, nagytelek, nagytilos, nagytó, nagytöltés, nagyút, nagyutca, nagyvíz, széleskert.

A *kis* előtaggal találkozunk a *kiserdő, kisliget, kispusztá* határnévben, *kishíd* hídnévben stb. Antonimája, a *nagy* előtag szolgál a méret funkció kifejezésére. A *nagy* előtaghoz harminc utótag társulhat, létrejöhet ezáltal hídnév (*nagyhíd*), víznév (*nagykanális, nagytó, nagyvíz*), és domborzati név (*nagylapos, nagypart, nagyparlag*), és rétek neve is (*nagy rét*).

A *kis ~ nagy* méretviszonyító előtag a földrajzi köznevekben nem szükségszerűen pontosan megmondható méretet jelöl, nem feltétlenül az adott hely térbeli kiterjedésére utalnak, hanem elsősorban a közösségben elfoglalt helyükre, másrészt a párjukhoz viszonyított nagyságukra. A jársági *nagypart* a terület legfontosabb kiemelkedése, a *nagyfertő* pedig a legjelentősebb mocsaras területe.

A méret kifejezésére a *kis ~ nagy* méretviszonyító előtag olykor korrelatív párokat alkotó földrajzi köznevekben szerepel: *kisállás ~ nagyállás* legelőnév a Jászságban, *kishát* 'kisebb kiemelkedés' ~ *nagyhát* domborzati köznév a Tiszazugi járásban, a *kishíd* és a *nagyhíd* Szenttamáson. Máskor a korreláció csonka, vagy nem is jöhet szóba: *kisliget* 'kisebb park' köznévknek nincsen párja Becsén, A csépai *nagytó* mellett nem él a **kistó* stb.

A szintaktikailag kijelölő jelzői szerkezetű földrajzi köznevek előtagjának az a funkciója, hogy az azonos objektumok közül kijelölje valamelyiket. Számos olyan földrajzi köznév, elsősorban határnév található szótárunkban, amely látszólag minőségjelzős szerkezet alkot, de bennük a jelző csak valamihez viszonyítva értelmezhető. A *kisállás* legelőnév nem arra utal, hogy a legelő abszolút értelemben kicsi, hanem arra, hogy a több *állás* 'legelő' közül a legkisebb. Különösen jól értelmezhető ez a viszonyítási rendszer a földrajziköznév-párok esetében: *kisállás ~ nagyállás* előtagja a másikkal való korrelatív kapcsolatban érthető igazán. Minden valószínűség szerint erről lehet szó az olyan földrajzi köznevek esetében is, mint a *nagyjárás*, amely a jelző nélküli alakkal (*járás*) áll korrelációban.

A további, méretre utaló melléknevek lényegesen kisebb jelentőségűek, mindössze egy-két földrajzi köznévben bukkannak fel: a *magas ~ mély* jelzőkkel a tiszazugi *magaspart*

'kiemelkedés, domb' és a tapolcai a *mélyárok* 'hegyoldalban levő vízmosta árok' domborzati köznevekben.

A hely sajátosságát az előbbieken bemutatottak mellett a *hosszú* melléknév is kifejezheti. A tiszazugi *hosszúhát* 'a szokásosnál nagyobb, hosszabb földhát' domborzati köznévben ezt a funkciót láthatjuk.

- Az előtag alakot, formát jelentő melléknév (*kerek, kör, csillag* stb.), az utótag földrajzi köznév.

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *csillagföld, gyöngysziget, kerekerdő, kerekszék, kerekzug, keresztallé, keresztűlő, keresztér, keresztföld, keresztkanális, keresztutca, körgát, körkanális, körtöltés*

Alakra történik utalás a *kerekerdő* határnévben, a *könyökárok* 'folyó, patak kanyarulata', a *keresztkanális* 'egymást derékszögben metsző két csatorna', a *körkanális* vízrajzi köznévben, valamint a *gyöngysziget* 'kör alakú sziget' és a *körgát* vízparti helyet megnevező köznévben. Minden bizonnyal a *csillagföld* 'csillag alakú föld' köznévben is ez a funkció jelenik meg.

- Az előtag az utótag színére utal.

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *fehérföld, fehérszik, fehértó, feketeugar, kékvíz, sárgagödör, sárgapart, zöldkert*.

Az elnevezés motivációját a székelykeresztúri *fehérszik* határnév (ÚMTsz.) jól megvilágíthatja: a terület szikától fehér, eltér a föld jellegzetes fekete színétől. A *feketeugar* előtagja bizonyára azzal kapcsolatos, hogy a területet felszántották ugyan, de nem vetették be, így távolról feketének látszott, és kitűnt a bevetett táblák közül.

- Az előtag kellemetlen szagra utal, az utótag földrajzi köznév.

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *büdösbarlang, büdösér, büdöskút, büdöspart, büdösvíz*.

A *büdöspart* 'mélyenfekvő falurész, melybe olykor belebüdösödött a víz' domborzati név, míg a *büdösvíz* vízrajzi köznév.

- Az előtag (*hideg, meleg*) az utótag valamilyen éghajlati jellemzőjére utal.

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *hidegföld, hidegkút, hideglapos, hidegoldal, hidegvölgy, hűselő, melegállás, melegoldal*.

A hőmérsékleti viszonyok főként domborzati helyek megjelöléséhez nyújthattak indítékot: dunántúli *hidegoldal* 'a hegy hűvös, északi oldala', a tapolcai *hidegvölgy* 'huzatos, hűvös

levegőjű völgyszakasz’, a *melegoldal* ’a hegy déli, napnak kitett oldala’. A terület hőmérsékleti viszonyaira mutat a kiskunsági *melegállás* ’erdőktől, homokbuckáktól védett hely, ahol a jószág kora tavasztól késő őszig éjszakázik’ és a baranyai *hűselő* ’a legelő fás része’ határnév. A *déloldal* az a hegy- vagy domboldal, ahová délután süt a nap.

A hőmérsékleti viszonyok víznevek, vizekkel kapcsolatos helyek megjelöléséhez is nyújthatnak indítékot. A tolnai *hidegkút* a kút feltűnően hideg vizére utal.

- Az előtag az utótag korára utaló melléknév.

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *dögág, holtág, holtárok, holtföld, holtgödör, holtkanyar, holtmeder, holtpatak, holttó, holtverem, holtvíz, meddőföld, óbánya, ófalu, ófüzes, ókút, ószőlő, ótelek, öregerdő, öreghegy, öregkert, öregkút, öregszőlő, ősbörökás, őserdő, ősgyep, ősláp, tarszóló, újfalu, újliget, újpiac, újszőlő, újtelep, újváros*.

A terület régiségére utalhat az *ó* (*ófüzes* határnév, *ókút* víznév, *óbánya* bányanév), az *öreg* (*öregerdő, öregszőlő* és *öregkert* határnév, *öreghegy* domborzati név), valamint az *ős* melléknév is (*ősbörökás* határnév, *ősláp* vízparti hely neve). A *holt* előtaghoz kapcsolódhat többek között a *patak*, *víz* víznév és az *árok* domborzati név, valamint *föld* határnév utótag. A *szőlő* gyümölcsöst jelölő köznév utótagként kapcsolódhat az *ó*, az *öreg* és *új* melléknévi előtagokhoz egyaránt.

- Az összetett földrajzi köznevek között szép számmal találunk olyanokat, amelyekben az előtag az utótag állapotára, tulajdonságára utal.

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *árvafield, beteglegelő, bitangfield, dögág, dögerdő, döggödör, döghalom, dögkert, dögkút, dögtelek, dögtér, gyógykút* ’gyógyhatású forrás’, *jókút, jótérés, rosszfield, soványfield, szentkút, tarszóló, tarvágás, vadfield, vadlegelő, vadparlag, vadrét, vadtelek, vadvíz, vakárok, vakdűlő, vakszik, vakút*

A *jókút* valamilyen szempontból előnyös kút a közösség számára, a *jótérés* határnév tágas, nagy legelő. Ez utóbbi kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy a *térés* utótag önállóan nem használatos földrajzi köznévként. Negatív tulajdonság kifejezésére a határnevek körében többféle előtag használható: *beteglegelő, rosszfield, tarszóló* ’kopár szőlőhegy’, *vadrét, vakszik*. Ehhez hasonló szemantikai tartalom jelenik meg a következő kisebb építmények előtagjában is: *dögtér, dögkert, dögtelek*. A *szentkút* olyan kút, ahol vmilyen csoda történt.

- Az előtag az utótagnak a hasonló funkciójú objektumok között betöltött szerepére utal.

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *fióktöltés, főcsatorna, főfolyás, főkanális fősor, mellékcsatorna, mellékfolyás, vezérsánc*. – ez inkább a szerepére utal

A *főcsatorna* 'a terület központi csatornája' nem tipikus összetett szó, hiszen előtagja prefixumszerű (KIEFER 2000a: 521). A formális definíció értelmében azonban összetett szó, így besorolható és besorolandó az összetételek megfelelő csoportjába.

- Az előtag az utótagnak, mely vizet jelölő közszó, az ízére utal. Az egyetlen ide tartozó földrajzi köznév a *sóstó* vízrajzi köznév.
- az előtag az utótag hangjára utal: *lágvíz* 'folyóvíz csendesebb, lassúbb folyású szakasza' vízrajzi köznév.
- az előtag az utótag (általában) vizének mozgására utal: *csorgókút* 'állandóan csorgó forrás' vízrajzi köznév.
- az előtag az utótag kialakulására, eredetére utaló –s képzős melléknév.

A tolnai *téglástó* 'a tégláégetéshez kibányászott agyaggödörbe gyűlt víz', a dunántúli és tiszaszőlősi *homokosgödör* 'az a hely, ahonnan az építkezésekhez hordták a homokot' és a dunántúli *kavicsosgödör* anyagvételi helyek nevei tartoznak ide.

- Az előtag anyagnévből alakult melléknév, az utótag földrajzi köznév. Az összetétel jelentése: N-ből az ADJ-ben kifejezett anyag nyerhető.

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *agyagosgödör, agyagosverem, göbecsesgödör, kavicsosgödör, kövecsesgödör, kövesgödör, szikesfertő, vizesárok*

Ez a fajta összetétel tipikusnak tűnik az agyagvételi helyek esetében.

B) a hely külső dologhoz való viszonyát kifejező utótagok

- Az előtag növénynévből alakult melléknév, az utótag pedig 'megművelt földterület' jelentésű. A jelentés ebben az esetben: N arra szolgál, hogy benne az ADJ-ban kifejezett növényt termeljenek.

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *almáskert, csemegéskert, dióskert, epresalj, epreskert, fáskert, füveskert, gyümölcsöskert, hagymásföld, hagymáskert, heréskert, káposztásföld, káposztáskert, kendereskert, nádashalom, pityókáskert, répáskert, szénáskert, szilváskert, szőlősdomb, szőlőshomok, szőlőskert*

A növényzet mint a helynek nevet adó motívum elsősorban határnevekben jelenik meg.

- Az előtag állatnévből vagy állatok csoportjának nevéből alakult -s képzős melléknév, az utótag pedig 'terület' jelentésű földrajzi köznévv. A jelentés itt is előre jelezhető: N-t az ADJ-ben megnevezett állatcsoport használja.

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *állatoskert, békástó, csikóskert, ebestó, gulyáskút, halastó, marhásól, méheskert, vadaskert*

A hely állatvilágára vagy valamely okból jellegzetes állata elsősorban határnevek (legelő) létrehozásában tűnik jellemző szóalkotási módnak.

A *gulyáskút* 'kút a gulya számára', a *békástó* 'olyan tó, melyben sok béka él', míg az *ebestó* 'olyan vízállás, amelyben sok az ebhal'. Mind a három vízrajzi objektum megjelölésére szolgál. Képzővel ellátott állatnév alkotja a szlavóniai *marhásól* az országosan ismert, a köznyelvi *vadaskert*, valamint a tolnai *csikóskert* gazdasági célú építményt jelölő köznevek előtagját.

- az előtag az utótagban megnevezett terület, hely valamilyen jellegzetes objektumára utaló -s képzős melléknév:

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *ágaskút, akloskert, csigáskút, csűröskert, gémeskút, kankalékoskút, komponáskút, ólaskert, ostoroskút, pajtáshely, sudaraskút*

A *pajtáshely* 'olyan kaszáló, ahova a gazda a háztól való nagy távolság miatt pajtát épít a takarmány tárolására', a *csűröskert* 'a majorságnak az a része, ahol a takarmánykazlak, magtárak [=csűrök] vannak'. Az utótag mindkét esetben határnév. A vizsgált szókincsből ide tartoznak továbbá a *gémeskút* elnevezései is, amelyek – ahogy erre már korábban utaltam – mind lexikalizálódott alakzatok: *ágaskút, csigáskút, kankalékoskút, komponáskút, ostoroskút, sudaraskút*.

C) a hely más helyhez való viszonyát kifejező utótagok

- Az előtag az utótag viszonyított helyzetére (*alsó, felső*) utal:

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *alsófalu, alsómező, alsóoldal, alsószer* 'alvég, a falu alacsonyabb fekvésű része', *alsóváros, alsóvég, felsőfalu, felsőoldal, felsősor, felsőszer, felsőváros*

Az utótag minden esetben településrész neve (*szer, falu, oldal*). A korrelatív párok nincsenek meg minden esetben, sőt a korreláció csonka is lehet (*falu ~ alsófalu*).

–*Vs* képzős melléknévi előtag + N

A külső dologhoz való viszony elsősorban –*Vs* képzős előtag + földrajzi köznév formákban jelentkezik. A földrajziköznév-szótárból előtűnik ennek a típusnak a bősége: hatvannál több földrajzi köznév épül fel ilyen módon. Szemantikai jellegüket tekintve nagyon sokfélék lehetnek az e kategóriába tartozó földrajzi köznevek: a hely növény- és állatvilágára, anyagára, állapotára, jellegzetes építményére, a hely kialakulására, általában vizének ízére egyaránt utalhatnak a jelzői előtagok.

E kategóriában az egyik legmegterheltebb funkciónak az egész magyar nyelvterületen az adott hely növényvilágának kifejezése bizonyul (*hagymásföld, almáskert, szilváskert, pityókáskert*); kizárólag határneveket képezhetünk ilyen módon.

A hely állatvilága vagy valamely okból jellegzetes állata is jellegzetes típusnak tűnik az összetett földrajzi köznevekben, határnevekben és gazdasági célú építmények jelölésére használt közszókban egyaránt (*békástó, csikóskert, marhásól*).

A képzett, –*Vs* képzővel ellátott építményre utaló előtag nem gyakori, csupán egy-két ide kapcsolható határnévvel találkozhatunk: a köznyelvi *csűröskert*, a homoródalmási *pajtáshely*. A többi itt említendő összetétel lexikalizálódott, valójában a *gémeskút* elnevezésére szolgál.

Az összetett földrajzi köznevek –*Vs* képzős előtagja utalhat az utótag jellemző anyagára is, pl. dunántúli *kavicsosgödör* agyagvételi hely neve, tiszazugi *szikesfertő* vízparti hely (mocsár) neve.

A képzett földrajzi köznevekről szólva részletesen tárgyaltuk az alapszó + –*Vs* felépítésű formákat, amelyek a nyelvterület minden részén megtalálhatók, így ezt nem annyira területi jellegzetességnek, mint inkább az egész földrajziköznév-rendszer jellemző jegyének tarthatjuk. A képzett előtag + utótag szerkezetű földrajzi köznév azonban kevésbé gyakori, mint az alapszó + –*Vs* képzős szerkezetű. A képzett melléknévi előtag + N formákkal nem találkozunk országszerte, ami talán arra utalhat, hogy inkább az északi és a déli területekre jellemző szóalkotási móddal van dolgunk. A köznyelvi *szilvás* határnév csak a Hegyközből adatható *szilváskert* formában, a *hagymás* *hagymáskert* változata csak Hosszúhetényben

ismert. A *káposztáskert* határnév képzett előtaggal csak a vas megyei és a komáromi helynévgyűjteményben szerepel. Többfelé van azonban *szőlősdomb* határnév, nincs viszont **szőlős*. Ennek okát leginkább abban láthatjuk, hogy a *szőlő* metonimikusan 'szőlőterület' jelentésben terjedt el. A terület állatvilága elsősorban határnevek létrehozásában tűnik jellemző indítéknak. A földrajzi köznevek között nem jellemző az állatnév + *-Vs* képzős előtag 'hely' utótaggal (*csikóskert*), inkább az N + N összetétel a gyakori (*kosállás*, *marhaitató* stb.).

8. Bizonytalan szemantikai tartalmú összetételek

A földrajzi köznevek között szép számmal akadnak olyan földrajzi köznevek, amelyek jelentése nem vezethető le a tagokból, és alaposabb vizsgálattal sem deríthetjük ki, milyen szemantikai tartalom jelentkezik bennük. Ezeket a földrajzi közneveket lexikalizálódottnak kell tekintenünk. Úgy vélem, felesleges hosszan időznünk ennél a csoportnál, hiszen csak újabb problémákat vet fel. Elképzelhető azonban, hogy újabb földrajziköznév-gyűjtésekkel a bizonytalan összetételű földrajzi köznevek száma csökkenni fog.

Az ide tartozó földrajzi köznevek: *alantföld*, *alléút*, *alompart*, *általút*, *anyaút*, *ártézikút*, *bajuszárok* 'kanyargó folyócska', *bányakút*, *basahalom*, *bástyaakol*, *begluk*, *békaberek* 'mocsaras hely', *bikaér*, *boksahegy*, *borkút*, *borvíz*, *cifrakert*, *cigánybécs*, *comporkert*, *császárukút*, *csatornahíd*, *csemetekert*, *csikliút*, *csikország*, *csírikút*, *csodakút*, *csónakút*, *csücskötábla*, *csűrkert*, *deréksánc*, *derékút*, *dézsma kert*, *díszkert*, *dorongút*, *döggert*, *dűlőút*, *ebhát*, *erdőföld*, *erdősáv*, *faiskola*, *fakert*, *faluhely*, *farmezsgye*, *ficsúrjárás*, *forcátföld*, *gészkenyutca*, *gödörkút*, *gyászkert*, *gyepkert*, *gyepszín*, *gyeptörés*, *gyalogkút*, *gyógykút*, *hajcsárút*, *halastóállás*, *hegyköz*, *hegytelek* 'telek a hegyen', *himbükk* 'ritkás bükkerdő', *holtverem*, *hurcagát*, *jégbarlang* 'szikla', *kabalaút*, *kalitkaföld*, *kapalapajta*, *kendertó*, *keresztköz*, *kertváros*, *kopolyaforrás*, *kopolyakút*, *kőkapu*, *könyökárok* 'folyó kanyarulata', *könyökoldal*, *kőtenger*, *kunhalom*, *kútvölgy*, *lágýoldal*, *lancút*, *langavíz*, *langófolyó*, *langvíz*, *láp kút*, *léniaút*, *lipilapályföld*, *malomlapos*, *malomzug*, *milehely*, *millérfolyó* 'széles vízfolyás', *nádhodály*, *nádkút*, *nádó*, *nádtó*, *nyakoldal*, *nyírkföld*, *nyílföld*, *nyúlgát*, *oromdomb*

'földhát', *orsókút*, *ördögárok* 'hosszú árok', *ördöghát*, *ördöglyuk*, *övárok*, *övecsatorna* 'hosszú csatorna', *patakfolyó* 'nagy vízfolyás', *pipagödör*, *pirsút*, *porosállás*, *pusztahely* 'tisztás', *pusztakút*, *rakományoskert*, *rétdöngör*, *révhely*, *rezulaföld*, *rigacspart*, *rónaföld*, *sarjúrét*, *sárrét*, *sárvár*, *farkasverem*, *seboldal*, *szálerdő*, *széllyuk*, *szénafű* 'rét', *szénaverés*, *szererét*, *szirtcsomp* 'sziklaszál', *szittyócser*, *szőlőgyep*, *szőrtó*, *tanorokoskert*, *téglaszín*, *tengerszem*, *térhely* 'fennsík', *tófolyat*, *tóköz* 'több tó együttese', *töltéslánc*, *tűzkút*, *útkapu*, *vajhegy*, *várhegy*, *várhomok*, *vaskapu* 'hegyszoros', *virgóföld*, *viságkapu*, *vízláda*, *vízterülő*.

9. A földrajzi köznevek szerepe a helynevekben

1. A földrajzi köznevek kutatását a magyar kutatások gyakran összekapcsolják a velük azonos alakú tulajdonnevekével (*Csorgó, Patak, Csatorna* stb.). A földrajzi köznevek a jelentés tekintetében azonban eltérnek a tulajdonnevektől, mivel nem utalnak közvetlenül egyetlen objektumra. A földrajzi köznevek és a velük formailag egyező tulajdonnevek használata és rendszere azonban valóban szorosan összefonódik, hiszen bizonyos objektumoknak nincs is más megjelölése, mint a földrajzi köznév (*csorgó*) vagy a vele azonos alakú tulajdonnév (*Csorgó*). A földrajzi köznév szerepe helynevekben is elsősorban az, hogy megjelölje a megnevezendő objektum fajtáját.

Az élő nevek – különösen a földrajzi köznévvel azonos alakú helynevek – megítélése, a megyei helynévgyűjtések kezdetén sok gondot okozott a gyűjtőknek és számos vitára is alkalmat adott. HAJDÚ MIHÁLY így ír tapasztalatairól: “A fonyódi járás névanyagában (amelynek ellenőrzője és közlétevője én voltam) sok olyan épület, főleg villa neve került be, amely — a szerkesztők véleménye szerint — nem oda való. Szerintem pedig sok olyan maradt ki, amely oda való lett volna. El kell ismernem a szerkesztők igazát abban, hogy nem lehet határt húzni az ilyen típusú nevek között. Tulajdonképpen minden háznak van neve, és közösségi érvényűnek kell tekintenünk, ha már az utcabeliek, legalább 30-40 ember ismeri és használja ezeket (HAJDÚ 1979a: 22). HAJDÚ egy későbbi tanulmányában, nyelvhasználati oldalról érvelve, tovább szélesíti a tulajdonnevek határát, és minden olyan nyelvi jelet tulajdonnévnek fogad el, amelyet megalkotója vagy használója annak tekint (HAJDÚ 1998a: 12). HAJDÚ benyomásait a helynévgyűjtemények adattárai is igazolják, van, aki fölveszi, van, aki mellőzi a *Legelő, Rét* típusú megnevezéseket.

A 20. századi helynévgyűjtést, annak tudományos háttérét, korszakait és módszertani kérdéseit legutóbb HOFFMANN ISTVÁN tekintette át (HOFFMANN 2003a: 57–80). HOFFMANN aláhúzza, hogy különösen a tulajdonnévi és a köznévi értékű nyelvi elemek elhatárolása jelentett nehézséget a gyűjtések során, elméleti megfontolások ebben a kérdésben kevés szerepet játszottak. “A helynévgyűjtési útmutatók valójában a gyűjtők nyelvi intuíciójára bízzák a helynevek kiválasztását, amiben az olyan megjegyzések, hogy «minden hely nevét

fel kell jegyezni, még a kevésbé jelentőseket is», vagy «minden olyan nyelvi elemet össze kell gyűjteni, amelyet az adott helyen a beszélők tulajdonnévként használnak», nemigen segíthették a gyakorlati munkát (HOFFMANN 2003a: 63). Alaktani fogódzók sem igazán segítik a gyűjtőt, a kikérdezés is ritkán teremt olyan helyzetet, ahol a nevek természetes környezetükben szereplnének. A szóbeli gyűjtés során van esély arra, hogy névszociológiai eszközökkel kiszűrjék azokat a neveket, melyeknek tulajdonnévi használata nem igazolható. Ezt azonban nehezíti, hogy “az adott szó tulajdonnévi jelentésének kialakulása során nem csak a nyelvreírónak, de a nyelvhasználónak is bizonytalan e tekintetben a nyelvtudata. (HOFFMANN 1993a: 94).

A helynevek és a földrajzi köznevek eltérő értelmezése egyaránt hozzájárul ahhoz, hogy a kötetek elsősorban a belterületi építménynevek felvételével kapcsolatban vannak eltérő állásponton. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében például a gyűjtés elveiből következik, hogy a templomok közül csak azokat szerepeltetik, amelyek a lakott területen kívül találhatók; ezek gyakran romtemplomok. Szorosan összefügg ezzel az is, hogy Szatmárban csupán 11 iskola szerepel a kötetekben, vasútállomás viszont 53 (KÁLNÁSI 1996a: 91). A tájékozódással kapcsolatos létesítmények eltérő megítéléséből következik, hogy Vas megyében minden, efféle objektumot szerepeltetnek az adattárakban (VÖRÖS 1999a: 22). ÖRDÖG FERENC megállapítása kapcsolható ehhez a kérdéshez: “Belterületi névnek tekintjük — az utcák, csapások, terek, közök, falurészek, hidak, szobrok, keresztek ... árkok, állóvizek, gödrök stb. nevei mellett — a volt és jelenlegi illetményházak neveit (*Mesterház, Papház, Kovácsház* stb.); a régi és a mai kocsmák, boltok tulajdonnévvé vált neveit (*Fehér Sas, Hangya, Alsó bolt* stb.); a gazdaságtörténeti szempontból jelentős épületneveket (*Mázsaház, Vágóhíd, Trájer-malom* stb.). Továbbra is felvesszük gyűjteményünkbe a tájékozódás szempontjából fontos és emiatt gyakran használt épületek (*Tanácsháza : Községháza*, a templomok, iskolák és egyéb építmények) neveit” (ÖRDÖG 1978a: 36).

HEINRICH ANDREA szaniszlói helynévgyűjtése azt tükrözi, hogy a faluból a határ felé közeledve milyen tájékozódási pontok jelölhetők ki a szaniszlóiak kognitív térképén. Módszerével a szerző bizonyítja azt, hogy a beszélők is folyamatosan mozgásában, változásában érzékelik a nyelvet, s ezért a szinkronia és a diakronia a nyelvhasználat és a névhasználat leírásában sem választható el egymástól. HEINRICH elsősorban a parasztság nyelv- és névhasználatára építve mutatja be a mai nyelvhasználati állapotot, úgy ítélve meg,

hogyan a vizsgált terület a névhasználati formákat tekintve eléggé homogén ahhoz, hogy egységben lehessen bemutatni. Szaniszlón elsősorban a feltűnő jegyekkel rendelkező objektumok esetében válhat a földrajzi köznév tulajdonnévvé (*Kút, Árok*). A tulajdonnév és a földrajzi köznév elkülönülését az is elősegíti, ha a “beszélőközösség tagjai egymás között kitüntetett pontként beszélnek róla”, s ekkor inkább a tulajdonnévi formát részesítik előnyben (HEINRICH 2000a: 21). Ennek ellenére nem biztos, hogy a földrajzi köznév tulajdonnévvé válik. A szaniszlói gyűjtésben olyan esetek is vannak, amelyek során a tér egy fontos tájékozódási pontja megszűnt, ám a területet ma is a korábban meglevő földrajzi köznévvel jelölik anélkül, hogy helynévként használnák: “ott volt egy irgalmatlan tégláégető...” (i.m. 23).

Élesebben vetődik fel a “név — nem név” kérdése a történeti források esetében, hiszen ott nincs mód a vitás esetek helyszíni ellenőrzésére. Régi helyneveink esetében nem lehet, de nem is feltétlenül kell elválasztani a két formát, hiszen a tihanyi alapítólevél *harmu ferteu, kues kut* adata például lehet egyszerű megnevezés, de a kérdéses hely egyedi neve is. (HOFFMANN 1996a: 119).

Sajátos típusát képviselik a helynévi adatoknak a kéziratok és a kataszteri térképek. A térképeken található névanyag gazdagítja adatainkat, ugyanakkor fokozott figyelemre inti a névkutatót. A térképi nevek jelentős része ugyanis módosulást szenvedett: vagy az adatközlő vagy a készítő révén tudatosan vagy akaratlanul. SEBESTYÉN ÁRPÁD szerint a 19. század második felétől a térképeken a művelési ágak és a tulajdonosok megnevezésének fontossága előtérbe került, és nagyobb teret kaptak a népi nevek alakjától eltávolodott, körülírással kifejezések, valamint a nem tulajdonnévi, csupán közszói helymegjelölések (*árok, út* stb.). A körülírással kifejezések némelyike a hivatalos használat tekintélyénél fogva élőnyelvi nevekké is válhatott (SEBESTYÉN 1984-85a: 86-9).

MEZŐ ANDRÁS a nem természetes keletkezésű, mesterséges nevek között valós és fiktív neveket különít el. A valós nevek együtt kezelendők a természetes nevekkel, a fiktív nevek azonban nem. Ezek általában térképre felvett tájékozódási pontok. Mező ide tartozónak véli azokat az alakulatokat is, melyek átmenetinek tarthatunk a tulajdonnév és a köznév között (MEZŐ 1970a: 317-8).

2. Az alaktanban már érintett jelentésbeli szóalkotás felveti a **jelentésbeli névalkotás** problémáját. Az a jelenség, melynek során egy földrajzi köznév helynévvé válik, igen gyakori a magyar névadásban.

BÁRCZI GÉZA a magyar szókincs eredetéről szóló könyvében írja, hogy “olykor, főleg dűlőnevekkel kapcsolatban, nem könnyű eldönteni, vajon valóban földrajzi névvel, azaz földrajzi tárgy egyedi nevével vagy egyszerűen köznyelvi megnevezéssel állunk szemben: pl. ha egy erdőt *bükkös*nek hívnak, és ez a környéknek valóban egyetlen bükkerdeje, sok szól amellet, hogy a szó még nem tekinthető földrajzi névnek. Ha ellenben több bükkerdő van a közelben, és a többinek más neve van, s még inkább, ha az erdő már eltűnt, s helyében szántóföld vagy tanya van, de a neve mégis *Bükkös*, kétségtelenül földrajzi névről beszélhetünk. E kérdés adott esetben ma is olykor csak körültekintő helyszíni vizsgálattal dönthető el, régi helyneveinknél azonban sokszor lehetetlen a név igaz mivoltát bizonyítani.” (BÁRCZI 1958a: 145).

MARKÓ IMRE LEHEL a *Somogy megye földrajzi nevei* bevezetőjében írja: “A földrajzi köznév névtani tekintetben nem más, mint potenciális tulajdonnév.” (SMFN 35). Ugyanez a gondolat jelenik meg KÁLMÁN BÉLA tudománynépszerűsítő könyvében: “Ha a község határában egyetlen hegy van csak, annak a neve lehet egyszerűen *Hegy*, ha azonban több is akad, akkor csak az egyik, rendszerint a településhez legközelebb eső viselheti az egyszerű nevet.” (1967a: 111). A szakirodalomban általánosan elfogadottnak számít az a tétel, miszerint a településen létező egyedüli objektumfajtákat elegendő pusztán földrajzi köznévvel megjelölni (vö. 1967a: 111). KÁLMÁN a tulajdonnevek kialakulása kapcsán fontos megfigyelést is tesz, amikor azt írja, hogy minden tulajdonnév végső soron közszóból származik (1967a: 5). Valóban kialakulhatnak helynevek földrajzi köznévből, sőt ez a helynevek kialakulásának egyik fontos módja. Hangsúlyoznunk kell, hogy ez az út gyakori, de egyáltalán nem kizárólagos névalkotási forma. E felismerés alapján a negyedik névtani konferencián NYÍRKOS ISTVÁN szorgalmazta a földrajzi köznevek lassú lexikalizálódása tételének a mielőbbi felülvizsgálatát (1989a: 290). A földrajzi köznevek ugyanakkor kétségtelenül tulajdonnévvé válhatnak bármiféle formáns (képző, lexéma) hozzáadása nélkül is, mert maguk is a nyelvi kategorizáció sajátos esetei: tartalmaznak több-kevesebb specifikus jegyet, fajta funkciót fejeznek ki, és jelentéshasadással egyrészes nevekké válhatnak: *Patak*, *Sár*, *Hegy* (HOFFMANN 1999a: 211).

Az a felfogás, amely a tulajdonnév mögött minden esetben közsői előzményt lát, markánsan jelen van a magyar névtanban. Ez a névelméleti felfogás tükröződik KÁZMÉR MIKLÓS írásaiban is. KÁZMÉR az alakilag földrajzi köznevekkel megegyező helynevekkel kapcsolatban azt feltételezi, hogy azok egy “ősi” korszakban *Ér*, *Erdő*, *Domb* típusúak, s csak egy későbbi [?] névadási szakaszban jönnek létre a *Fekete-ér*, *Homokos-domb*, *Kőris-erdő* jellegű (szintagmatikus szerkesztésű) nevek. A *Makkos*, *Harcás* és más –s képzős neveket Kázmér kettős funkciójúnak tartja, és átmeneti kategóriának tekinti a helynév és a földrajzi köznév között (1957a: 6, 56–9). A nemzetközi névtan eredményeinek bemutatása során már érintettük a köznév és a tulajdonnév határának problémáit. Mint többen (pl. AINIALA, DALBERG, ANDERSSON) felhívták a figyelmet, átmeneti kategória nincs, egy adott szituációban a nyelvi csoport előismeretek alapján minden elemről el tudja dönteni, hogy egy elem köznév vagy tulajdonnév.

KÁZMÉR szemléletével rokon INCZEFInek a névkövületté válásról vallott felfogása, mely szerint “a földrajzi nevek nagyobb részben eredetileg a föld köznévi megjelölései voltak, és ezért bizonyos határok között a név használójának alkalmi megszerkesztésükre volt lehetősége. A hosszas használat folytán azonban a nevek nagy részének alakja megmerevedett” (INCZEFI 1970a: 56). INCZEFI tehát a helynév köznévi eleveensége alapján minősíti, és a név és a denotátum közötti ilyen jellegű viszony erőssége alapján hat csoportra osztja a helyneveket. A köznévi megjelöléshez legközelebb álló **A** típus elemei (*Töltésoldal*) a köznév és a tulajdonnév határterületén állnak. Ezekről szerinte “nem lehet eldönteni, hogy tulajdonnevek-e, vagy csak a táj köznévi megjelölései” (1970a: 158). Névhasználati szempontból INCZEFI fontos megállapítást tesz, amikor megállapítja, hogy a determináns nélküli neveknek a környékről folyó beszédben teljes értékű identifikáló szerepe van, ezért tulajdonnévnek tekintendők attól függetlenül, hogy a beszélők névismeretében más terület jelölésére is szolgálnak (pl. töltésoldal a beszélők által ismert több faluban is lehet).

SEBESTYÉN ÁRPÁD az ilyen hasadással keletkezett helyneveket ráértéses egyedítésnek nevezi: egy köznév objektumra való alkalmazásával, rögzülés során tulajdonnévvé válhat (1970b: 306). SEBESTYÉN egy másik írásában úgy látja, hogy “a hasadás a tulajdonnévvé váló szó vagy szó szerkezet, szókapcsolat használatában következik be: az addig köznévi

jelentésben, alkalmi funkcióban használt kifejezés egy adott nyelvi közösségben egyedjelölő szerepet is kap” (1971a: 167).

Bár a földrajzi köznévvvel azonos alakú helynévvvel meglehetősen gyakran találkozunk a magyar helynevek körében, a kérdés első részletes tárgyalása az 1990-es évekig váratott magára. HOFFMANN ISTVÁN ekkor nevezte meg, definiálta és tárgyalta a jelentéshasadás jelenségét (1993a: 92). Jelentéshasadáson azt a névkeletkezési folyamatot értjük, melynek során “puszta földrajzi köznéből – bármiféle formáns (lexéma, képző) hozzákapcsolása nélkül – helynév keletkezik (HOFFMANN 1993: 93). Csakis olyan nevek jöhetnek létre, melyek azonosak egy földrajzi köznévvvel. A folyamat során a közszó általános jelentése mellett egyedjelölő, azaz tulajdonnévi funkció is kialakul.

A hasadással helynévvé vált földrajzi köznevek között találunk kisebb számban képzetlen tőszavakat (*Tó, Sár, Rét*). Specifikus jelentés kifejezése érdekében gyakran képzett főnév válik a jelentéshasadás kiindulópontjává (*Zúgó, Legelő, Homokos, Csapás*). Igazán egyedi jelentésárnyalatot azonban összetett földrajzi köznevekkel lehet kifejezni: *Marhacsapás, Bődönkút, Halastó ~ Halastavak, Döggút, Angolkert*).

A szakirodalomban sajátosként számon tartott alaki szerkezetű nevek egy része is bizonyára visszavezethető földrajzi köznévre, mint például a többes számú egyszerű *Rétek* határnév, a *Vermek* domborzati köznév és az összetett *Halastavak* vízrajzi név.

Az ómagyar kori Abaúj és Bars vármegye anyagán TÓTH VALÉRIA mutatta be a jelenséget. TÓTH VALÉRIA arra a következtetésre jutott, hogy többnyire azok a földrajzi köznevek válnak önmagukban is helynévvé, melyek specifikusabb jelentésűek. A jelenség vizek és települések megjelölésében alig játszik szerepet, míg az erdőnevek létrehozásában jelentős (2001a: 133). Példaként a képzett *eresztvény* ’fiatal, sarjadó erdő’ erdőt jelölő közszót említi, mellyel helynévként mindkét vármegyében találkozhatunk (*Eresztvény*). Az *erdő* földrajzi köznév azonban a vizsgált korpuszban egyetlen esetben sem fordul elő önállóan helynévként (2001a: 200).

3. A földrajzi köznevek létrehozhatnak önállóan is **egyrészes földrajzi nevet**, de leggyakrabban kétrészes helynevek második névrészét alkotják. Egy helynévrendszerben az egyrészes, földrajzi köznéből felépülő helynevek ritkák, a teljes névállománynak csak töredékét teszi ki, de összetételeikben sem adják a helynévkincs meghatározó részét, még ha

igen fontos névalkotó tényező is. HOFFMANN ISTVÁN a Nyírbátori és a pápai járás területén vizsgálta, az egy- és kétrészes helyneveket. HOFFMANN vizsgálata a két járás teljes, minden névfajtaára kiterjedő vizsgálatára irányult.

HOFFMANN úgy találta, hogy a jelentéshasadással keletkezett nevek aránya a Pápai járásban a nevek 14-27%-át teszi ki, aránya nagyobb településeken az alsó, kisebbeken a felső határ felé közelít, a Nyírbátori járásban ez az arány átlagosan 13%. A nevek jelentéskörét vizsgálva megállapítja, hogy leggyakoribbak köztük az építményeket (*Birkaistálló*) és növényeket (*Barackos*) megnevező szavak (HOFFMANN 1993a: 94–6).

HOFFMANN meglátásaihoz kapcsolódik, eredményeit mintegy alátámasztják HÁRI Gyula létesítménynevek körében folytatott kutatásai. HÁRI hangsúlyozza a létesítménynevekkel kapcsolatban a jelentéshasadás központi szerepét, ugyanis “e névfajta körében a szintagmatikus eljárás mellett ez a legfontosabb névkeletkezési eljárás” (2002a: 169). HÁRI GYULA aláhúzza, hogy a létesítménynevek körében a jelentéshasadással alakult nevek aránya igen nagy: a nevek 34%-a sorolható ebbe a csoportba. Ez az is jelenti, hogy átlagosan 1, 91 névadat jut egy hasadásban részt vevő földrajzi köznévre (2002a: 172). A HÁRI által vizsgált több mint kétezer névalak közel tizedében a fajtajelölő funkció egyrészes névben fejeződik ki, a többség azonban összetett földrajzi köznévből alakult, azaz speciális jelentés hordozója (2002a: 105, 172).

Az összetett földrajzi köznevek a helynevek **szerkezeti leírásában** néhány problémát vetnek fel. Ha kétrészes név alaprészeként szerepelnek, akkor fajtajelölő szerepük nemigen kétséges (*Alsó-káposztáskert*, *Páskomi-bikakút*). Ha viszont önmagukban szerepelnek helynévként (*Káposztáskert*, *Bikakút*), kétrészes névnek célszerű tekinteni őket, amelyek előtagja sajátosságot fejez ki, az utótag pedig fajtajelölő funkciójú. E nevek keletkezéstörténeti elemzése is ellentmondásosan ítéltető meg: ha az összetett földrajzi köznévi előzményből indulunk ki, hasadással létrejött helynévnek tekinthetjük az efféléket, ha pedig a név kétrészes jellegét tartjuk meghatározónak, grammatikai szerkesztéssel alakult nevekről beszélhetünk. BÍRÓ FERENC ellenben az összetett földrajzi köznevekből alakult helyneveket egyrészesnek értelmezi, mivel a hasadás folyamata egyrészes neveket hoz létre (1997a: 101). Az összetett földrajzi köznevek (pl. *mélyút*, *bikaistálló*, *betonhíd*) esetében a grammatikai összetettség nem jelenti, hogy a nyelvtudat szemantikailag is különválasztja

őket, “sokkal inkább “egyfajta sajátos helyfajtaként értelmezi őket, mégha a szemantikai jegyek a denotátum tekintetében szétbonthatók is” (2002a: 105)

A jelentéshasadás nagymértékben érinti a földrajzi közneveket, azonban nem minden alakilag földrajzi köznévvvel megegyező helynév ilyen módon alakult ki, létrejöhetnek szerkezeti változás során (*Csapás* → *Csordacsapás*). Az is elképzelhető, hogy ellipszis hozza létre az agyagvételi hely nevét: *Agyagosgödör* > *Agyagos*. A határnevek metonimikusan is létrejöhetnek (*Csordakút* ’erdei rét’), és valóban gyakori jelenség, hogy állatcsapások, állatok itatására szolgáló helyek nevei a legelő neveként állnak (vö. HÁRI 2002a: 185). BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY felhívja a figyelmet, hogy a jelentéshasadás Hoffmann-féle definíciójában nem szerepel olyan kitétel, “miszerint a kihasadt jelentésnek (tehát a keletkezett tulajdonnév denotátumának) az eredeti közszó által jelölt dolgok körébe kéne esnie” – így a *Csordakút* minden további nélkül jelölhet kút és erdei rétet is (BÉNYEI-PETHŐ 1998a: 95-6).

Ritkábban ugyan de a helynév is válhat földrajzi köznévvé, pl. *Karszt* – *karszt* (FNESz.).

10. A földrajzi köznevek történeti rétegei

1. A nyelv változása a legnyilvánvalóbban és legnagyobb mértékben a szókincsben mutatkozik meg. A magyar nép történetének minden eddigi nagy fordulója többé-kevésbé közvetlenül is tükröződik anyanyelvünk szókészletében. A változásban – ha kisebb mértékben is – számolnunk kell egyes elemek elavulásával, kiveszésével, a szókincs változásának fő iránya azonban a bővülés, a gyarapodás. Ez mindenekelőtt a társadalom, a gazdaság, a politikai viszonyok változásából, fejlődéséből következik. Emellett az emberi gondolkodás egyre árnyaltabbá válása, az emberi megismerő tevékenység előrehaladása, a nyelv művészi felhasználása is a szókészlet gyarapodását mozdíttja elő, érzékelhető nyomot hagy a nyelv szókincsében. A szókincs bővülése természetesen érinti a földrajzi köznevek csoportját is, ebben a körben is számolhatunk új elemek bekerülésével és régiek kiveszésével.

Az utóbbi években számos névkutató viszonylag részletesen feltárta egy-egy földrajzi köznév jelentését és szóföldrajzát, vagy éppen etimológiai összefüggésekre derítettek fényt. A *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, mely elsődlegesen helynévi etimológiákat közöl, szükségképpen tartalmaz a helyneveket alkotó szókincsre vonatkozó magyarázatokat is. KISS LAJOS azonban a FNEsz. megjelenése után is rendszeresen közölt helynévi etimológiákat, sőt foglalkozott a földrajziköznév-rendszer határán álló szavak történetével is (pl. 1993a: 86-89).

Számos földrajzi köznév etimológiáját megtaláljuk etimológiai szótárainkban is, így a TESz.-ben vagy EWUng.-ban egyaránt. A közelmúltban szép számmal napvilágot látó helynévgyűjtemények adatai újabb forráscsoport bevonását teszik lehetővé, ezáltal pontosíthatják vagy akár módosíthatják is az eddigi eredeztetéseket. Említhetjük például VÖRÖS OTTÓ egyik tanulmányát, amelyben egy archaikus köznévcsoporthoz, a **csep – *csepe* tövet tartalmazó szavak és a 'fiatal tölgyes erdő' jelentés lehetséges összefüggéseire mutatott rá Vas megyei helynevek alapján (1995a: 119.).

A helynévgyűjtemények földrajziköznév-adattárai azonban a helynevek magyarázatához közvetlenül is hozzájárulhatnak. VÖRÖS OTTÓ Vas megye földrajzi nevei körében a domborzati és vízrajzi közneveket, valamint a földszántási módokkal kapcsolatos szókincset is vizsgálta (1982a: 171–174). A terület nevei között régi tájszókat is felfedez, mellyel eddig ismeretlen etimológiájúnak vélt helynevek magyarázatához is hozzájárul. Tanulságos lehet

ebből a szempontból a FNEsz. *Gustya* szócikke. A név határrészt jelöl, KISS LAJOS a szerbhorvát eredetű 'sűrűség, bozót' szóból magyarázza. A Somogy megyei Segesden (SMFN 38) földrajzi köznévként is feljegyezték *gustya* formában, ott 'szakadékos, bozotos terület'-et jelölnek vele, következésképpen a somogyi adat megerősíti a jelentéshasadás lehetőségét. Újabb példaként említhetjük a *Cserta* nevet, amelyet a FNEsz. a *cseret* 'nádas, kákás sűrűség' jelentésű szóból eredeztet, és szláv eredetűnek mond. MARKÓ IMRE LEHEL ettől eltérő magyarázatot javasol: a Zala megyei *Cserta* patak nevét helyi adatok és források bevonása alapján a nevet a *csertás* 'agyagos, megrepesztett föld' közszó révén fejté meg (1970a: 88).

2. A magyar nyelv változásában és fejlődésében egyaránt fontos szerepet játszanak a nyelvi kontaktusok, melyek leginkább a szókincsben érhetők tetten. A szavaknak más nyelvekből való átvétele ugyanis minden nyelv szókincsének igen fontos gazdagodási módja. Az idegen eredetű szavak körében megkülönböztetjük egymástól a jövevényszavakat, az idegen szavakat és a tükörszókat.

A jövevényszavakat már nem érezzük idegennek, mert hangzásuk hozzáidomult a nyelvünkhöz, alaktanilag is beilleszkedtek, alapjává váltak képzett vagy összetett szók alkotásának (pl. *kapu*, *kút*). A jövevény szótövek száma nyelvünkben is felülmúlja az ősi szótövek számát, de a használat gyakoriságában és a belőlük alakult szócsaládok nagyságában nem érvényesül ez a fölény.

BENŐ ATTILA a különböző jelentésmezőbe integrálódó kölcsönszavak jelentésváltozási tendenciáit követte nyomon magyar és román nyelvű példákon (2001a). BENŐ a jelentésmezők tárgyalása kapcsán megállapítja, hogy "szavainak szemantikailag összefüggő csoportjai jelentésmezőket alkotnak úgy, hogy a nyelvközösség számára adott valóság egy részterületét egymás között felosztva teljesen lefedik" (2001a: 447).

Az új szó az átvevő nyelvben annak jelentésmezőjéhez igazodik, függetlenedik az átadó nyelvben betöltött szerepétől. A kölcsönszavakról továbbá elmondható az is, hogy soha nem lehet két tökéletesen azonos jelentésű szó egy nyelvben, valamiféle különbség mindenképpen ki fog alakulni a szinonimák között is (vö. *eb* ~ *kutya*). A megnevezett tárgy funkciójában történik szűkülés a román *canal* 'csatorna' esetében, amely a magyarba kerülve *kánál* hangalakú és 'faúszató csatorna' jelentésű lesz (2001a: 456). A jelenség fordított irányban is végbemehet: a magyar *tó* "méretében szűkül", a románban 'kisebb tó' jelentésben él tovább.

Valamely alapszintű kategóriát jelölő román szó a magyarban fajtára utaló minősítő jeggyel gazdagodva alárendelt fogalommá is válhat: a román *burtuča* 'kút' a magyarban *burtuka* 'bodonkút, bélelt kút' jelentésű lesz (BENŐ 2001a: 457). A környezeti kapcsolat, a helyi közelség is adhat lehetőséget a bekerülő szó / jövevényszó jelentésváltozására. A szláv eredetű *csatorna* eredetileg a magyarban is 'ciszterna, esőgyűjtő kút' jelentésű volt, csak később alakult ki a 'vízvezető árok, cső' jelentése (vö. PUSZTAI 2003a: 867).

A nyelvi kölcsönhatás vizsgálata során külön szempont a **viSSzakölcsönzés**, vagyis az a jelenség, amikor egy lexéma egy másik nyelvben jövevényszó lesz, majd megváltozott hangalakban és (esetleg) jelentésben visszakerül az eredeti nyelvbe. A *bodon* 'kútbélés kivájt fatörzsből' a tulajdonképpen a magyarból került a románba, majd vissza (BAKOS 1989a: 81). A magyarban rész-egész viszony alapján (metaforikusan) a betonnal vagy kivájt fatörzsszel bélelt kutat is e névvel illetik.

A magyarság több évszázados kelet-európai vándorlása során iráni, török, majd a honfoglalás előtti időszakban szláv nyelvű népekkel érintkezett, s tőlük nagyon sok új tárgyat és fogalmat ismert meg, velük együtt az ezeket megnevező szavakat is átvette. Az említett három nagy nyelvcsoporthoz az időtartamot és a jelleget is figyelembe véve egyaránt a legintenzívebb kapcsolat a török nyelveket beszélő etnikumokkal állt fenn, mintegy négy évszázadon át számolhatunk ezzel a hatással.

A továbbiakban a földrajzi köznevek történeti rétegeit tekintem át. Az egyes rétegek bemutatását általános információkkal kezdem. Ezt követően a domborzati szókincs egy csoportjának, a 'völgy' jelentésű földrajzi köznevek részletes bemutatását végzem el. A *völgy*ön a 'hegyek, magaslatok között alacsonyabban fekvő terület'-et értem. Bemutatom az e jelentéskörbe sorolható szavakat abban az esetben is, ha az alapjelentéshez képest valamilyen speciális jelentésjegyet is kifejeznek (például *horvás* 'kis völgy') és foglalkozom a völgy szakaszainak megnevezéseivel is (például *fej* 'völgy bejárata', *fenék* 'völgy hátulsó része').

A magyar domborzati nevekkal foglalkozó szakirodalom témakörei igen változatosak. A számos ilyen vonatkozású közlemény közül mégis csupán néhány foglalkozik a völgy és társai vizsgálatával. RÉVÉSZ SAMU kisebb közleményt tett közzé a völgyek neveiről, amelyben kísérletet tesz a szavak rendszerezésére is (1879a: 365–8). A szavak jelentését

röviden, lokalizáció nélkül ismerteti (pl. *renge* 'szakadásos árok', *zakota* 'csak egy kijárással bíró szűk völgy'). MAÁ CZ ENDRE, kartográfiai szempontokat érvényesített, amikor általánosságban, forrás és lokalizáció nélkül közölte a *völgy* neveit: *aszó, lápa, vákány, vápa, vápácska, völgy, völgyes, völgyeleg* (1953a: 18). Legutóbb DUDÁS GYÖRGYI vizsgálta történeti szempontból a *völgy(e) ~ völgy(e)* labializációs hangváltozásait (2002a: 21–35). Nem ismerem azonban olyan írást, mely a korábbi vagy a mai állapotokat figyelembe véve, részletesen foglalkozott volna a 'völgy' kérdéseivel.

Az alábbiakban a következő 'völgy' jelentésű szavak jelentését és előfordulásait mutatom be: *alj, árok, aszó, bejárat, csúszkátó, gudora, dolina, fej ~ fő, fenék, kotyor, gödör, hajlat, hajló, hasadék, hegytorok, hidegvölgy, hobáj, katlan, katykó, kotyor, kucig, kupa, lanka, lap, lapály, lápa, lejt, lok, lúpa, lyuk, melegoldal, mélyvölgy, nyak, szád, szurdok ~ szurdék, szakadék, teknő, torok ~ torkolat, vágány, vaskapu, vályú, vápa, völgy*. A felsorolt szavak között vannak olyanok, amelyek nagyobb területen élnek, általánosan ismert fogalmi tartalmuk más, de 'völgy'-ként is előfordulnak (*gödör, árok, lap, lyuk*), míg bizonyos szavak egy-egy terület tájszavai (*dolina, gudora, gugyor, katykó, katlan*). Arra is találunk példát, hogy a 'völgy' jelentésű földrajzi köznév napjainkra kihalt, földrajzi köznévként önállóan már nem él, legfeljebb földrajzi névben fordul elő (*aszó, hajlat, hajlás, hobáj, horvás, kotyor*).

Az egyes közszavak bemutatása során a szó jelentéséhez, etimológiájához, elterjedéséhez és hangalakjához fűzök megjegyzéseket. A helynévgyűjtemények adatai alapján utalok a helynevek alkotásában játszott szerepükre és gyakoriságukra. Helynévi adataim tíz, elsősorban dunántúli helynévgyűjteményből származnak.⁷ Kiválasztásuk során több szempontot is figyelembe vettem: ezekben a kötetekben megtalálható a területre jellemző földrajzi köznevek kis szótára a települések teljes helynévkincse mellett. A választásban

⁷ Adataim a következő forrásokból származnak:

Zala megye földrajzi nevei. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964.

Somogy megye földrajzi nevei. Szerk.: PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF Bp., 1974.

Veszprém megye földrajzi nevei. I. A tapolcai járás. Szerk.: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp., 1982.

Tolna megye földrajzi nevei. Szerk.: VÉGH JÓZSEF–ÖRDÖG FERENC–PAPP LÁSZLÓ. Bp., 1982.

Vas megye földrajzi nevei. Szerk.: BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF Szombathely, 1982.

Komárom megye földrajzi nevei. Szerk.: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC Bp., 1985.

Veszprém megye földrajzi nevei. II. A pápai járás. Szerk.: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp., 1987.

Veszprém megye földrajzi nevei. III. Az ajkai járás. Szerk.: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp., 1991.

BALASSA IVÁN–KOVÁTS DÁNIEL, Sárospatak határának helynevei. Sárospatak, 1997.

KOVÁTS DÁNIEL. Az abaúji Hegyköz helynevei. Sátorajáújhely, 2000.

nyelven kívüli szempontként arra is igyekeztem tekintettel lenni, hogy földrajzilag megfelelő területeket keressek, olyanokat, ahol kellő számban vannak völgyek is az adott területen.

Véleményem szerint feltétlenül szükség volt arra, hogy a jelenkori helynévgyűjtemények mellett történeti forrásokat is bevonjak a munkába, ezért a TESz. mellett az Oklevélszótár és a Szótörténeti Tár anyagát is felhasználtam. A 'völgy' jelentésű földrajzi köznevek etimológiai besorolása és magyarázata ezekre a munkákra támaszkodik. Természetes, hogy a földrajzi köznevek jelentős része első adatként helynévben áll az alakváltozatok sorában, hiszen közismert tény, hogy a szórványemlékbeli tulajdonnevek akár évszázadokkal megelőzhetik a megfelelő közszói adat felbukkanását.

Az egyes domborzati köznevek eredetének bemutatása mellett további célom annak áttekintése, hogy a különböző jövevényszavak hogyan vesznek részt újabb (képzett és összetett) földrajzi köznevek alkotásában. Dolgozatom vezérlő gondolata is éppen ez: arra keresem a választ, miért van a magyarban kétezernél is több földrajzi köznév, valamint ezek a szavak hogyan kapcsolódnak egymáshoz, hogyan bővül, gyarapodik ez a szókincsréteg évszázadok vagy akár évezredek óta. Igyekszem a nyelvi változás időbeli dimenziója mellett a térbeli és a humán dimenziót is figyelembe venni, azaz a dimenzionális nyelvszemléletet érvényesíteni (JUHÁSZ 2002a: 166).

3. A legközelebbi rokonaitól elszakadt magyarság gondolatainak kifejezésére továbbra is használta az **uráli-finnugor** és **ugor** korból magával hozott, vagyis az ősi örökségbe tartozó szavakat. Ezeknek az ősi szavaknak a zöme kezdetleges tárgyfogalmakra, tulajdonságokra és cselekvésre vonatkozott, éppen ezért a nyelv igen fontos és nagyon konzervatív elemeiként hosszú ideig, részben máig megőrződtek. Az olyan szavakat, mint *láp*, *kő*, *lyuk*, *jó* 'folyó', *ház*, *tó* nemcsak alapalakjukban használták, hanem a változó valóság nyelvileg pontos kifejezésére törekedve képzőkkel (*vág* → *vágat*) illetve összetétel (*lóól*) útján új szavakat is alkottak.

Ősi örökség az ugor és a finnugor korból a természet tárgyaival és jelenségeivel kapcsolatos szavaink körülbelül 10%-a, PAPP FERENC eredményei szerint az ÉrtSz.-ben szigorú értelemben vett tőszókincsünknek mintegy tizede finnugor eredetű (1974a: 55-68). Az ősi szavak a földrajzi köznevek alap- vagy utótagjaiban egyaránt szerepelnek: *ár* (→ *árapasztó*), *út* (→ *dűlőút*), *vég* (→ *alvég*, *felvég*). További ősi szavaink, melyeknek van

földrajzi köznévi jelentése is: *far, könyök, homlok, orr, víz, jó 'folyó' orom, kő* (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967A: 273–275), valamint a *tó, láp, fok, ár, vadon 'erdő', huporcs, homp ~ komp ~ kump 'halmocska', csúp 'csúcs'* (BÁRCZI 1958a: 9–13). A domborzati köznevek között is találunk ősi eredetűeket, pl. *hegy, domb, mál 'hegyoldal'*. Finnugor eredetű szavunk a *fal 'gát'* is (TESz.), melynek jelentése teljesen megváltozott, napjainkban földrajzi köznévként 'valaminek (pl. sziklának) meredek oldala' jelentésű. A *kert* földrajzi köznév is a magyar nyelv ősi örökségéhez tartozik. A kert elsősorban összetett szavak alkotásában vesz részt: *almáskert, gyümölcskert, akloskert, angolkert, bikakert, csűrkert* stb.

A helyzetviszonyító szavak jelentős része is ősi örökség: *al, által, el, mög, köz, közép, szél, bal, sor*, (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967A: 275) *messze, fél, le* (BÁRCZI 1958a: 13). Ezek az előtagok, bár nem önálló szavak, számos földrajzi köznévben ott vannak: *alszeg, dombköz, átjáró, általút, középszeg*.

Különösen fontos, hogy a kevés számú finnugor és ugor eredetű szó ma is szókincsünk magvát alkotja. A földrajzi köznevek legszélesebb rétege, alapelemei e körből kerülnek ki. Képzett és összetett szavaink alaptagjai leggyakrabban finnugor eredetűek. Állhatnak önállóan (*domb*), ám igen gyakran összetételekben szerepelnek (*csónakház, bekötőút*), de képzett alakokra is találunk példát (*dombság, hegyes, falucska*).

3.1. Valószínűleg finnugor eredetű az első 'völgy' jelentésű szavunk is, amelyre elsőként a tihanyi alapítólevélben bukkanhatunk: *nogu azah fehe rea* (1055, TESz.). Az *aszó* azonban itt inkább 'kiszáradt folyómeder' jelentésű. Ezt erősíti a Szótörténeti Tár és az Oklevélszótár is, melyek az *aszó* 'szárazpatak' jelentésre adnak korai példákat (1095: *Qumlouazou*, 1203/254: *Baba ozou*, 1240: *Cumloozo*; OklSz.). A nyelvterületen az *aszó* 'völgy' ritkán fordul elő, csak néhány dunántúli adatunk van rá. A Tapolcai járásban (VMFN) a *Kut-aszó*, Somogy megyében (SMFN) a *Nyárszó*, a *Diászó* és variánsa, a *Diászó-völgy* nevekben jelentkezik. Az *aszó* 'völgy' jelentését az Értelmező Kéziszótár földrajzi szakszónak minősíti. Az *aszó* további jelentései között szerepel a 'hegyoldalban levő vízmosások közti lösz domb', valamint a 'homokos, letarolt erdőterület'. A Dunántúlon emellett 'mély fekvésű terület' jelentésben is ismert. Ajkán a sülevényes talajú területet is jelölhetik e szóval.

Szókincsünk ősi rétegébe tartozhat a *lyuk* földrajzi köznév, amely ősi finnugor esetleg uráli örökség (TESz.), eredeti jelentése 'nyílás, üreg' lehetett. A *lyuk* földrajzi köznév több

jelentésben is használatos a magyar nyelvterületen. Az adatok tanúsága alapján ezek közül legelterjedtebb a 'barlang', majd a 'gödör' valamint a 'kis gödör' jelentés. Az ÚMTSz. Kőszegről idéz egy köznévi adatot a *lyuk* 'völgy' jelentésére. A névgyűjtemények alapján további adatokkal bővíthetjük a sort, bár a *lyuk* 'völgy' jelentésére kizárólag dunántúli helynevekben találunk példát. Tolnában az *Ürgeluk* és a *Tatár-lik* nevek völgyet, a *Macskalik* pedig katlanszerű mélyedést jelöl. Vas megyében völgy jelentéstartalmú a *Rókalik* és a *Pokó-lik* név. Zalában a *Farkas-lik* és a *Külilik* nevek jelölnek völgyet. A Tapolcai járás anyagából egyedül a *Bence-lik* nevet idézhetjük. A *lyuk* 'völgy' jelentése nem található meg a SzT. és az OklSz. megfelelő szócikkeiben.

A völgy származását illetően viszonylag biztos etimológiára támaszkodhatunk. A szó ősi örökség az uráli korból, az uráli alapalak eredeti jelentése 'folyószakasz' lehetett, első adatát a TESz. 1211-ből közli (Inde tendit per *Furisuelgi* versus aquillonem). A magyar szó jelentése valószínűleg 'folyóvölgy' volt, s ebből fejlődhetett a korai adatokban már megmutatkozó 'hegyek, magaslatok közötti völgy' jelentés (TESz., EWUng.). A 13. században a völgyre számos helynévi adatot közöl az OklSz., például 1247: *Homorouvelg*, 1251: *Bikwelg*, 1269: *Noguelg*. A völgy 'két vagy több hegy, magaslat, között levő mélyedés, alacsony(abb) fekvésű terület' jelentésben szerepel az értelmező szótárakban, valamint a nyelvterület számos pontján. Tolna megyéből többféle szemantikai tartalmat kifejező kétrészes helyneveket idézhetünk: *Dinnyés-völgy*, *Tégla-völgy*, *Hosszi-völgy*, *Zöld-majori völgy*. Hasonló helyzetet tapasztalunk a Tapolcai járásban is. A *Szunyok-vőgy* vizenyős terület neve, a *Hideg-vőgy* észak-déli fekvésű, a *Szilvás-völgyben* szilvafák nőnek, a *Csollán-völgyben* sok a csalán stb. Sárospatak helynevei között megtaláljuk a *Bodnár-völgy*, az *Alsó-Bodnár-völgy*, valamint a *Felső-Bodnár-völgy* helynevet is. Az Ajkai járás anyagából is bőven idézhetünk völgy utótagú helyneveket: *Sás-völgy*, *Szent-völgy* stb. A völgy földrajzi köznévnak szócsaládja is alakult. A völgy földrajzi köznévre a megvizsgált névtárak mindegyikében bőségesen találunk adatokat. A völgy alaptagja néhány képzett földrajzi köznévnél: *völgyecske* 'kis völgy', *völgyesség* 'összefüggő völgyek sora' és talán a *völgyeleg* 'mélyedés' is. Összetételek előtagjaként a *völgyköz* és a *völgypart* köznevekben szerepel. A völgy utótagként is állhat földrajzi köznevekben: *hidegvölgy*, *elővölgy* 'völgy bevezető része', *mélyvölgy*, *kútvölgy* 'mély terület, völgy, amelyben forrás vagy ásott kút van'.

Az *alj* 'mélyen fekvő terület' jelentésével írásos forrásainkban először 1815-ben találkozhatunk (TESz.). Feltehetően ősi örökség az uráli korból, és főleg birtokos személyragos *alja* formában élt. Napjainkra a 'mélyen fekvő terület, különösen hegyalja, völgy' jelentés a nyelvterület számos pontján, elsősorban a keleti régiókban (Tiszántúl, Jászság, Hajdúság, Temerin stb.) használatos. A Nyírbátori járás nevei között olvashatjuk például a *Petri-alj* nevet.

Az *alj* összetett földrajzi köznevek utótagjaként is használatos, ebben az esetben az előtag alsó részeként értelmezhető (*erdőalj, rétalj, epresalj, partalja*). A *hegyalj* 'a szőlőterület végében levő földsáv, amelyen kaszáló és gyümölcsös van', míg alakváltozata más jelentésben él: *hegyalja* 'a hegy lába'.

A *fej* földrajzi köznevet a TESz. ősi örökségnek mondja a finnugor, esetleg az uráli korból. Első adatát helynévben 1002k./1275-ből, köznévként 1055-ből említi. Az első, helynévi adatban földrajzi köznévként 'forrás, kezdet' jelentésben szerepel. A *fej* testrésznév, korai jelentését megőrizve, elsősorban vízrajzi köznévként él. Erdélyben a 'patak forrása' a jelentése, a koppányi tájszótár tanúsága szerint azonban a szónak létezik 'a halastó töltés melletti, középső, legmélyebb része' jelentése is. A *fej* ritkábban ugyan de domborzati köznévként is él. Említhetjük a hétfalui *fej* 'völgy bejárata' (*Bácsvőty-feje, Sinkaárka feje*) és 'hegy teteje' (*Bányabérc-feje, Hópuj-feje*) jelentését. A *fej* 'völgy' jelentése nem tekinthető általánosnak, csupán néhány helynév őrzi ezt a jelentést. A *fej* összetételek utótagjaként is szerepel: *vízfej* 'forrás, folyóvíz forrása', *kútfej* 'forrás'. A *fejeték* 'forrás' képzett szó is kapcsolatban áll a *fej* közszóval, hiszen mindkettőnek van 'forrás' jelentése.

A *fej* szó *fő* alakváltozata önállóan, többféle jelentésben is él földrajzi köznévként: 'hegy teteje', 'patak forrása', 'völgy bejárata', 'mezőrsz településhez közelebb eső része'. A TESz. első adatát helynévben 1327-ből, köznévként 1416u./1466 említi. Szófaji átcsapás eredményének mondja: a *fej* főnév eredetibb *fő* alakváltozatának melléknevesülésével jött létre. Főnévi előzményétől eltérő jelentése és mondattani funkciója miatt alakilag is elkülönült. Keletkezésének az a szemléleti alapja, hogy a *fej* a testnek a legjellemzőbb, legkiemelkedőbb része. A konkrét jelentésből (testrésznév: 'a test legkiemelkedőbb része') szinte észrevétlenül kialakulhatott továbbá az absztrakt jelentés ('legkiemelkedőbb, legnagyobb'). Ezt a feltételezést a TESz. adatai is alátámasztják. A *fej* 'völgy' jelentésben

nem szerepel a történeti munkákban, 20. századi adatokat is kizárólag Hétfaluból idézhettünk. Napjainkban a szó önállóan nem él, csak helynevek utótagjaként fordul elő.

Talán már a finnugor együttélés idején kialakult a *száj* korábbi, *j* nélküli tövéből –*d* denominális névszóképzővel a *szád* származékszó. A szó további jelentései hasonlóságon alapuló névátvitellel alakultak ki. Első adatát köznévként a TESz. 1315k.ről említi, ahol testrésznévként szerepel. Átvitt értelmű az 1489-es 'nyílás, bejárat' és a földrajzi köznévi 'folyó torkolata' értelmezés (1773). A *szád* 1055-ben a TA-ban *ziget zadu* formában 'hegynek, völgynek stb. a kezdete, bejárata' jelentésben szerepel (vö. TESz.). A további időszakokban az adatok egymást követik, pl. 1095: *bikzadu*, 1236: *Nar zad*, 1288: *Beuldzad* stb (Oklsz.). A SzT. tanúsága megerősíti az eddigieket, mert a *szád* gyakran szerepel helynevek fajatjelölő részeként, pl. 1350k aque *Nog zad*, 1590: Heazo *Zadanal* valo feold. A *szád* 'hegynek, völgynek stb. a kezdete, bejárata' jelentését hiába keressük értelmező szótárainkban. Napjainkban a szó csak az ország keleti felében szerepel. A Hegyközben a *Szád* névvel lapos domboldalt neveznek meg. Nyárádmentén a *száj* 'völgy nyílása' jelenik meg inkább helynevekben, pl. *Csereszáj*, *Gödrösszája*.

3.2. Az ősinek mondott rétegben sok olyan földrajzi köznév is van, amely tulajdonképpen ősi töből való belső magyar fejlemény. A *torok* szót a TESz. származékszóknak minősíti (a finnugor kori *tor-* alapszó + *-k* kicsinyítő képző). A *torok* 'térsgnek, területnek, helyiségnek stb. bejáratí része, kezdete' jelentésben helynévben már 1055-ben megjelenik az írásos dokumentumokban (TESz.). A későbbiekben is gyakran szerepel helynevekben, pl. 1274: *byktorok*, 1337 *Farkasturuk* (Oklsz.). 1604-ből közli a TESz. a *torok* 'folyóvíz torkolata' jelentését. Eredeti jelentése valószínűleg a testrésznévi lehet, melyből hasonlóságon alapuló névátvitellel, egymás mellett párhuzamosan alakult ki a többi jelentés. A *torok* 'szabad térsgnek (főleg utcának, völgynek) a bejárata' jelentését megtaláljuk az értelmező szótárakban is. A 20. században a *torok* 'völgy bejárata' jelentésére a Tolna megyei *Hidasi-torok* és *Ebes-torok* helyneveket idézhetjük. A hegyközi *Torok* név szoros völgyben vezető utat jelöl.

A *hegytorok* összetételben a *torok* 'nyílás, bejárat', a *foktorok* összetételben a 'folyóvíz torkolata' jelentés figyelhető meg (a *fok* 'vízfolyás' eleve lehet földrajzi köznév, vö. *Siófok*). A *hegytorok* szót az értelmező szótárak *hegytorkolat* formában közlik.

A *torkolat* első adatát a TESz. 1604-ből köznévként említi 'folyóvíz torkolata' jelentésben. Ez az adat megegyezik a *torok* 1604-ből való jelentésével, ami egybeesik az ÉrtSz. és az ÉKsz. 'folyóvíz torkolata' és 'valaminek a nyílása' jelentéseivel. A *torkolat*, a *torok*hoz hasonlóan származékszó. A Pápai járásban a *Torkolat* név a Séd és a Bakony-ér összefolyását nevezi meg.

A *hasadék* földrajzi köznevet értelmező szótáraink 'szűk, sziklás völgy' jelentésben közlik. A TESz. szerint a szó összefügg a *has-* alapszóból *-d* mozzanatos képzővel alakult *hasad* igével. A *hasadék* első helynévi adatát 1323-ból közli (*feulldhasadek* TESz., OklSz.), bár a Szt. korábbi adatot idéz (1291: *Thorda hasadekja*). A közszói megjelenés pár évvel későbbi (1405k: *hasadek*). Napjainkban a *hasadék* a Tapolcai járásban 'hegyben levő árok' jelentésben ismert.

4. A honfoglalás előtti ótörök jövevényszók közül egynek sem tudjuk a pontos nyelvi eredetét megállapítani, de bizonyos hangtani jellegzetességek alapján két nagy csoportra sorolhatjuk azokat, melyek csuvasos török, illetve köztörök eredetűek. Mivel a török nyelvi hatás az egész ősmagyar korban jelen volt, nehéz megállapítani azt, hogy mikor kerülhetett nyelvünkbe egy-egy ótörök jövevényszó, de az kikövetkeztethető, hogy korai vagy későbbi átvétellel van-e dolgunk. Az ótörök jövevényszavaink egyrészt nagyon jól megmutatják, hogy milyen mély volt az a kulturális és gazdasági hatás, amelyet a törökség gyakorolt a magyarságra, másrészt azt, hogy milyen lényegesen bővült a vándorlások során a magyarság anyagi és szellemi műveltsége.

A honfoglalás előtti török hatás a földrajzi köznevek esetében is igen erős, ekkoriban került be a magyarba a *kapu*, mely földrajzi köznevek alaptagjává is vált: *kőkapu* 'meredek sziklafal között vezető út'; *borkapu* 'szőlőhegybe vezető út bejárata'.

A *sár* feltehetőleg csuvasos átvétel, melynek a magyarban eredeti jelentése 'mocsár, vízenyős terület', valamint 'víztől hígga lett föld' lehetett (TESz.). A *sár* mai földrajzi közneveinknek is igen fontos eleme, képzett és összetett formákban egyaránt találkozhatunk vele: *sáros* 'mocsaras terület', *sárrét* 'sárral borított, de fűvel, kákával benőtt áradásos terület', *sárgödör* 'agyagbánya'. Ez a szócsalád is kiemeli az ótörök jövevényszórétegnek a magyar nyelvben, a magyar földrajzi köznevek körében betöltött fontosságát. Igen fontos műveltségyszók azok, melyek a (természeti) környezetre vonatkoznak: a *balkány* 'mocsaras

hely; gyakran kiszáradó patak' tájszó és valószínűleg a *kút* 'természetes vagy mesterséges víznyerő' (TESz.).

4.1. Ugyancsak török eredetű az *árok* 'völgy', amely e jelentésben csupán 1533-ban jelenik meg írásban (TESz.). Az *árok* közismert jelentésén ('vízlevezető') túl a szónak egyéb vízrajzi köznévi jelentései egyaránt ismeretesek ('patak', 'kisebb patak', 'vízmosás'). Domborzati köznévként az *árok* 'völgy' jelentésben elsősorban Vas megye Szentgotthárdi járásának földrajzi nevei (Vas megye földrajzi nevei. Szerk.: BALOGH LAJOS és VÉGH JÓZSEF Szombathely, 1982.) között fordul elő. Ezen a területen helynevekben is jelentkezik az *árok* 'völgy': *Galambos-árok*, *Gubáj-árok*, *Poros-árok*, *Tislér-árok*. Az *árok* közszónak ezt a használatát leginkább azok a névpárok támasztják alá, melyekben a két közszó felcserélhető: Vas megyében a *Könye-árok* és a *Könye-völgy* ugyanannak az objektumnak az elnevezése. Zala megyében és Veszprém megye Tapolcai járásában egy-egy névben fordul elő az *árok* 'völgy' jelentésben (Zala: *Csöpögi-árok*, Tapolcai: *Dög-árok*). A Dunántúl északi részén, Komárom megyében viszonylag gyakori az *árok* szó használata 'völgy' jelentésben. A *Mindszenti-árok* és a *Somos-árok* egyaránt völgy megnevezései. A *Pitvaros-vögy* másik elnevezése a *Csókás-árok*. Komáromban arra is találunk példákat, hogy a mai névforma *árok* földrajzi köznevet tartalmaz, míg a történeti forrásokban a *völgy* közszó szerepel. A mai *Kőrös-vögy* név a kataszteri térképeken *Kőrises árok* formában olvasható, a *Nagy-árok* megfelelője pedig *Domosló völgy*. Az *árok* továbbá összetett földrajzi köznevek elő és utótagjaként is szerepelhet: *árokköz* 'olyan terület, amelyet két árok fog közre', *agyagárok* 'olyan hely, ahonnan agyagot hordanak'.

Ótörök eredetű szó a *teknő*, melynek magyar jelentése földrajzi köznévként 'teknő alakú völgy'. Ez a jelentés hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye. A szó első helynévi adatát a TESz. 1230-65-ből közli, In territorio de *Tekeneu* alakban. A *teknő* földrajzi köznévként ott van az értelmező szótárakban is 'hosszan elnyúló, lapályos fenekű völgy, völgyteknő' jelentésben. A szó napjainkban inkább a Dunántúl helyneveiben jelentkezik. A Pápai járás adataiból kiderül, hogy a *Teknyő-vögy* völgyet jelöl.

Valószínűleg csuvasos típus ótörök jövevényszó a *vályú* (TESz.), amely eredetileg állatok itatására szolgáló edényt jelölt. A későbbiekben valószínűleg metaforikusan alakult ki a 'csatornaszerű vájat, mélyedés' jelentés, amelyre az első adat 1590-ből való (TESz.). A szó

'völgy' jelentését nem találjuk az áttekintett szótárakban, azonban a sárospataki és a hegyközi helynévtárakban szerepel a 'vályúhoz hasonló mélyedés, völgy' jelentése. Ezt leginkább azok a névpárok támasztják alá, amelyekben a *teknő* és a *völgy* felcserélhető: *Lengyel-vályú ~ Lengyel-völgy*.

5. Számukat tekintve ugyan kisebb csoportot alkotnak, de műveltségszók lévén mégis fontosak a honfoglalás előtti **iráni** jövevényszavak. Az iráni népekről nagyon keveset tudunk, így a szót pontosan átadó nyelvet, sőt az átadás idejét sem tudjuk megjelölni. Vannak azonban olyan jövevényszavaink, melyek átadóját meg tudjuk jelölni. Vándorlásai során a magyarság huzamosabb ideig élt az alán nép szomszédságában. Biztosan alán eredetű földrajzi köznevünk a *híd*, amely feltehetőleg hosszú magánhangzóval került a magyarba (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967a: 279). A *híd* elsősorban összetételek utótagjaként szerepel. Az előtag megnevezheti a híd anyagát (*betonhíd, cementhíd, deszkahíd, kőhíd, fahíd, vashíd*), méretét (*kishíd, nagyhíd*) vagy helyét (*csatornahíd*). A *hídkó* képzett szó kis hidat jelöl.

6. A honfoglalást közvetlenül megelőző néhány évtizedben a magyarság érintkezett **keleti szlávokkal** is, főleg azokkal, akiket a mai oroszok elődeinek tekintünk. Ennek a korai, viszonylag lazább érintkezésnek is van nyoma a magyarban. Nagy valószínűséggel keleti szláv eredetű a *zátony*: ez eredetileg olyan szigetre vonatkozott, mely halászhely is volt (TESz). A *zátony* napjainkra teljesen elvesztette eredeti jelentését, országszerte 'a víz medrének felemelkedő, de a vízből ki nem látszó része' jelentésben ismert.

Szláv jövevényszavaink többsége azonban már a következő nyelvtörténeti korszakban jutott a magyarba, köztük számos földrajzi köznév is ebből a korból eredeztethető. Köztudomású, hogy a magyarság életében a **honfoglalás után** jelentős változás állt be. Egész életmódja, gazdasága, állami és társadalmi berendezkedése gyökeresen megváltozott, a nyugati népekéhez idomult. Magyarország területén elszórtan csaknem mindenütt éltek a honfoglalás idején **szláv** népek, és ezek a nyelvi kontaktusok hozzájárultak a magyarban sok szláv szó meghonosodásához. A honfoglalás idején a Kárpát-medencében élő szláv népek pontos hovatarozását sokszor nehéz megállapítani, ezért használhatjuk gyűjtőnévként a *szláv* elnevezést. Mivel a szláv nyelvek kulturális hatása hosszú ideig tartott, szavaink változatos fogalmi körökbe tartoznak.

A földműveléshez kapcsolódik a *barázda*, *mezsgye*, *ugar*, *tanya* és a *parlag* (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967a: 288) szavunk. A *tanya* eredeti, szláv jelentése 'mély víz, olyan hely, ahol el lehet merülni', később általánosabb, 'átmeneti szállás', illetve 'magányos település' jelentésben kezdték használni a szót.

A szláv eredetű *erge* 'lapos, vizenyős, mocsaras terület' nemcsak közszóként, de helynevekben is él, elsősorban az ország északkeleti részén. További szláv eredetű vízrajzi vagy vízzel kapcsolatos hely megjelölésére használt közszó a *mocsár*, *gát*, *zsilip*, *porond*, *iszap* (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967a: 288), valamint a *morotva* és a *pagony* (BÁRCZI 1958a: 94). A *patak* származását tekintve az etimológiai irodalom egyértelműen a szláv származás mellett foglal állást. A szó Anonymus óta előfordul nyelvünkben, szláv *potok* átvétele (BÁRCZI 1958a: 47).

A természeti jelenségek megnevezésére is kölcsönöztünk szavakat, így pl. a *halom* 'a dombnál rendszerint kisebb kiemelkedés' szót, mely napjainkig fennmaradt a magyar köznyelvben (ÉRTSZ., ÉKSZ.). Szláv eredetű földrajzi köznév a *gorond* 'mélyebben fekvő területből, mocsárból árvízből kiemelkedő dombos hely, földhát; halom, domb' és a *szkalka* 'szikla' is.

A *bérc* eredete kapcsán többféle nézet napvilágot látott. A 19. században jelent meg elsőként az a vélemény, hogy a szó nem valamiféle keleti (árja) eredetű, hanem szláv jövevényszó. A későbbiekben többen is ezt a nézetet fogadják el. Az átadó nyelvet tekintve a TESz. a szerb-horvátot jelöli meg, míg az EWUng. nem nevezi meg az átadó nyelvet, ám azzal egyetért, hogy a szó valamelyik déli szláv nyelvből kerülhetett a magyarba.

6.1. A *lanka* 'völgy' szláv eredetű, a magyarba valószínűleg szerbhorvát közvetítéssel került a 10. század vége előtt (TESz.). Különös, hogy mindössze 40 éve, 1963-ban jelent meg először nyomtatott forrásban a *lanka* 'völgy' jelentésben (TESZ.). A *lankát* eltérő jelentésben használják magyar nyelvterületen. A szó jelentése a köznyelvben 'enyhe lejtésű hegy vagy domboldal, tágas, szelíd lejtő'. Emellett a szó 'víz melletti füzes, bokros terület', 'folyóvíz csendesebb, lassúbb, kanyargós folyású szakasza' és 'gyümölcsös' jelentésben is használatos. Sárospatakon és Kalotaszegen a *lanka* 'völgy enyhén lejtős, sík része' jelentésben is él, ám helynevek utótagjaként nem fordul elő.

A *vápa* valószínűleg szláv, ám közvetlen forrása nem határozható meg (TESz.). A TESz. nyelvjárási és szaknyelvi szónak mondja, jelentései között szerepelteti az 1263/393-as 'árok, gödör' és 1560k.-ról a 'mélyedés, bemélyedés' jelentését. Értelmező szótáraink *táj* stílusminősítéssel látják el a szónak a 'völgy, illetve két hegy közti nyereg' jelentését. A vápa ebben a jelentésben elsősorban a Hegyközben fordul elő, azonban helynévi példákat innen sem idézhetünk.

A magyarba irodalmi úton, valószínűleg német földrajzi szakirodalmi munkák közvetítésével jutott, bár valójában szláv szó a *dolina*, melynek első írásos előfordulása 1869 (TESz.). A *dolina* mind az ÉrtSz., mind az ÉKSz. szerint földrajzi szakszó, jelentése: '(mészkőhegység fennsíkjai) tölcsér vagy tál alakú mélyedés'. A szó 'völgy' jelentésben csak a Hegyközben (KOVÁTS 2000a) bukkan fel a *Komlóska-dolina* névben. A név újabb adatai között már csak a *Komlósi-völgy* forma szerepel. Komárom megyében a *dolina* mindig a *völgy* utótagú nevek szlovák megfelelőjében jelentkezik. Erre több névpárt is idézhetünk: *Móric-völgy* ~ *Móric dolina*, *Ábel völgye* ~ *Ábelova dolina*, *Csikós-völgy* ~ *Konyarova dolina*.

Néhány szláv szó esetében nagy biztonsággal megállapítható az átadó nyelv. Leginkább **szlovák** eredetű lehet a *csevice* 'savanyúvízes forrás', a *bánya* és a *mocsolya* 'len- vagy kenderáztató hely' (GREGOR 1989a: 143-4). A mohácsi vész utáni bekerült a magyarba néhány biztosan szlovák eredetű földrajzi köznév is: a *róna* 'egyenés, sík, síkság' és a *lészka* 'vesszőből font juhkosár' (GREGOR 1989a: 150). A *róna* szónak eredeti jelentése a magyar köznyelvben tovább él.

A középmagyar korban vettük át *cseret* 'nádas, vizenyős hely' szavunkat az **óukránból** (ROT 1989a: 372). A *palaj* az átvétel idején az erdőben kisebb füves, fás térséget jelölt (ROT 1989a: 375), mára ez megváltozott, és főleg 'a folyó homokos, hordalékos, sekély vizű lapos partját' nevezik meg vele.

A halászat, szállítás körébe tartozik a *kasica* 'általában fűzfavesszőből készített partvédő gát' (Hosszúmező, Tiszaújlak), mely máig megőrizte az átadó nyelvből hozott jelentését. Az (ó)ukránból származó szavak egyike sem családosult nyelvünkben.

A szerbhorvát szavak áramlása a magyarba gyakorlatilag folyamatos. **Szerbhorvát** eredetű szavakra már legkorábbi nyelvemlékünkben is van adat: a *megye* első jelentése 'határ' (1055), ebből alakult ki az 'államigazgatás egysége', majd az 'egyházigazgatási egysége' jelentés

(TESz.). Magyar fejlemény is lehet a 'sövény' jelentés (TESz.), mely ma ritkán fordul elő (Cserkút, Ózdfalu vidéke). A *gát* első, 1224-es előfordulása valószínűleg 'folyóvíz útjába állított mesterséges akadály' lehetett, a 'töltés' jelentés későbbi fejlemény (TESz.). A szó végső forrásaként KNEI ZS. indoeurópai tövet jelöl meg (NYOMÁRKAY 1989a: 298).

Újabb került a magyarba a *sumár* 'fiatal erdő' (NYOMÁRKAY 1989a: 303), mely *sumaré* formában 'erdő alja, bokros, bozotos, suttyós, növedékes rész' jelentéssel a földrajzi szótárban bukkan fel (RÁCZ 1984a: 127). Feltehetőleg görög eredetű, de a magyarba a szerbhorvátból került be a *limány* 'az ártér mélyebben fekvő részein megmaradt, pl. kenderáztatásra alkalmas víz; homokzátony' földrajzi köznévi. Az *akol* 'állatteltető építmény' valószínűleg a szlovénből vagy a szerbhorvátból (*okol*) kerülhetett át a magyarba, eredetileg 'karám' jelentésben (TESz.).

A földrajzi köznevek sajátos rétegét képezik a Vajdaságban adatolt szerbhorvát eredetű szavak. Az országhatárok megváltozásával nagy létszámú magyar lakosság került déli szláv környezetbe, s a mindennapi kapcsolat révén számtalan szó került át az ott élő magyarok nyelvébe. A *bosztán* szó 'dinnyeföld'-et és ritkábban 'konyhakert'-et, a *budar* 'szőlőföld'-et jelent. Bizonyos szerbhorvát eredetű szavakat a magyarok nem használnak, de értenek, így ezek is bekerültek a Vajdaság földrajzi neveit közreadó gyűjteményekbe: Zentáról való a *bazén* 'medence', Szenttamásról a *cseszma* 'forrás', Temerinből a *dobro* 'birtok'. Hasonló példákat a magyar és más nyelv kapcsolataiból is idézhetünk, hiszen a tájszók között számos idegen eredetű akad.

7. A magyarok a **németség**gel a honfoglalás óta érintkeznek, ám a kapcsolat a honfoglalás után vált intenzívebbé. Az ide érkező németek elsősorban városainkban telepedtek meg, és itt gyakoroltak jelentős művelődési hatást a magyarságra. Ez magyarázza, hogy alig van német eredetű földrajzi köznévi (MOLLAY 1989a: 239; BÁRCZI 1958a: 99).

Feltehetőleg német jövevényszó a *major* '(nagyobb) mezőgazdasági tanya', amely képzett alakban *majorság* 'kisebb major, tanya' összetételben pedig *majorház* 'juhász hajléka' formában szerepel. Etimológiai szótáraink a *zsombék* 'vizenyős, mocsaras terület' földrajzi köznevet is német jövevényszónak mondják. A *zsombéknak*, feltehetőleg szokatlan hangalakja miatt, nem alakult ki szócsaládja, egy-egy képzett és összetett alakot idézhetünk: *zsombékos* valamint *zsombékér*. A régi Kolozsváron a városból kivezető utak mentén a városfalon kívüli

településrészeket jelölték a német eredetű *hóstät* szóval. 1350 után a társadalmi változások hatására a jövevényszók állaga is megváltozott. Ekkor került a magyarba az építkezésekhez kapcsolódó *kanál* 'kanális' és a *bongor* 'bokros, cserjés kert, terület' szó (MOLLAY 1989a: 244). Középfelnémet eredetű a *csűr* (TESz.) szavunk, amely néhány összetétel alapjául is szolgált (*csűrkert*, *csűröskert*).

7. 1. A *katlan* valószínűleg a német *Kessel* tükörfordítása lehet. 1806-ban Kazinczy egyik levelében bukkan fel a *katlan* 'völgy' jelentésben (TESz.). A *katlan* általánosan ismert jelentése 'domboktól körülvevett terület', amit értelmező szótáraink is megerősítenek. Szintén 'völgy' jelentésben, földrajzi köznévként él Torja vidékén (NEMESNÉ-GÁLFFY-MÁRTON 1974a), valamint Tolnában. Tolna anyagából több helynevet idézhetünk a *katlan* 'völgy' jelentésére: *Varga-katlany*, *Nagy-katlany*, *Keszi-katlany* (TMFN). A *katlan* 'völgy' földrajzi köznévként nem él, de helynévben előfordul Komárom megyében: a *Nyíres-katlan* olyan völgyet jelöl, melyben nyírfák nőnek. A Vas megyei *Cigány-katlan* név variánsa a *Cigán-lap*. A *katlan* 'völgy' jelentés mellett a völgy egyes típusait is megnevezhetik a szóval. A *katlan* egyaránt lehet rövid, csak egyik végén nyitott völgy *katlan* (SMFN, BALASSA-KOVÁTS 1997a, KOVÁTS 2000a), vagy épp rövid, völgyszerű mélyedés megjelölésére használatos *katlan* (KMFN). A *katlan* szónak egyetlen képzett változata él még: *katlanos* 'olyan terület, amely katlanhoz hasonló'.

A *sánc* német jövevényszó 'földhányás, töltés, gát' jelentésben került a magyarba. Mivel a töltés építéséhez a földet a közelből viszik, mellette *árok* keletkezik, ami védelmi funkciót is ellát. A *sánc*-nak a magyarban nem volt olyan nyelvi motivációja, mint a *töltés*nek, tehát a térbeli érintkezés alapján az 'árok' fogalomra is átvihették a hangsort. Hasonló módon lett a francia *part* 'rév, kikötő' az 'emelkedés, domb' szinonimája (HADROVICS 1992a: 141).

8. A magyar-latin és -újlatin areális nyelvi kapcsolatok nagy múltra tekintenek vissza. Felölelik a magyar-egyházi latin, a magyar-középkori latin, a magyar-román, a magyar-olasz, a magyar-francia nyelvi kontaktusok különböző típusait. Nyelvi interferenciájuk a földrajzi köznevek szintjén is jelentkezik.

A nyugati társadalmi rend és művelődés átültetése nagy szerepet juttatott az egyháznak, melynek nyelve a **latin** volt. Szavaink nagyobb része is egyházi műszó, például *cinterem*

'temető', *kápolna*. A földrajzi köznevek között csak néhány latin szó vert gyökeret: *línea* 'határvonal, erdei irtás vonala', amelynek forrása a hazai latin *línea* volt. Latinból ered a *páskom* 'legelő' is, amely a *pascuum* magyarosított formája. A magyar *plága* 'táj, oldal' egyértelműen a latin *plaga* szóra vezethető vissza. A hazai latin *limpus* 'ingovány' a magyarban *limbus* 'ingovány' formában vert gyökeret (BALÁZS 1989a: 134). Újkori latin jövevényszavunk az *arborétum*.

Latin megfelelő alapján, metaforikus úton fejlődött ki a *kupa* 'mélyedés gödör; völgykatlan' jelentése. A *kupa* 'mélyedés, gödör' jelentéssel 1810-ben szerepel a forrásokban, ám a 'völgykatlan' jelentés megjelenési éve ismeretlen (TESz.). A szót értelmező szótáraink nem közlik ebben a jelentésben, ahogy a Szt. és az OklSz. sem. Napjainkban elsősorban a Dunántúl déli részén használják a kupát 'völgykatlan' jelentéssel. A Pápai járásban a *Pap-kupa* és a *Ruszki-kupa* név egyaránt mélyedést jelöl. Az Ajkai járásban a *Hofman-kupa* és a *Stengör-kupa* egyaránt gödör neve.

Valószínűleg **olasz** eredetű a *rév* 'a komp kikötőhelye' és a *part* (TESz.). Ez utóbbi elsősorban földrajzi köznévi összetételekben fordul elő: *borjúdelelőpart*, *büdöspart*, *delelőpart*, *érpart*, *felpart stb.* A *part* emellett képzett szavaknak is alapja lehet: *partos* 'a környezeténél magasabban fekvő terület; meredek terület, út' és *partozat* 'meredek, lejtős hely'.

A magyar szókészletbe a **románból** átkerült szavak elsősorban Erdélyben honosak, mert ez a két nép érintkezésének hagyományos területe.

A román juhászok szerepét mutatja, hogy a juhok elhelyezésére vonatkozó építmények neveinek egész sorát vettük át. Az erdélyi magyar regionális köznyelv jellegzetes szava a *(juh)kosár* 'juhszállás', mely szorosan kapcsolódik a legelőváltós (vlach) juhtenyésztéshez (BAKOS 1989a: 50). A *kosár* utótagként egyéb állatnevekhez is társul (*lőkosár*, *tehénkosár*, *csikókosár*, *gulyakosár*), és az összetételek jelentése mindig megjósolható: a *kosárban* az előtagban megnevezett állatfajtát tartják. A *kosár* önállóan nem szerepel 'állattartó hely' jelentésben.

A magyar regionális köznyelv eleme a *hodály* 'juhakol' és a *kaliba* '(különösen erdőben) fából épült, rendszerint hevenyészett kunyhó' (BAKOS 1989a: 48–9). A *hodály* összetételekben is szerepel, az előtag megnevezheti a *hodály* anyagát (*nádhodály*,

deszkahodály) vagy a benne tartott állatokat (*bikahodály, birkahodály, csirkehodály, disznóhodály, juhahodály*). illetve a hodály funkcióját (*nyíróhodály*).

A román jövevényszavak túlnyomó többsége csak egészen szűk nyelvjárási körben él, ilyenek a székely regionalizmusok, például a *liváda* 'gyümölcsöskert; kaszáló'. A Fekete-Körös vidékén jellegzetes a román eredetű földrajzi köznevek használata, például a *gyál* (< r. *deal*) szó jelentése 'domb' és a *sztina* 'havasi juhszállás'.

A többnyire csak helyi használatú román eredetű *cárina* 'mező' földrajzi köznévvvel PÉNTEK JÁNOS külön tanulmányban is foglalkozott (1997a: 224). A szó eredeti, 'szántóföld, megművelt föld' jelentése őrződött meg Alsó-Fehér és Hunyad megyében. A *cárina* további jelentései között szerepel Csíkban a 'mező elkerített része', Halmágyon 'a mezőt és a legelőt elválasztó vesszőkerítés', az északi csángóban pedig 'élősvény'. A jelentések különbözőségét magyarázhatjuk az egyes régiók eltérő gazdálkodási viszonyaival vagy egy hasonló román szókapcsolat hatásával. PÉNTEK JÁNOS azonban a magyar nyelv szemantikai szabályaival hozza összefüggésbe ezt a változást, amelyek lehetővé tesznek ilyen irányú mozgást (1997a: 224).

9. Ismeretlen eredetű a *gödör* 'völgy' szó, amely viszonylag későn, 1881-ben jelenik meg írásos forrásokban (TESz.). A Szótörténeti Tár jóval korábbról, 1735-ből közli '(völgy)fenék' jelentésben. A *gödör* köznyelvi, országszerte ismert jelentése 'természetes vagy mesterséges módon keletkezett, többé-kevésbé kerek, általában meredek falú mélyedés'. Emellett azonban más jelentésekben is használják pl. 'kenderáztató' (SMFN), 'tavacska' (PENAVIN OLGA–MATIJEVICS LAJOS 1984a). Az ÚMTSz. tanúsága szerint 'völgy' jelentésben elsősorban a Dunántúlon (Pusztina, Gajcsána) és Erdélyben (Hétfalu, Ketesd, Nyárádmente, Torockószentgyörgy) használatos. Földrajzi köznévként a *gödör* 'völgy' Kalotaszeg névanyagában is jelentkezik (GÁLFFY–MÁRTON: 1965a). A Duna-Tisza közén a Kiskunságból az ÚMTSz. közöl adatokat a *gödör* 'völgy' jelentésére.

Mindezeket megerősítik, valamint részben kiegészítik a helynévtárak adatai, hiszen erre a jelentésre a Balaton környékéről számos nevet idézhetünk. A Tapolcai járás nevei között szerepel a *Krétás-gödör*. Vas megyéből a *Nagy-gödör* és a *Gövécs-gödör* völgyet jelölő neveket említhetjük. Somogy megyében a *Fácán-gödör* név mellett arra is találunk példát, hogy a *völgy* és a *gödör* egyaránt használható ugyanannak az objektumnak a megjelölésére:

Fehér-völgy ~ Mély-gödör (SMFN). Tolnában a *Cigány-gödör*, *Táci-gödör*, *Pénzes-gödör* egyaránt 'völgy' megnevezésére szolgál. A *Méhes-gödör* a Pesty-féle gyűjtésben *Méhes völgy* formában szerepel (TMFN). Komárom megyében az *Izsán-völgy* név a történeti forrásokban *Izsán gödör* formájú. Komárom megye nevei között a *gödör* 'völgy' jelentésére mai névadatokat is találunk: *Kovács-gödör*, *Új-hegyi-gödör* és *Disznós-kuti-gödör*. Kelet felé haladva, a Hegyközben a *gödör* szó 'szakadék' jelentéstartalmat is kifejezhet. A *Halál-gödör* és a *Pongrác-gödör* egyaránt nagy, mély szakadék elnevezése. Földrajzi nevekben a *gödör* 'völgy' Nyárádmentén is megtalálható: *Diófagödre*, *Csongórzagödre*, és önállóan is él *Gödör* formában (BENKŐ: 1947a).

A *gödör* szónak hatalmas családja alakult ki a földrajzi köznevek körében. Alaptagja számos N + N szerkezetű összetételnek, melyekben az előtag a utótagban megnevezett *gödör* anyagára (*földgödör*, *homokgödör*, *kavicsgödör*, *mészgödör* stb.), illetve funkciójára utal (*itatógödör*, *földvevőgödör*, *téglagödör*). A *gödör* anyagát, a belőle kibányászott anyagot az előtagban melléknévvel is kifejezhetjük: *homokosgödör*, *anyagosgödör*, *kövesgödör* stb. Amennyiben a *gödör* elvesztette eredeti funkcióját, pl kimerült az ásványkincs belőle, *holtgödörnek* vagy *döggödörnek* nevezik. Ritkán ugyan, de összetételekben előtagként is szerepelhet a *gödör*: *gödörfő* 'hegy- vagy domboldalon képződött vízmosás felső partja', *gödörkút* 'négyyszögletes, nagy gödör, amelyet mélyebben fekvő, sík, lapos területeken, tőfeneken v. folyómederben ástak a nagyobb jószág csoportos itatására'.

A *lap* valószínűleg magyar fejlemény, töve azonos lehet a *lapos ~ lapály ~ laponya ~ lapát* tövével, de alakulása nem tisztázott (TESz.). Elképzelhető az is, hogy a *laposból* elvonással vagy az alaptő továbbéléséből fejlődött ki (TESz.). A szót a nyelvújítók terjesztették el (TESz.). A *lap* szó országszerte ismeretes 'környezeténél alacsonyabban fekvő, rendszerint vízenyős, főként legeltetésre vagy kaszálónak alkalmas, sík terület' jelentésben (ÉrtSz.). A *lap* elsődleges jelentését egészíti ki a Vas megyei (VMFN) 'sík völgyfenék' és a zalai, valamint a somogyi 'lejtő' (ÚMTsz.). A *lap* 'völgy' jelentésű földrajzi köznévre elsősorban az ÚMTsz. szolgáltat adatokat a Zala folyó, Zselic és Becsvölgye vidékéről. A dunántúli helynévgyűjtemények alapján a *lap* 'völgy' szó szélesebb elterjedését figyelhetjük meg. Tolna megyében a *Szabad-fődi-lap*, *Babaszó-lap* nevek egyaránt völgyet jelölnek, míg a *Szabaton-völgy* és a *Szabaton-lap* névvariáns ugyanarra a völgyre utal (TMFN). Veszprém megye Tapolcai járásában a *Sintér-lap*, *Csuszkaté-lap* és a *Garan-lap* jelöl völgyet (VMFN). A Pápai

járásban a *Rekesz* ~ *Rekeszt* és a *Rekeszti-lap* nevek egyetlen völgyet neveznek meg. Vas megyéből a *Cseresi-lap*, *Akasztó-bokor-lap* neveken túl a *Kökényesi-lap* elnevezést idézhetjük *lap* 'völgy' jelentésére. Ez utóbbi név a Pesty-féle gyűjtésben *Kökényes völgy* formában szerepel. Zalában a *Sássi-lap* és a *Nyergesi-lap* jelöl völgyet, Somogyban a *Gyertyánosi-lap* és a *Hárs-ma-lap*. Somogyban továbbá a *Hegyi-völgy* és a *Hegyi-lap* használhatók 'völgy' jelentésben ugyanannak az objektumnak a jelölésére. A kataszteri térképeken látható *Cseres völgy* formát a mai névkincsben a *Cseres völgy* váltotta fel. Úgy vélem, ezek alapján arra a következtethetünk, hogy a *lap* 'völgy' a Dunántúlon napjainkig aktív névalkotó szerepű. A *lap* 'völgy' jelentésére nem találunk adatot sem a TESz-ben, sem a SzT.-ban és az OklSz.-ban.

A TESz. a *lapály* földrajzi köznevet származéknak mondja, amely a *lap* többől az *–Ály* denominális nomenképzővel jött létre. Az ÉrtSz. *választékos* stílusminősítéssel, 'környezeténél alacsonyabban fekvő területe' jelentésben közli. A szót 'mélyedés' jelentésben a TESz. 1604-ből közli. Az OklSz. és a SzT. a *lapálynak* ezt a jelentését nem tartalmazza. Az ÚMTsz. Hétfaluból idézi a 'két hegy között fekvő sík, fátlan terület, völgy' jelentését.

A *lapály* földrajzi köznévvvel feltehetőleg kapcsolatban van a *lápa*. A szó nem szerepel sem az értelmező szótárakban, sem a felhasznált történeti forrásokban. A *lápa* közszót 'völgyfenék, völgy' jelentésben az ÚMTsz. közli, elsősorban erdélyi területekről. A Hegyközben a *Lápa* önállóan is előfordul, a *Schwarz-lápa* pedig erdőt, a *Kovács-lápa* málnást, a *Tóni-lápa* földterületet nevez meg. Tolnában a *Tekenyő-lápa* völgy neve.

A *lapály* földrajzi köznévvvel feltehetőleg kapcsolatban áll a *lúpa* földrajzi köznév is, mely nem szerepel 'völgy' jelentésben egyik felhasznált szótárban sem. A *lúpa* domborzati köznevet 'völgy, bemélyedés a földeken' jelentésben az ÚMTsz. közli, elsősorban erdélyi területekről.

Vitatott eredetű, és jelentésű székely nyelvjárási szó a *lok* 'völgy'. A szó feltehetőleg szláv jövevényszó, de az sem zárható ki, hogy a *lyuk* ~ *luk* elkülönült változata (TESz.). A *lok* kérdéseinek BENKŐ LORÁND önálló tanulmányt szentelt (1948a: 52). A *lok* 'két hegy közötti völgy, szoros' helynévben már a 16. században előfordul (*Gyimeslok*, *Lokod* Benkő i.m.), azonban közszóként első adatát a TESz. 1838-ból közli. A SzT.ban néhány évvel korábbi adatról is olvashatunk. A szó más forrásokban földrajzi köznévként a 19. század első felében jelenik meg (Czikmántoron az alsó Határon levő három *lok*ba), ám a *lok* jelentése ebben az

esetben talányos marad. A *lok* esete is arra vall, hogy a viszonylag későn (16. század) felbukkanó földrajzi névtől is meglehetősen nagy időbeli távolság választja el a neki megfelelő köznevet (19. század). Napjainkban az ÚMTSz. adatolja Alcsíkról és Kalotaszegről, azaz a *lok* továbbra sem lépte túl a kelet-székelység határát.

Ismeretlen eredetű a *nyak* szavunk. Első helynévi adatát a TESz. 1304-ből adatolja, ahol 'dombnak nyakszerű hajlata, elkeskenyedő része' földrajzi köznévként szerepel. (Első köznévi adata 1372 után való.) Ha feltesszük, hogy eredeti jelentése a testrésznévi volt, akkor a földrajzi köznév hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezhetett egymás mellett, párhuzamosan. A *nyak* 'völgy' jelentését nem találjuk meg értelmező szótárainkban. A SzT. 'magaslat, hegy nyakszerű hajlata' jelentésben 1642-ből idézi. A szó 'kisebb hajlás, völgy' jelentését az ÚMTsz. Óbástról közli. Az adattárak árnyalják az ÚMTSz. alapján kirajzolódó képet. A Hegyközben a *Dzedó-völgy* névnek *Dzedó-nyak* változata egyaránt ismert.

A *fenék* köznevet a TESz. bizonytalan eredetűnek mondja, talán származékszó: a *fen* igéből keletkezhetett a *-k* névszóképzővel. Első adatát helynévben 1269-ből említi, mely földrajzi köznévi jelentést hordoz: 'vízmedernek, kútnak, veremnek, talajnak legmélyebben fekvő, legalsó része'. Első köznévi adata 1395k.-ról származik. A testrésznévre utaló jelentés későbbi előfordulást mutat. A *fenék* 'völgy' jelentésben nem szerepel a történeti munkákban és az értelmező szótárak sem közlik. Az ÚMTSz. kizárólag Kalotaszegről idézi a *fenék* 'völgy' jelentését. Tolnában a *Mocsilla-fenek* név domboldalt jelöl. A kertfenék és a tófenék összetételekben a *fenék* 'valamilyen terület mélyebben fekvő része' értelmezés szerepel.

9.1. A *lejt* valószínűleg származékszó, a *le-* határozószóból műveltető képzővel alakult. A TESz. a finnugor és a német származtatásokat egyértelműen elutasítja. A szót 'völgy' jelentésben kizárólag az ÚMTSz. közli.

A *szurdok* 'keskeny, mély völgy' köznevet a TESz. származékszónak mondja, amely a *szur-* igenévszóból a *és* a *-dOk* képző kapcsolatából jött létre (vö. *ajándék*, *szándék*, *nyomdok*). A szó elsőként egy többszörösen másolt oklevélben tűnik fel (1015//403) *Zurduk* formában, majd helynévként 1193-ban *zorduc* alakban. A *szurdok* jelentése mindkét esetben 'szoros, keskeny völgy, út, vízmeder két meredek falú magaslat között'. A *szurdok* a 13-14. században egyre intenzívebben vesz részt helynevek alkotásában (1275: *Zurduk*, 1368: *Valle Chabazurduka*, 1383: *Kysdedzurduk*, OklSz.). A *szurdok*nak a 'meredek falú, keskeny, mély

völgy, amelyet rendszerint víz vág ki' jelentését az értelmező szótárak is közlik, bár az ÉrtSz *táj* vagy *földr* minősítéssel látja el. A szónak ritkán, de *szurdék* alakváltozata is él (ÉrtSz.). Napjainkban a *szurdok* országszerte, míg a *szurdék* inkább a keleti és a déli területeken jelentkezik névalkotóként. Tolnában a *Smit szurdik* ~ *Smithól* névvel völgyet jelölnek.

A *szakadék* szintén nagyon régi származékszó, alapja a *szak-* igenévszó lehetett. A szó eredeti jelentése valószínűleg 'darabokra, részekre szakad, szakít', és ebből jól érthető újabb jelentések alakultak ki (TESz.). A TA-ban már ott van a *zakadat*, majd a 14. egy századi forrásban helynévként szerepel a *Zakadak*, és a sort 16. századi adatok sora követi (*Dwnazakadeekya*, 1516: *Zakadeeky*, OklSz.). A *szakadék* földrajzi köznév szerepel értelmező szótárainkban is 'meredeken vagy függőlegesen eső, rendszerint sziklás falú mély völgy, árok; hirtelen mélység' jelentéssel. Ezt a köznyelvi jelentést a földrajzikiöznév-szótár és a helynévgyűjtemények adatai is alátámasztják. Tolnában a *Nagy-szakadék* helynév völgyet jelöl, ám meggyőzőbbek azok a névpárok, amelyeket ugyanazon objektum jelölésére használhatnak, mint a *Méj-szakadék* ~ *Méj-árok* ~ *Méj-sánc*.

A *hajlat* 'völgy' jelentését köznyelvi szótáraink *kissé népies* minősítéssel látták el. (Ugyanez a minősítés szerepel a szó másik, 'a domb lejtős oldala, különösen annak alsó része' jelentése mellett is.). A szó nem szerepel etimológiai szótárunkban. A *hajlat* 'völgy' jelentését elsősorban az ÚMTSz. adatai igazolják (Gomba, Szerep, Zselic, Kiskunság). A *hajlat* 'völgy' olvasható a Kiskanisai szótárban (MARKÓ IMRE LEHEL 1981a), és megtalálható Veszprém megye Pápai járásában (VMFN II.) is. A helynévgyűjtemények kevésbé támasztják alá a *hajlat* 'völgy' jelentését, ugyanis az általam áttekintett forrásokban nem találtam helynévi példákat. A *hajlat* változata a *hajlás* Somogyban (SMFN) egyetlen névadatban jelentkezik 'völgy' jelentésben (*Öreg-hajlás*). A *hajlattal* és a *hajlással* azonos töből képzett *hajló* 'mélyedés, völgy' jelentését nem közlik az értelmező szótárak, az ÚMTsz-. is kizárólag Pátyról adatolja.

A *hobáj* 'völgy' jelentésben kizárólag az ÚMTSz. anyagában fordul elő Tatrang területéről, és a szótár az adatot *régiesnek* minősíti. A szó nem szerepel etimológiai szótárunkban sem. A *hobáj* értelmező szótárainkban sem szerepel és mai helynévtárainkban sem találunk rá adatot. Ez azt mutatja, hogy a szó napjainkra kihalt, névalkotásban nem játszik szerepet.

A *horvás* 'kis völgy' jelentését az ÚMTSz. Kilyénfalváról adatolja. A *horvás* értelmező szótárainkba nem került be, és a helynévtárakban sem találunk rá adatot. A szó nem szerepel etimológiai szótárainkban sem. Ezek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy kihalt szóval van dolgunk, mely a 20. századi névanyagban egyáltalán nem játszik szerepet.

A *katykó* 'mélyedés, völgy' jelentését az ÚMTSz. Kötcséről idézi. A szó nem szerepel etimológiai szótárainkban. A szó azonos jelentésben és ejtésben a Koppány menti tájszótárban is szerepel (SZABÓ–[SZ. BOZÓKI]: 2000a). A szótárunkhoz felhasznált dunántúli helynévtárak közül egyetlen megye nevei között találkozhatunk a *katykó*val. Somogyban az *Ádám-katykó* és a *Szatylér-katykó* nevek völgyet jelölnek. A *Katykó* önállóan háromszor fordul elő a megye névanyagában, és mindegyik esetben völgyet jelöl (SMFN).

A *gudora* '(cserjével benőtt) szűk völgy' szót sem értelmező szótáraink, sem a SzT. és az OklSz. nem adatolják. Az Új magyar tájszótár egyetlen adatában fordul elő, amely Göndöcs Ferenc 1900-as *Vegyes gyűjtéséből* való. Somogy megyében a *Gudora* önállóan – völgy jelölésére – ma is él helynévként (SMFN). A *gudora* feltehetően kapcsolatban áll a *gugyor* földrajzi köznévvvel, mely egyrészt 'keskeny, mély völgy', másrészt 'olyan völgykatlan, amely fekvésénél fogva napos, ezért jó szőlőtermő hely' jelentésű. A szó ez utóbbi 'völgykatlan' jelentésére Révfülöpön az alábbi neveket találjuk: *Horváth-gugyor*, *Cifra-gugyor*, *Mónár-gugyor*, *Vágó-gugyor*, *Ősze-gugyor*.

Vitatott eredetű, nyelvjárási szó a *kotyor*. A szó 1792-ben jelenik meg először a forrásokban 'bokros, tüskés, gazos hely' jelentésben (TESz.). A *kotyor* 'gödör, árok' jelentésben elsőként egy 1838-as szövegben fordul elő (TESz.). A *kotyor* domborzati köznevet nem találjuk értelmező szótárainkban, ám az ÚMTSz.-ből több adatunk is van rá. 'Völgy' jelentésben használták a szót a Nyárádmentén és Hétfalu vidékén, de fajtajelölőként nem szerepel, helynévként is mindössze egyszer jelentkezik *Kotyór* formában. A Pápai járásban a *Kotyor* név önállóan völgyet jelöl.

Ismeretlen eredetű a 'völgy kezdete' jelentésű *bejárat* és a *csúszkató* 'meredek oldalú, széles völgy, melyben lejtős út van' köznév. A szavakat ebben a jelentésben nem közlik sem értelmező szótáraink, sem az OklSz., sem a SzT. A *bejárat* Baranya megye nevei között tűnik fel 'völgy vagy horhos kezdete' jelentésben, míg a *csúszkató* a Tapolcai járásban fordul elő.

9.2. A völgyek elnevezésére összetett földrajzi közneveket is találunk. A *hidegvölgy* ADJ + N összetétel jelentése elemeiből levezethető: huzatos, hűvös völgyszakaszt jelölnek meg vele. A szót nem találjuk a megvizsgált szótárakban, több dunántúli terület névanyagában azonban találkozunk vele. A Pápai és az ajkai járásban valamint Tolnában *Hideg-vőgy* ~ *Hideg-völgy* formában, helynévként többször adatolják.

Jelentését tekintve átlátszó a *melegoldal* földrajzi köznév. A *melegoldal* 'a hegy déli, illetve a völgy északi, tehát napnak kitett oldala' jelentésben a nyelvterület több pontján ismert. Sárospatak határából említhetjük a *Darnó-melegoldal* nevet. Tolnában a *Meleg-oldal* név déli fekvésű hegyoldal neve. A SzT. a *melegoldalt* '(verőfényes) déli oldal' jelentésben helynévként már 1712-ből közli (*meleg oldal*), első közszói előfordulása 1729-ből való (Farkas Patak *meleg ódal* szőlő Málban ...).

A *mélyvölgy* 'meredek oldalú, keskeny völgy' nem szerepel az értelmező szótárakban, sem a felhasznált nyelvtörténeti és etimológiai szótárakban. Tolnában helynévként, *Mély-völgy* vagy *Mél-vőgy* alakban általában mély völgy jelölésére többször megtalálható.

A *vaskapu* köznevet hiába keressük az áttekintett értelmező, történeti és etimológiai szótárakban. A *vaskapu* földrajzi köznévként 'hegyszoros' jelentésben szerepel a Tapolcai járásban. A köznév formáns nélkül, önállóan gyakran válik helynévvé, például a sárospataki és a hegyközi *Vaskapu* nevek esetében. A sárospataki név völgyszorost, a hegyközi sziklás völgyet nevez meg. Hasonló jelenséget a dunántúli területek nevei között is felfedezhetünk, hiszen Tolna megyében is van *Vaskapu* helynév, ami a hegyen látható mesterséges bevágást jelöli.

10. A XIX-XX. században sok új szó került be nyelvünkbe. Ezek még nem honosodtak meg teljesen, érezzük rajtuk az **idegenséget**. Minden jövevényszó idegen szóként jelentkezett nyelvünkben, és csak lassan illeszkedett be a nyelv szókincsébe teljesen. Amennyiben nem alkalmazkodnak alaktanilag és hangtanilag, kihullanak a magyarból. Nemzetközi szó a *park*, a *dokk* 'rakodó' és az *allé* 'fasor'. Közvetlen forrásuk a német vagy az angol lehetett (TESz.). A *park* nemzetközi szó a 18. század első felében 'nagy kiterjedésű díszkert' jelentésben került a magyar nyelvbe (HADROVICS 1992a: 152). A *park* összetételekben is szerepel, előtagként a *parkerdő*, utótagként az *angolpark* és a *kastélypark* köznevekben.

Az idegen nyelvből való szókölcsonzés sajátos változata a **tükörszó**. A tükörszavak

leginkább úgy keletkeznek, hogy egy idegen összetett szó elő- és utótagját lefordítják. Az így keletkezett összetett szó elemei, hangalakja magyar, de a két szó közti viszony jellege az idegen mintát követi, például német *Tiergarten* → *állatkert*, *Bushaltestelle* → *autóbusz-állomás*. A szláv nyelvek e jelenségeket képzővel fejezik ki pl. szlovén *-isce* → *igrisce* ‘játszótér’; szerbhorvát *-iste* → *vasariste* ‘vásártér’ (GREGOR 1989a: 151).

Magyar nyelvű összetételek már a kódexek korában is voltak (*vasszeg*, *aranyedény*), ám tömeges elterjedésük német hatásra indult meg. A helymegjelöléseket a német és a magyar is csak összetétellel tudja kifejezni, pl. *vásártér* (*Marktplatz*), *kenderföld* (*Hanfacker*), *megállóhely* (*Haltestelle*), így számos földrajzi köznevünk kialakulása ilyen módon is elképzelhető (HADROVICS 1989a: 15). KISS LAJOS a földrajzi köznevek perifériáján található *pályaudvar* a német *Bahnhof*, a *vágóhidat* pedig a *Schlachtbrücke* tükörfordításának tartja (1970a: 63, 82).

11. A mai szókincs kialakulásában igen fontos szerepe van a szókészlet tudatos gyarapodására irányuló törekvéseknek, így a **mesterséges szóalkotás**nak. Az új szavak tömeges gyártása, a tulajdonképpeni nyelvújítás azonban a XVIII. század végén kezdődött. Az egyik kedvelt eljárás a nyelvjárási szók közkeletűvé tétele volt, mely valójában nem is igazi szóalkotás. A köznyelv szempontjából tényleges szóalkotás (hisz korábban nem létező szó kerül a nyelvbe), ám valójában csak a szó nyelvrétegbeli helye változik meg. Így került köznyelvünkbe a *bucka* ‘kis halom’ (BÁRCZI 1958a: 40), és dallamos hangzása miatt a *csalít* ‘1. ‘fiatal erdő’ 2. ‘bokrokkal benőtt terület’ (TESz.). A *rengeteg* is székelységi tájszó volt, melyet Baróti Szabó Dávid fedezett fel, és terjesztett el (PAIS 1943a: 10). Az *alag-* a 19. század végéig önállóan élt ‘pince, földalatti üreg’ jelentésben. Barczafalvi Szabó Dávid alkotta az *al* ‘alsó rész’ főnévből. Az *alagút* közszót ebből alkották, de kialakulására hathatott az *al* szóhoz tévesen kapcsolt *Alag* községnév is (TESz.). A nyelvújítás névszóképzői közül kiemelhető az *-at/-et* (*bérlet*, *bejárat*), valamint az *-ály/-ély* (*akadály*).

Irodalom

- ÁBRAHÁM IMRE (1991a), Nyúl község nyelvkincse. MNyTK. 195. sz. Bp.
Additions to the Glossary of Generic Terms in Canada's Geographical Names. Ottawa, 2001.
- ÁGOSTON MIHÁLY (1985a), A földrajzi nevek írásmódja. Újvidék.
- AINIALA, TERHI (1996a), On Defining the Proper Name and the Place Name. Proceeding of the XIXth International Congress of Onomastic Sciences. 1: 43–8. Aberdeen.
- ALGEO, JOHN (1973a), On Defining the Proper Name. University of Florida Humanities Monographs No. 41. Gainesville, Florida.
- ANDERSSON, THORSTEN (1973a), Om ortnamn och ortnamnsforskning. Namn och Bygd. 61: 150–7.
- ANDRÁSFALVI BERTALAN (1970a), A *fok* és jelentősége a régi vízgazdálkodásunkban. NytudÉrt. 70: 224–8.
- ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES (1983a), Névírás-szociológia az intézménynevekben. MND. 28. Budapest.
- ÁRVAY JÓZSEF (1942a), A térszíni formák nevei barcasági Hétfalu helyneveiben. DolgKol. 2. Kolozsvár.
- ÁRVAY JÓZSEF (1942b), A térszíni formák nevei Kalotaszegen: MNny. 4: 3–50.
- B. LŐRINCZY ÉVA (1962a), Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az *-s ~ -cs* képzővel alakult névanyag az ómagyarban. NytudÉrt. 33. sz. Bp.
- BAKOS FERENC (1989a), A magyar szókészlet román elemei. Nyelvünk a Duna tájon. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Budapest. 47–94.
- BALASSA IVÁN (1973a), A legeltetés három műszava: *avas, avar, havas*: MNy. 69: 269–305.
- BALASSA IVÁN–KOVÁTS DÁNIEL (1997a), Sárospatak határának helynevei. Sárospatak.
- BALÁZS JÁNOS (1963a), A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében: ÁNyT. 1: 41–52.
- BALÁZS JÁNOS (1989a), A latin a Duna tájon. Nyelvünk a Duna tájon. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Budapest. 95–141.

- BALOGH JUDIT (2000a), A jelző és az értelmező: *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 444–58.
- BALOGH LAJOS (1997a), A földrajzi köznevekről: Kiss L.-Eml. 36–9.
- BALOGH LAJOS–KISS GÁBOR (1992a), A magyar nyelvjárások atlaszának számítógépes feldolgozása. Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. Ling Series 9: 5–16. Bp.
- BALOGH LÁSZLÓ (1970a), A földrajzi nevek struktúrája: NyK. 72: 95–124.
- BALOGH LÁSZLÓ (1972a), A *hát* bázisnév jelentése Szamosszeg földrajzinév-anyagában: Nyr. 96: 469–70.
- BALOGH LÁSZLÓ (1984-85a), Az *elő* szó jelentése földrajzi neveinkben: MNyj. 26–27: 121–4.
- Baranya megye földrajzi nevei. Szerk.: PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- BÁRCZI GÉZA (1958a), A magyar szókincs eredete. 2., bővített kiadás. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1958b), A szótári homonímia kérdéséhez: MNy. 54: 43–52.
- BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN (1967a), A magyar nyelv története. Bp. BarMűv. = Baranyai Művelődés 1989/3. Helynévi adattáraink a tudományos kutatás szolgálatában.
- BENKŐ LORÁND (1947a), A Nyárádmente földrajzinevei. MNyTK. 74. sz. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1947b), Két térszínformanév. MNy. 43: 27–32.
- BENKŐ LORÁND (1948a), *Lok.* MNy 44: 52.
- BENKŐ LORÁND (1950a), *-ka, -ke* képzős helységneveink kérdéséhez. MNy. 46: 143–5.
- BENKŐ LORÁND (1998a), Benkő Loránd írja [a *helynév* és a *földrajzi köznév* műszavakról]: MNy. 94: 254.
- Benkő-eml. = Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ. Bp., 1991.
- BENŐ ATTILA (2000a), Az expresszivitás változásai román eredetű kölcsönszavainkban. MNy. 96: 436–45.
- BENŐ ATTILA (2001a), Kölcsönszó és jelentésmező-módosulás (a magyar –román nyelvi érintkezés alapján). MNy. 97: 446–59.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY (1998a), Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debrecen.

- BÍRÓ FERENC (1997a), Helynévalkotó vízrajzi köznevek a Körösök vidékén: MNyj. 34: 93–114.
- BÍRÓ FERENC (2002a) Nyelvi-tipológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében. Eger.
- BLAIR, DAVID (2002a), Towards a Standard Geographic Feature Set: Elevated Relief Features. Technical Report 1. (kézirat)
- BMFN. = Baranya megye földrajzi nevei. I–II. Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- BODROGLIGETI ANDRÁS (1972a), A szókészlet: Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet. szerk. Telegdi Zsigmond. Bp., 63–83.
- BOGNÁR ANDRÁS (1982a), A jászkunsági helynevek rendszere: MND. 25: 65–83.
- BOGNÁR ANDRÁS (1983a), A tanyanevekről. NÉ. 8: 29–32.
- BORBÁS GABRIELLA DÓRA (1998a), A szinonimitás elméleti szempontból (lexikai szinonimika): A szinonimitásról. a nyelvészet tanulmányozásához. Szerk.: Gecső Tamás–Spannraft Marcellina. Bp., 44–50.
- BORSY ZOLTÁN (szerk.) (1993a), Általános természetföldrajz. Bp.,
- BUBOLY MAGDOLNA (2004a), Kémer (Szilágy m.) helynevei. MND 187. Budapest.
- BURRILL, MEREDITH F. (1956a), Toponymic Generics. Names 4: 129–37.
- BURRILL, MEREDITH F. (1961a), Generic Terms in United States Watercourse Names. Proceedings of the 6th International Congress of Onomastic Sciences. 1: 43–8. Aberdeen.
- CSAPODI VERA–PRISZTER SZANISZLÓ (1966a): Magyar növénynevek szótára. Bp.
- DALBERG, VIBEKE (1985a), On Homonymy between Proper Name and Appellative: Names 33: 127–35.
- DALLOS NÁNDOR–PESTI JÁNOS (1999a), Hosszúhetényi szótár. Hosszúhetény.
- DEME LÁSZLÓ (1989a), Névterjedelem és névtartozékok: MNyTK. 183: 282–6.
- DUDÁS GYÖRGYI (2002a), A *föld* és a *völgy* labializációs változásai az ómagyar korban. MNyj. 40. 21–35.
- ÉrtSz. = A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII. Bp., 1959–62.
- EWUng. = Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I–II. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–95.
- FÁBIÁN PÁL–FÖLDI ERVIN–HÖNYI EDE (1998a), A földrajzi nevek helyesírása. Bp.

FÁBIÁN PÁL–SZATHMÁRI ISTVÁN–TERESTYÉNI FERENC (1958a), A magyar stilisztika vázlat. Bp.

FARKAS FERENC (1980a), Öt jársági település külterületi földrajzinév-anyagának néhány stilisztikai sajátossága: NÉ. 4: 20–30.

FEKETE PÉTER (1991a), Földrajzi köznevek és földrajzi jellegű jelzők Tiszaszőlősen: Benkő-Eml. 167-175.

FEKETE PÉTER (1991b), Tiszaszőlős helyneveinek tipológiája. ETFTK 20: 13–33.

FEKETE PÉTER (1993a), Tiszaszőlős helyneveinek tipológiája. ETFTK 21: 89–108.

FÖLDI ERVIN (1992a), Az ENSZ földrajzinév-egységesítési tevékenysége: NÉ. 14: 21–35.

FÖNMÍSZ. = FÁBIÁN PÁL–FÖLDI ERVIN–HÖNYI EDE, A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai. Bp., 1965.

GÁLFFY MÓZES (1987a), Székelyföldi tájszók. Bp.

GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA (1965a), Tájszók Kalotaszegről és környékéről. Kolozsvár.

GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA (1987a), Székely nyelv- és földrajzi szótár. Bp. 1987.

GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA–SZABÓ T. ATTILA (1991a), A moldvai csángó nyelvjárások atlasza. MNyTK. 193. sz. Bp.

Generic Names in Canada's Geographical Names. Ottawa, 1987.

GREGOR FERENC (1989a), Magyar-szlovák nyelvi kapcsolatok. Nyelvünk a Duna tájon. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Budapest. 141–97.

GUTTMANN MIKLÓS (2000a), Szójegyzék Náraiából: Nép – nyelv – társadalom. Véghe József emlékezetére. Szerk. SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN. Szombathely. 40–63.

GYÖRFFY ISTVÁN (1922a), Kúnalmok és telephelyek a karcagi határban: MNy. 18: 67–68.

HADROVICS LÁSZLÓ (1989a), A magyar nyelv kelet-közép-európai szellemi rokonsága. Nyelvünk a Duna tájon. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Budapest. 7–47.

HADROVICS LÁSZLÓ (1992a), Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat. Bp.

HAJDÚ MIHÁLY (1973a), A Vásárhelyi-pusztai földrajzi nevei: MNyTK. 133: 27–36.

HAJDÚ MIHÁLY (1975a), Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. NytudÉrt. 87.

HAJDÚ MIHÁLY (1979a), A magyar névtudomány műszavai. NÉ. 1: 18–28.

- HAJDÚ MIHÁLY (1994a), Magyar tulajdonnevek. Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY (1998a), A tulajdonnév "meghatározása". NÉ. 20: 5–12.
- HAJDÚ MIHÁLY (2002a), Tulajdonnév és dialektológia: IV. dialektológiai szimpozion. Szerk. SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN–GUTTMANN MIKLÓS. Szombathely. 104–19.
- HANGAY ZOLTÁN (1995a), Jelentésvizsgáltok és a szótárak: Nyelvi elemzések kézikönyve. Szerk. Adamikné Jászó Anna–Hangay Zoltán. Szeged, 203–47.
- HANGAY ZOLTÁN (1999a), Jelentéstan: A magyar nyelv könyve. Főszerk. Adamikné Jászó Anna. Bp., 419–58.
- HÁRI GYULA (2002a), Létesítménynevek névtani vizsgálata Fejér megye egykori Móri járásában. PhD értekezés. Kézirat. Budapest.
- HARMATTA JÁNOS (1982a), [Köszöntő Bács-Kiskun megye földrajzi névanyagának összegyűjtése alkalmából]: MND. 25: 19–23.
- HÁZI ALBERT (1995), Okányi tájszótár. Bp.
- HEFTY GYULA ANDOR (1911a), A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben. NyF 66. Bp.
- HEGEDŰS ATTILA (1992a), Helynévegyeztetés a FÖMI-ben. MND. 100: 109–115.
- HEGEDŰS ATTILA (1992a), Kisnémedi tájszótár. Bp.
- HEGEDŰS ATTILA (1999a), Regionális kötöttség a földrajzi köznevekben: Az Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola Évkönyve. Győr. 158–163.
- HEINRICH ANDREA (2000a), Szaniszló helynevei kognitív nyelvészeti megközelítésben. Kolozsvár. (kézirat)
- HOFFMANN ISTVÁN (1993a) Helynevek nyelvi elemzése. DEMNyIK. 61. sz. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993a), Helynevek nyelvi elemzése. DEMNyIK. 61. sz. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (1996a), Névtörténet – nyelvtörténet – társadalomtörténet: MNyTK. 207: 113–23.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999a), A helynevek rendszerének nyelvi leírásához: MNyj. 37: 207–16.
- HOFFMANN ISTVÁN (2000a), Földrajzi közneveink szótáráról: Nép – nyelv – társadalom. Végh József emlékezetére. Szerk. SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN. Szombathely. 63–73.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003a), Magyar helynévkutatás 1958–2002. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003a), Patak. Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp., 664–73.

- HOFFMANN ISTVÁN–NEMES MAGDOLNA (2000a), Mutatvány földrajzi közneveink szótárából: *Magyar Nyelvjárások* 38: 179–187.
- HORVÁTH KATALIN (1998a), Szinonímia és metaforizálódás: A szinonimitásról. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához. Szerk.: Gecső Tamás–Spannraft Marcellina. Bp., 83–8.
- HORVÁTH KATALIN (1999a), Poliszémia és homonímia az etimológiai kutatásban: Poliszémia, homonímia. Szerk Gecső Tamás. Bp., 91-8.
- IMRE SAMU (1973a), Felsőőri tájszótár. Bp.
- INCZEFI GÉZA (1966a), A névadás ökonómiája a föld megnevezésében: MNy. 62: 72–9.
- INCZEFI GÉZA (1970a), Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján. Bp.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979a), A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1986a), Szokatlan alaki szerkezetű helynevek: NÉ. 11: 73–82.
- JAKAB LÁSZLÓ–KÁLNÁSI ÁRPÁD (1987a), A nyírbátori járás földrajzi nevei. Nyírbátor.
- JANKUS GYULA (1990a), Kémendi (Kamenin) tájszavak. Bp.
- Jász–Nagykun–Szolnok megye földrajzi nevei. 5. Tiszazug. Szerk.: BALOGH LAJOS és ÖRDÖG FERENC. Jászberény–Kunszentmárton, 1986.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1976a), Nagykörű helynevei. MND 1. Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1986a), Még egyszer a *bőrhíd*-ről. NÉ. 11: 63–73.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988a), A magyar tájnévadás. NytudÉrt. 126. sz. Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1994a) Opponensi vélemény Hoffmann István: A magyar helynevek rendszerének nyelvi elemzése (Egy lehetséges helynévvizsgálati modell) című kandidátusi értekezéséről: NÉ: 108–14.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2002a), Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományszemléleti kérdések. Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Szerk.: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTÉK JÁNOS. Debrecen–Jyväskylä. 165–73.
- JUHÁSZ DEZSŐ szerk. (1995-), A romániai magyar nyelvjárások atlasza. Bp.
- KÁLMÁN BÉLA (1967a), A nevek világa. Bp.
- KÁLMÁN BÉLA (1967b), Helynévkutatás és szóföldrajz: NytudÉrt. 58: 344–50.
- KÁLMÁN BÉLA (1989a), A nevek világa. IV., átdolgozott kiadás. Debrecen.

KÁLNÁSI ÁRPÁD (1984–1985a), A közösségi és hivatalos névadás néhány jellemző vonásának összevetése a víznevekben. MNyj. 26–27. 97–102.

KÁLNÁSI ÁRPÁD (1984a), A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Debrecen.

KÁLNÁSI ÁRPÁD (1989a) A Mátészalkai járás földrajzi nevei. Debrecen.

KÁLNÁSI ÁRPÁD (1996a), Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. DEMNyIK. 67. sz. Debrecen.

KÁLNÁSI ÁRPÁD–SEBESTYÉN ÁRPÁD (1993a) A Csengeri járás földrajzi nevei. Debrecen.

KÁROLY SÁNDOR (1970a), Általános és magyar jelentéstan. Bp.

KATONA KRISZTINA (1999a), A romániai magyar nyelvjárások atlasza *sovány (föld)* szó térképlapjának elemzése: MNyj. 36: 31–46.

KÁZMÉR MIKLÓS (1949a), A birtoklás szerepe a földrajzi nevek kialakulásában: MNy. 45: 75–6.

KÁZMÉR MIKLÓS (1949a), Beszámoló Zala vármegye keszthelyi járásában végzett földrajzinév-gyűjtésről. MNy. 45: 301–6.

KÁZMÉR MIKLÓS (1957a), Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. MNyTK. 95. sz. Bp.

KESZLER BORBÁLA (2000a), A szóképzés: *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 307–20.

Kézikönyv = BALOGH LAJOS–KÁLMÁN BÉLA–MEZŐ ANDRÁS–ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF (szerk.) A földrajzi nevek gyűjtésének, ellenőrzésének és közzétételének kézikönyve. Bp., 1978.

KIEFER FERENC (2000a), A szóösszetétel: *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Szerk. KIEFER FERENC. Akadémiai Kiadó, Bp. 519–67.

KIEFER FERENC–LADÁNYI MÁRIA (2000a), A szóképzés: *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Szerk. KIEFER FERENC. Akadémiai Kiadó, Bp., 137–214.

KISS JENŐ (1980a), Szőlőnevek. Nyr 104: 48–50.

KISS JENŐ (1984a), Magyar madárnevek (az európai madarak elnevezései) Bp., 1984.

KISS JENŐ (1985a), A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. NytudÉrt. 120.

KISS JENŐ (1991a), A magyar szőlészeti nevezéktan néhány kérdéséről. Nyr 115: 59–68.

KISS JENŐ (1995a), Társadalom és nyelvhasználat. Budapest.

- Kiss L.-Eml. = Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerk. KISS GÁBOR—ZÁICZ GÁBOR. Bp., 1997.
- KISS LAJOS (1969a), A Magyar Nyelvjárások Atlasza I. Nyr. 93: 169–76.
- KISS LAJOS (1970a), Hatvanhét szómagyarázat. NytudÉrt. 71.
- KISS LAJOS (1971a), A Magyar Nyelvjárások Atlasza II. Nyr. 95: 262–9.
- KISS LAJOS (1972a), A földrajzi köznevek és a földrajzi nevek: Nyr. 96: 250–1.
- KISS LAJOS (1982a), Régi földrajzi nevek, régi térképek. Nyr. 106: 477–83.
- KISS LAJOS (1989a), Az európai névtudomány utóbbi másfél évtizede: MNyTK. 183: 18–31.
- KISS LAJOS (1993a), Az erdélyi *gyógyi feredő* és a *gyógyfürdő*: Nyr. 117: 86–9.
- KIVINIEMI, EERO (1990a), Perustietoa paikanimista. Helsinki.
- Komárom megye földrajzi nevei. Szerk.: BALOGH LAJOS és ÖRDÖG FERENC Bp., 1985.
- KOVÁTS DÁNIEL (2000a), Az abaúji Hegyköz helynevei. Sátoraljaújhely.
- LACZKÓ KRISZTINA—MÁRTONFI ATTILA (2004a), Helyesírás. Budapest.
- LACZKÓ TIBOR (2000a), Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés: Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Szerk. KIEFER FERENC. Akadémiai Kiadó, Bp., 293–405.
- LACZKÓ TIBOR (2000b), Volt-e szenvedő használata az *–ó/-ő* képzős melléknévi igenévnek? MNyj. 38: 283–99.
- LADÁNYI MÁRIA (1999a), Produktivitás a szóképzésben: a természetes morfológia elveinek alkalmazhatósága a magyarra: MNy. 95: 166–179.
- LADÁNYI MÁRIA (2001a), Szempontok a morfológiai produktivás megállapításához. Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai. Bp. 232–46.
- LENGYEL KLÁRA (2000a), A szóösszetétel: *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 321–36.
- LŐRINCZE LAJOS (1946a), *Bérc ~ Börc*: MNy. 42. 22–6.
- LŐRINCZE LAJOS (1947a), Földrajzineveink élete. Bp.
- LŐRINCZE LAJOS (1947b), *Mál*. MNy. 43: 24–7.
- MAÁ CZ ENDRE (1953a), A térképek névrajza. Bp. (kézirat)
- MAÁ CZ ENDRE (1953b), Földrajzi tájszótár. Bp.
- Magyar dialektológia. Szerk. KISS JENŐ. Bp., 2001.

- MALKO 1974a: P. H. МАЛЬКО, Географическая терминология чешского и словацкого языков. Минск.
- MARKÓ IMRE LEHEL (1970a), A földrajzi köznevek egyik típusáról. NytudÉrt. 70: 386–7.
- MARKÓ IMRE LEHEL (1974a), Somogy megye földrajzi közneveinek értelmezése. Somogy megye földrajzi nevei. Szerk. PAPP LÁSZLÓ és VÉGH JÓZSEF 1974. 35–40.
- MARKÓ IMRE LEHEL (1978a), A földrajzi köznevek értelmezése: A földrajzi nevek gyűjtésének, ellenőrzésének és közzétételének kézikönyve. Bp., 87–93.
- MARKÓ IMRE LEHEL (1981a), Kiskanizsai szótár. Bp.
- MÁRTON GYULA–HEGEDŰS ATTILA (2000a), Szilágysági nyelvatlasz. CD-ROM. Bp.
- MÁRTON MÁTYÁS (1989a), Tengerfenék-képződmények földrajzinév-tára: MNyTK. 183: 139–143.
- MATICSÁK SÁNDOR (2002a), A mordvinföldi víznevek keletkezéstörténeti kérdései. FUD 9: 107–23.
- MATICSÁK SÁNDOR (2002b), A mordvinföldi víznevek rendszere. Debrecen. (habilitációs értekezés, kézirat)
- MELICH JÁNOS (1925a), Honfoglaláskori Magyarország. Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS (1970a), Községi név – mesterséges név. NytudÉrt. 70: 315–20.
- MEZŐ ANDRÁS (1982a), A magyar hivatalos helységnévadás. Bp.
- MIIKKULAINEN, RAIJA (1998a): [The Database of Finnish Toponyms](#). In W. F. H. Nicolaisen (ed.), Proceedings of the XIXth International Congress of Onomastic Sciences. Aberdeen, August 4-11, 1996. Volume 2, p. 248–255. Department of English, University of Aberdeen. Aberdeen 1998.
- MILLWARD, CELIA M. (1972a), Universals in Place-Name Generics: Indiana Names 3 No. 2: 48–53.
- MOLLAY KÁROLY (1989a), A német–magyar nyelvi érintkezések. Nyelvünk a Duna tájon. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Budapest. 231–291.
- MURÁDIN LÁSZLÓ (1969a), A jelentés tagolása és a nyelvjárási izoglosszák: NyIrK. 13. 301–5.
- MURÁDIN LÁSZLÓ (1975a), A '*burgonya*' és '*csicsóka*' erdélyi elnevezéseinek szóföldrajzi és jelentésbeli összefüggéséhez: NyIrK. 19. 7–16.

N. CSÁSZI ILDIKÓ (2002a), A helynevek problematikája. Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára. Szerk. BALÁZS GÉZA–A. JÁSZÓ ANNA–KOLTÓI ÁDÁM. Bp.

NAGY GÉZA (1992a), Bodrogi tájszótár. Pácin.

NÄRHI, Eeva Maria (1990a): The Onomastic Central Archives – the Foundation of Finnish Onomastics. In HEIKKI LESKINEN & EERO KIVINIEMI (eds.), *Finnish Onomastics – Namenskunde in Finnland*. Studia Fennica, Review of Finnish Linguistics and Ethnology 34, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 9–25.

NEMES ZOLTÁNNÉ – GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA (1974a), Torjai szójegyzék. Sepsiszentgyörgy.

NICOLAISEN, W. F. H. (1977a), Words as Names. *Onoma* 20: 142–63.

NICOLAISEN, W. F. H. (1985a), The Semantics of Place Names and Their elements. *NORNA-Rapporter* 28: 60–9.

NITSCHÉ, PETER (1964a), Geographische Terminologie des Polnischen. Köln.

NYÍRI ANTAL (1941a), A térszíni formák elnevezései a szentesi halászatban: *MNy.* 37: 41–6.

NYÍRI ANTAL (1962a), Hangutánzó eredetű térszínforma nevek: *Népr. és Nytud.* 5–6: 55–61.

NYÍRKOS ISTVÁN (1989a), A tulajdonnevek hírértékéről: *MNyTK* 183: 290–4.

NYÍRKOS ISTVÁN (1998a), A tulajdonnevek szófaji besorolásának kérdéséhez: *ETFTK.* 24: 57–65.

NYOMÁRKAY ISTVÁN (1989a), A magyar és a szerbhorvát nyelv kapcsolata. *Nyelvünk a Duna táján*. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Budapest. 291–351.

OkI Sz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, Magyar oklevélszótár. Bp., 1902–1906.

ÖRDÖG FERENC (1978a), Az ellenőrzés alapelvei és menetrendje. *Kézikönyv* 30–42.

ÖRDÖG FERENC (1997a), Beszámoló a hazai helynévgyűjtésről: *MNyTK.* 209: 383–8.

PAIS DEZSŐ (1943a), *Rengeteg*. *MNny.* 20: 1–25.

PAPP FERENC (1969a), Az ÉrtSz. legtöbb jelentésű szavairól. *Nyr.* 93: 94–7.

PAPP FERENC (1974a), A lexémák szófaja, alaktani szerkezete és eredete. *MNy.* 70: 55–68.

- PAPP LÁSZLÓ (1964a), Szinkron anyagú névtárak készítése: Szótártani tanulmányok. Szerk. ORSZÁGH LÁSZLÓ. Budapest. 32–78.
- PAPP LÁSZLÓ (1969a), A Magyar Nyelvjárások Atlasza. MNy. 65: 129–135.
- PÁVÓ ELEMÉR (1940a), Magyar kertészeti szótár. Gazdasági és kereskedelmi kereskedelmi növényeink latin-magyar és magyar-latin szótára. Bp., 1940.
- PELLE BÉLÁNÉ (1980a), Tanyanevek a hevesi járás földrajzi neveiben. MNyj. 23: 97–118.
- PELLE BÉLÁNÉ (1981a), A hevesi járás *tanya* köznévvvel alakult tanyaneveinek vizsgálatához. MNyTK. 160. 141–3.
- PENAVIN OLGA (1966a), A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. Bp., MNyTK. 116. sz.
- PENAVIN OLGA (1968a), A térszíni formák köznevei Észak-Bácskában: Nyr. 92: 453–5.
- PENAVIN OLGA (1975a), Néhány gondolat a földrajzi nevekben szereplő köznevekkel kapcsolatban. Az újvidéki egyetem Bölcsészettudományi Karának évkönyve. 18/2. Újvidék, 539–558.
- PENAVIN OLGA (1984a), Horvátországi (szlavóniai) magyar nyelvjárási atlasz. Újvidék.
- PENAVIN OLGA–MATIJEVICS LAJOS (1976a), Szabadka és környéke földrajzi neveinek adattára. Újvidék.
- PENAVIN OLGA–MATIJEVICS LAJOS (1978a), A jugoszláviai székelytelepek nyelvátlasza. Újvidék.
- PENAVIN OLGA–MATIJEVICS LAJOS (1980a), Zenta és környéke földrajzi neveinek adattára. Újvidék.
- PENAVIN OLGA–MATIJEVICS LAJOS (1981a), Szenttamás és környéke földrajzi neveinek adattára. Újvidék.
- PENAVIN OLGA–MATIJEVICS LAJOS (1983a), Becse és környéke földrajzi neveinek adattára. Újvidék.
- PENAVIN OLGA–MATIJEVICS LAJOS (1983a), Temerin és környéke földrajzi neveinek adattára. Újvidék.
- PENAVIN OLGA–MATIJEVICS LAJOS (1984a), Gombos (Bogojevo) és környéke földrajzi neveinek adattára. Újvidék.

PENAVIN OLGA–MATIJEVICS LAJOS–MAJNICS JÚLIA (1975a), Bácsstopolya és környéke földrajzi neveinek adattára. Újvidék.

PÉNTEK JÁNOS (1997a), *Kert, gyepű, határ*. Ethnographia 108/1–2: 219–233.

PESTI JÁNOS (1987a), *A ság, ség, seg (~segg) és a séd* a Dél-Dunántúl földrajzi neveiben. NÉ 12: 32–53.

PETHŐ GERGELY (2003a), *A főnevek poliszémiája: Igék, főnevek, melléknevek*. Szerk. Kiefer Ferenc Bp., 57–125.

PITKÄNEN, RITVA LIISA (1998a), The nomenclatures of a farmer and a fisherman. Occupation as a decisive factor. In: PICOS 19/2. 277–282.

PÓCZOS RITA (2001a), Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debrecen.

PODOLSZKAJA 1988a: Н. В. ПОДОЛЬСКАЯ, Словарь русской ономастической терминологии. Москва.

PUSZTAI FERENC (2003a), Jelentéstörténet és szójelentés-történet. Magyar nyelvtörténet. Szerk.: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 853–893.

RÁCZ JÁNOS (1996a), A magyar nyelv halnevei. MNyTK. 205.

RÁCZ JÁNOS (1997a), Kétszáz magyar szőlőnév. MNyTK. 208.

RÁCZ JÁNOS (2001a), Népi növényneveink: Nyr. 125: 287–97.

RÁCZ SÁNDOR (1984a), Földeák és környéke tájszótára. MNyTK. 168. sz. Bp.

RÁCZ SÁNDOR (1988a), Dobozi tájszavak. Bp.

RESZEGI KATALIN (2004a), *Bérc, hegy és halom* a régi helyneveinkben. Helynévtörténeti tanulmányok 1. Szerk.: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 145–167.

RÉVÉSZ SAMU (1879a), A hegynevekről: Nyr. 7: 308–12.

RÉVÉSZ SAMU (1879b), A völgyek neveiről: Nyr. 7: 365–8.

RÓNA TAS ANDRÁS (2004a) Néhány megjegyzés faneveinkről (*bükk, dió, gyertyán, gyümölcsény, gyűrűfa, éger, kőris, mogyoró, tölgy*). MNy 100: 260–73.

RÓNAI BÉLA (1993a), Zselici nyelvatlasz. Pécs.

ROT SÁNDOR (1989a), A magyar–ukrán nyelvi kölcsönhatás. Nyelvünk a Duna tájon. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Budapest. 351–401.

RUZSICZKY ÉVA (1978a), Bevezetés: Magyar szinonimaszótár. 1–9.

SÁNDOR MIHÁLYNÉ NAGY GABRIELLA (1993a) Székely tájszavak. Bp.

- SCHÜTZ, JOSEPH (1957a), Die geographische Terminologie des Serbokroatischen. Berlin.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1970a), A Magyar Nyelvjárások Atlasza I. rész: MNyj. 16: 103–6.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1970b), A tulajdonnevek jelentéséhez. NytudÉrt. 70: 302–7.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1971a), Földrajzi neveink helyesírásához. MNyj. 17: 159–72.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1984–85a), A kéziratos térképek névtudományi hasznosítása. MNyj. 26–7: 83–95.
- ŠIMUNOVIČ, PETAR (1982a), An der Grenze von Toponym und Appellativ. Proceedings of the 13th International Congress of Onomastic Sciences. Cracow, August 21–25, 1978. Edited by KAZIMIERZ RYMUT. Warszawa–Cracow.
- SMFN = Somogy megye földrajzi nevei. Szerk.: PAPP LÁSZLÓ és VÉGH JÓZSEF Bp., 1974.
- STRÖMPL GÁBOR (1929a), Helyneveink vízrajzi szókincse. Hidrológiai Közlöny IX. 113–128.
- Sz.T. = Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette SZABÓ T. ATTILA. Utóbb: Főszerk. VÁMSZER MÁRTA. I–. Bukarest (majd Bp. és Kolozsvár), 1975—.
- SZABÓ JÓZSEF (2000a), Végh József mint a nyelvjárási és a földrajzinév-gyűjtés szervezője: Nép – nyelv – társadalom. Végh József emlékezetére. Szerk. SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN. Szombathely. 106–10.
- SZABÓ JÓZSEF–SZ. BOZÓKI MARGIT (2000a), Koppány menti tájszótár. Szekszárd.
- SZABÓ T. ATTILA (1942a), A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse. Kolozsvár.
- SZABÓ T. ATTILA (1944a), A magyar helynévkutatás a XIX. században. Erdélyi Tudományos Füzetek. Kolozsvár.
- SZABÓ T. ATTILA (1970a), *Kotyor, kotymány*. Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek I. Bukarest. 415–8.
- SZENDE TAMÁS (1966a), A jelentés alapvonalai. Bp. 1966.
- SZÉPE GYÖRGY (2000a), Néhány villanás Végh József professzor arcképéből: Nép – nyelv – társadalom. Végh József emlékezetére. Szerk. SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN. Szombathely. 115–21.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (1996a), Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára. Kolozsvár.
- Szolnok megye földrajzi nevei. I. A jászberényi járás. Szerk.: BALOGH LAJOS és ÖRDÖG FERENC. Jászberény, 1986.

TERBE ERIKA (1999a), *Örvény*. Szemantikai és szóföldrajzi vizsgálódás: Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. KUGLER NÓRA–LENGYEL KLÁRA. Bp. 314–22.

TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1967–76. 4. Mutató 1984.

TNyt. = A magyar nyelv történeti nyelvtana. I–II/1., 2. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991–1995.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR (1997a), Posztmodern névadás. A névjelleg változása. MNyTK. 209: 600–6.

Tolna megye földrajzi nevei. Szerk.: VÉGH JÓZSEF, ÖRDÖG FERENC és PAPP LÁSZLÓ. Bp., 1982.

TÓTH IMRE (1987a), Ipoly menti palóc tájszótár. MNyTK. 176. Bp.

TÓTH LÁSZLÓ (1999a), A földrajzi köznevek definíciói, különbségeik, a rendszerezésre nézve bennük rejlő keretek, korlátok. ?????????

TÓTH LÁSZLÓ (1999a), A földrajzi köznevek tipológiái. NÉ 21: 176–82.

TÓTH VALÉRIA (2001a), Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. (Abaúj és Bars vármegye). A Magyar névarchívum Kiadványai 6. Debrecen.

UDOLPH, JÜRGEN (1979a), Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen [Tanulmányok a szláv víznevekről és vizet jelentő közszókról]. BNf. (n.F.) Beiheft 17. Heidelberg.

ÚMNy. = É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER: Új magyar nyelvtan. Budapest.

ÚMTsz. = Új magyar tájszótár. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. I.– Bp., 1978–.

VARGA MÁRIA (1985a), A földrajzi névgyűjtemények névanyagának tanúságai (A Veszprém megye földrajzi nevei I. A tapolcai járás kötet alapján). MNyTK. 170. 93–101.

VÁRKONYI IMRE (1988a), Büssüi tájszótár. Bp.

Vas megye földrajzi nevei. Szerk.: BALOGH LAJOS és VÉGH JÓZSEF Szombathely, 1982.

VELCSOV MÁRTONNÉ (1974a), Antropometikus mértéknevek a magyar nyelvben. NytudÉrt. 84. Bp., 1974.

Veszprém megye földrajzi nevei. A pápai járás. Szerk.: BALOGH LAJOS és ÖRDÖG FERENC. Bp., 1987.

Veszprém megye földrajzi nevei. I. A tapolcai járás. Szerk.: BALOGH LAJOS és ÖRDÖG FERENC. Bp., 1982.

Veszprém megye földrajzi nevei. III. Az ajkai járás. Szerk.: BALOGH LAJOS és ÖRDÖG FERENC. Bp., 1991.

Veszprém megye földrajzi nevei. IV. Szerk: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC–VARGA MÁRIA Bp., 2000.

VILLÁM JUDIT (1987a), Nagykőrösi tájszótár. Bp.

VÖRÖS ÉVA (1996a), Egzotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen, 1996.

VÖRÖS OTTÓ (1982a), Szókészleti régiségek vizsgálatának néhány lehetősége Vas megye földrajzi neveiben. Dialektológiai Szimpózium. VEAB Értesítő 1982. Szerk.: SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN. Veszprém. 171–174.

VÖRÖS OTTÓ (1995a), A helynevek és a helynévtípusok egy fajtája a Dunántúlon: NÉ. 17: 118–21.

VÖRÖS OTTÓ (1999a), Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. MNyTK. 211. sz. Bp.

Tartalom

Bevezetés.....	1
1. A földrajzi köznevek a nemzetközi nyelvtudományban.....	8
2. A földrajzi köznév fogalma.....	18
3. A földrajzi köznevek kutatásának forrásai.....	39
4. A földrajzi köznév-szótár kialakításának elvei.....	55
5. A földrajzi köznevek nyelvhasználati kérdései.....	64
6. A földrajzi köznevek szemantikai csoportjai.....	76
7. A földrajzi köznevek szemantikai vizsgálata.....	91
8. A földrajzi köznevek morfológiai vizsgálata	111
9. A földrajzi köznevek szerepe a helynevekben.....	177
10. A földrajzi köznevek történeti rétegei.....	185
Irodalom.....	210
Tartalom.....	224

Melléklet

1. A földrajzi köznevek szótára.....	1
2. A feldolgozott források bibliográfiai adatai.....	200

